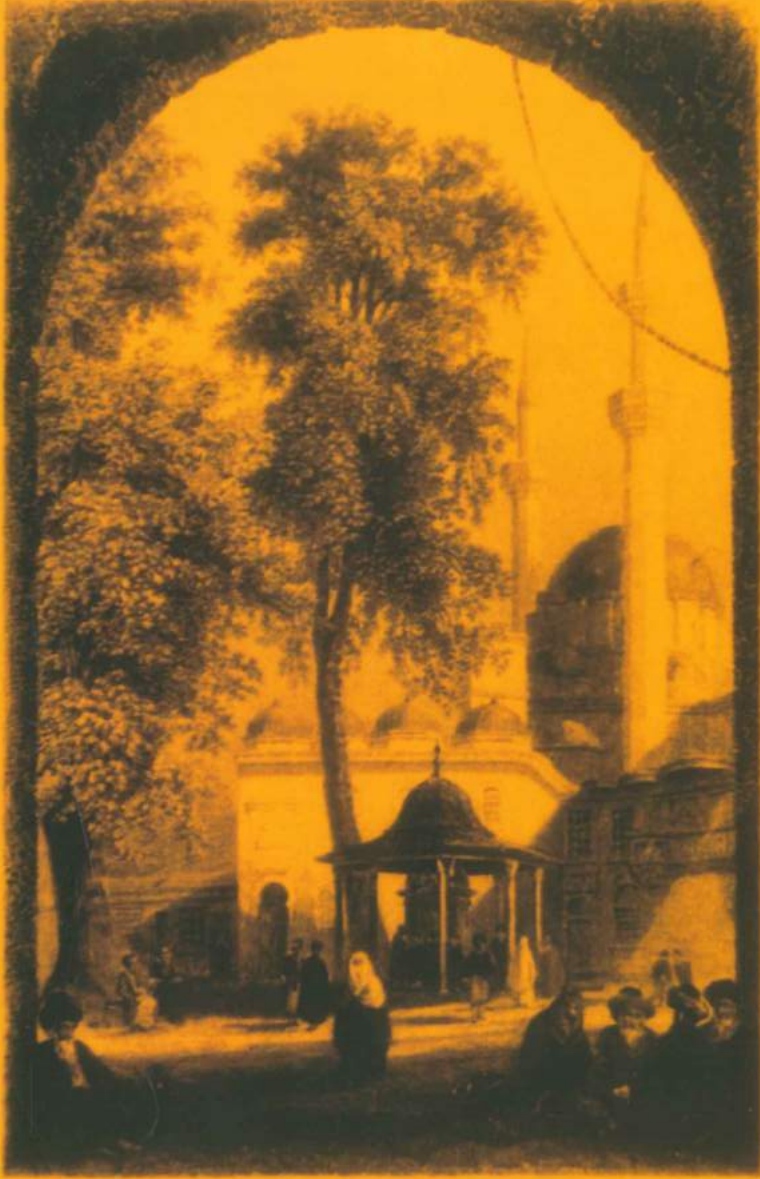

2000'den Kesitler I: Osmanlı'da Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar

Derleyen: Ali Uzay Peker

**2000'DEN KESİTLER I:
OSMANLI'DA MEKÂNLAR/ZAMANLAR/İNSANLAR
DOKTORA ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU**

Sempozyum Düzenleme Kurulu:

Sevil Enginsoy Ekinci

Elvan Altan Ergut

Namık Erkal

Lâle Özgenel

Belgin Turan Özkaya

Ali Uzay Peker

Seçici Kurul:

Sevil Enginsoy Ekinci

Elvan Altan Ergut

Lâle Özgenel

Ali Uzay Peker

O.D.T.Ü. Mimarlık Bölümü
Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı

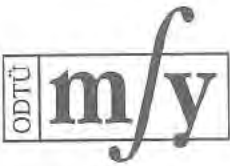
**2000'DEN KESİTLER I:
OSMANLI'DA MEKÂNLAR/ZAMANLAR/İNSANLAR
DOKTORA ARAŞTIRMALARI SEMPOZYUMU**

11-12 KASIM 1999
BİLDİRİLER

DERLEYEN: ALİ UZAY PEKER

O.D.T.Ü. MİMARLIK FAKÜLTESİ
ANKARA 2002

Grafik Koordinatör:
Sayfa Tasarımı:
Kapak Tasarımı:
Baskı ve Cilt:

Kapak Gravürü:

© 2002 ODTÜ Mimarlık Fakültesi

Orta Doğu Teknik Üniversitesi,
Mimarlık Fakültesi,
İnönü Bulvarı, 06531, Ankara
tlf: (312)210 2202 fax: (312) 210 1108

Fatih C. Öz
Güliz Korkmaz
Fatih C. Öz
Seyit Kapusuz, Hacı İnaltun, Abidin Tüfekçioğlu,
Ayşe Gümüşcan, Mustafa Kırış, Doğan Atmaca

ISBN: 975-429-181-0

'Court of the Eyüp Mosque' by W.H. Bartlett, 1839.
ODTÜ Mimarlık Fakültesi Arşivi, Dia No: 43144

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Basım İşliği

İÇİNDEKİLER

İçindekiler	I
Önsöz <i>Ali Uzay Peker</i>	III
Osmanlı Mimarlık Pratiğini Çevreleyen Zihniyet Dünyası <i>Bülent Tanju</i>	I
Dolmabahçe Sarayı'na İlişkin Arşiv Belgelerinin Mekân Kullanımı Açısından Değerlendirilmesi (1853-1914) <i>Pelin Aykut</i>	9
Dolmabahçe Sarayı'nda Yer Alan "Hereke Dokumahânesi" <i>Özlem Öztoksoy</i>	17
Osmanlı Kültür Çeşitliliğinin Kent Mekânlarına Yansıyan Örnekleri Olarak İstanbul'da Tanzimat Sonrası Lâtin Katolik Yapıları <i>Sezim Sezer</i>	27
19. Yüzyıl Galata ve Pera Apartman-Konutlarında Orta Sofa-Hol Tipolojisinin Gelişimi <i>Alp Sunalp</i>	41
Klâsik Osmanlı-Anadolu Kent Konutunun Yerel-Dışılığı <i>Emre Ergül</i>	51
Osmanlı İmparatorluğu'nda Konaklama Yapılarının Dönüşümü: İzmir Örneği <i>Emel Kayın</i>	63
Fatih Kalelerinin Rönesans Dönemi Kültür Ortamı Bakımından Bir Değerlendirmesi <i>Burcu Özgüven</i>	79
Beylik Mirası Üç Başkentte Fiziksel Yapının Dönüşümü <i>Zekai Mete</i>	87
İstanbul'un Merkez Bölgesi Üzerine Morfolojik Bir Çalışma <i>Ziya Gençel</i>	99
İstanbul'un Eski Venedik "Mahallesi"nin "Osmanlı Ticaret Bölgesi"ne Dönüşümü <i>Aygül Ağır</i>	117
Boğaziçi'ndeki Büyük Bahçe ve Koruların Mekânsal Değişimi <i>Yıldız Salman</i>	127
İstanbul'da Son Dönem Saray Yapılarından Yıldız Sarayı ve Bahçesi'nde Doğu ve Batı Kaynaklı Tasarım Ögelerinin Birlikte Kullanımı <i>Özlem Salman Günalp</i>	139
Katılımcı Adresleri	147

ÖNSÖZ

2000'den Kesitler Doktora Araştırmaları Sempozyumu dizisinin ilki, 1999 yılı Kasım ayında, Osmanlı İmparatorluğu'nun 700. Kuruluş Yılı etkinlikleri çerçevesinde, "Osmanlı'da Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar" alt-başlığı ile yapıldı. Üçüncü bin yıla girerken, Anadolu'nun mimarî birikimini değerlendirmeyi amaçlayan bu sempozyum, Türkiye'de bir ilki gerçekleştirmiştir: Bu toplantı ile mimarlık ve sanat tarihi alanında ilk defa olarak bir "doktora araştırmaları sempozyumu" düzenlenmiş oldu.

Sempozyumun alt-başlığında yer alan üç anahtar kelime, mimarlık tarihi araştırmasında, betimlemeci tarih anlatımının ötesine geçerek, "zaman/mekân/insan" etkileşimini merkez alan doktora çalışmalarının katılımını sağlamak amacıyla seçildi. Öte yandan, Sempozyum sonunda, konulu bir toplantıda sunulan her bildirinin ana tema ile tam olarak çakışmayabileceği görüldü. Bir doktora araştırmaları sempozyumuna önerilen bildiriler, doğal olarak konusu çok önceden belirlenmiş bir tez çalışmasına dayanmakta. Buna rağmen, Sempozyum öncesinde verilen temanın araştırmacıların genel bakışını -değişen ölçülerde- yönlendirmiş olması, düzenleyiciler tarafından memnuniyetle karşılanmıştır. Sunulan bildirilerin konu çeşitliliği, dinleyicilere Osmanlı mimarîsi tarihine farklı açılardan bakma imkânı sağladı. Sempozyum'un temalı olması, konuyla tam çakışan örnekleri dışarda tutarsak, yazarlara araştırma konularını bir kez de Sempozyum teması çerçevesinde değerlendirip sunma fırsatı vermiştir. Farklı bir açıdan yapılan bu gözden geçirmenin ve bilgi-görüş alışverişinin araştırmalara bir katkı oluşturduğunu ümit ediyoruz.

Sempozyum, doktorasını son üç yılda bitiren ve henüz doktorasını tamamlamamış araştırmacılara açıldı; dolayısıyla, katılımcılar ve dinleyiciler, 1999 yılı öncesindeki yakın dönemde yapılan doktora çalışmalarını toplu halde değerlendirme fırsatı buldular. Sempozyum, sadece mimarlık tarihi anabilim dalında doktora yapanlara değil, sosyoloji, felsefe ve antropoloji gibi sosyal bilim alanlarında çalışan, fakat mimarlık üzerine fikir geliştiren araştırmacılara da açıldı. Buna rağmen, bildiri sunan katılımcıların temel çalışma alanları mimarlık, kent ve sanat tarihi ile restorasyon gibi, mimarlıkla doğrudan ilişkili bilim dallarından oldu. Türkiye'nin çeşitli üniversitelerinde Osmanlı mimarlık ve kent tarihi üzerine doktora yapan veya doktorasını yeni bitirmiş araştırmacılar, ülke çapında bir topluluk oluşturmak üzere bu toplantı aracılığıyla bir araya geldi. Bu anlamda Sempozyum önemli bir işlev gördü.

Bu kitap, Sempozyum'da sunulan bildirileri içermektedir. Buradaki on üç adet bildiri metni, konuları itibarıyla Osmanlı bina, kent ve bahçe mimarîsi üzerine

odaklanmıştır. Bülent Tanju'nun, Osmanlı mimarîsini şekillendiren sanatçıların dünyayı kavrama biçimi ve uygulamada ortaya koydukları sanat görüşünü değerlendiren çalışması, bir giriş yazısı niteliğinde olduğu düşünülerek öne alınmıştır. Bina ölçeğindeki çalışmalar, mekân tanımlaması, dokumahâne, İslâm-dışı dinî yapılar, mimarî organ, konut, konaklama yapısı ve kale gibi, yakın geçmişe dek Osmanlı mimarlık tarihi üzerine yapılan araştırmalarda yaygın olarak çalışılmayan konulara yönelmiştir. Bunlardan Fatih Kaleleri üzerine olan sunuş dışındakiler 19. yüzyıl ağırlıklıdır. Bildiriler, Osmanlı mimarlık tarihi araştırmasının yeni eğilimlerini yansıtmaktadır. Pelin Aykut'un sunuşu, arşiv malzemesinin, binaların özgün mekân kullanımlarını aydınlatmaktaki önemini gösterdiği gibi, Dolmabahçe Sarayı'nın mekân kullanımı üzerine olan kısıtlı bilgimizi genişletmektedir. Özlem Öztoksoy'un Hereke Dokumahânesi üzerine olan yazısı, hakkında pek az bilgiye sahip olduğumuz bir saray ek binasını ve dolayısıyla saray dokumacılığını tanıtmaktadır. Sezim Sezer, İstanbul'daki Lâtin Katolik yapılarını sunarak -"Lâtin milleti"ni Osmanlı saymayan görüşlere rağmen- Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde varlık bulmuş olan Levantenlerin dinî mimarîsinin, Osmanlı mimarîsi geleneği içinde değerlendirilmesi gerektiğini gündeme getirmiş oldu. Alp Sunalp'in çalışması, 19. yüzyıl Galata-Pera burjuvazisinin konut mimarîsinin geleneksel Osmanlı konutu ile olan ilişkisini ortaya koyduğu gibi, Türkiye'nin ilk "apartman-konutları"nın bir tipolojisini de içermektedir. Emre Ergül'ün yazısı, Anadolu kent-konutunun yerel tanımlama dışına taşan anakarasal niteliklerini vurgulamaktadır. Emel Kayın ise, İzmir'de klâsik Osmanlı konaklama yapılarının 19. yüzyılda Batı etkili otel yapılarına dönüşümünün ilginç hikâyesini anlatmaktadır. Burcu Özgüven'in Fatih dönemi kaleleri üzerine olan yazısı, 15. yüzyıl Osmanlı kale teknolojisini karşılaştırmalı bir çalışma aracılığıyla irdelemektedir.

Kentsel tarih araştırmalarında ise, Zekai Mete, zengin arşiv malzemesi aracılığıyla Muğla, Milas ve Peçin şehirlerinin Türk döneminden sonra geçirdiği dönüşümün tarihini vermektedir. Ziya Gençel'in İstanbul'un morfolojisi üzerine yaptığı çalışma "kent yapısı"nın tarihsel gelişim sürecine gösterilmesi gereken duyarlılığı vurgulamaktadır. Aygül Ağır'ın çalışması ise İstanbul'daki eski Venedik mahallesinin yerini zengin bir kaynağınca ile tartışmaktadır.

Bahçe mimarîsi üzerine iki bildiri sunulmuş bulunuyor: Yıldız Salman, Boğaziçi'nin bahçe ve korularının tarihini anlatırken, Özlem Salman Günalp, Yıldız Sarayı binaları ve bahçe düzenlemesini birlikte ele alarak, dönemin yerel gelenekleri ile Batı etkisinin kesiştiği noktaları sergilemektedir.

Bu on üç adet bildiri, Osmanlı mimarîsi araştırmalarının son dönemde, anıtsal ölçekteki binalardan çok, konut, kent ve bahçe mimarîsi veya arka planda kalmış -kilise, otel yapıları gibi- türler üzerine odaklandığını göstermektedir. Sempozyum'a sunulan çalışmalarda kullanılan yöntem(ler) geleneksel tarih araştırmasına özgü arşiv/kaynak çalışması sonucu ortaya çıkan bilgi birikimine ve araştırmacı tarafından yapılan betimleme/sınıflamaya dayanan yorumlardan oluşmaktadır.

Bu Sempozyum, bir dizi sempozyumun ilk aşaması olarak tasarlandı. Bu dizi, başka başlıklar altında sürdürölmektedir. Dizinin ikinci halkası olan "Cumhuriyet'in Mekânları/Zamanları/İnsanları" alt-başlıklı sempozyum, 2001 yılı 29-30 Kasım tarihinde gerçekteşirilmifitir. Sempozyum dizisi aracılığıyla, Anadolu mimarlık tarihi üzerine yakın geçmişte yapılmış doktora araştırmalarından bir seçki, bir kaç ciltten oluşan bildiri kitapları içinde toplanmış olacaktır. "2000'den kesitler doktora araştırmaları sempozyumu" dizisi koşutunda, her düzeyden araştırmacıya aćık, geniş kapsamlı bir "Mimarlık Tarihi Araştırmaları Kongresi"nin de düzenlenmesi dūřünölmektedir. Çok yakın bir gelecekte bir "Mimarlık Tarihi Araştırmaları Dergisi"nin yayımlanması da planlanmaktadır.

Düzenleme Komitesi, Sempozyum düzenleme çalışmaları ve bildiri kitabının basımı sırasında düzenleme komitesine destek olan kiři ve kuruluşlara teşekkür etmeyi bir borç bilir. O.D.T.Ü. Rektörlüęü, O.D.T.Ü. Mimarlık Faköltesi Dekanlığı, O.D.T.Ü. Mimarlık Bölümü Başkanlığı ve MESA Őirketler Topluluęu verdikleri maddi destek ile Sempozyumun gerçekteşebilmesini sağlamışlardır; kendilerine teşekkür ederiz. Sempozyum kitabının gerçekteştirilmesi aşamasında katkıları olan, O.D.T.Ü. Mimarlık Faköltesi Yayın Kurulu üyelerine, Kurul Başkanı Sayın Melih Ersoy'a, Kurul grafik koordinatörü Sayın Fatih Öz'e ve O.D.T.Ü. Mimarlık Faköltesi Basım İşliği yöneticisi Sayın Seyit Kapsuz ile matbaa çalışanlarına teşekkür ederiz. Son olarak, Sempozyum düzenleme fikrini destekleyen Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı Başkanı Sayın Jale Erzen'e, aćılıř sunuşunu yapma inceliğini gösteren Sayın Őerafetin Turan'a ve Sempozyum için dūřünsel ve fiziksel emeği geçen herkese teşekkür ederiz.

Ali Uzay Peker

OSMANLI MIMARLIK PRATIĞINI ÇEVRELEYEN ZİHNİYET DÜNYASI

BÜLENT TANJU

Okunan her metnin anlam üretme gizilgücünde, yazar ve okurun dünyayı kavrayışı belirleyicidir. Bu cümlede, “metin okumak” kavramı ile anlatılmak istenen, anlam üretme gizilgücüne sahip tüm pratiklerin yorumlanmasıdır; dolayısıyla “yazar” pratiği üreten, “okur” ise tüketendir. Üretme ve tüketme fiilleri ise, fiziksel ve anlamsal boyutların her ikisini de içermektedir. Bu ikilinin, yani yazar ile okurun arasındaki mesafenin açılması ile metinler, genellikle yeni anlamsal açılımlar kazanırlar. Ancak, Osmanlı zihniyet örüntüsünün metinlerinden biri olarak “okunabilecek” mimarlık pratiği özelinde, söz konusu mesafelenme, anlamsal açılımlar kazandırmaktan çok bir çeşit daralmaya yol açmıştır. Bir yandan, tarihsel süreç içinde Osmanlı toplumsal/kültürel pratiklerinin içinde olduğu, bir anlamda bu pratiklerin hammaddesini oluşturan, zihinsel örüntünün tıkanması ve kendini yeniden üretememesi, örüntünün günümüzde yaşantı yoluyla içselleştirilmesini, kendiliğinden bilinir/anlaşılır olmasını olanaksız kılmaktadır. Anlamsal daralmanın belirleyici bir nedeni bu tıkanma ise, bir diğeri de mimarlık tarihi yazımı ile ilintilidir. Mimarlık tarihi yazımı Osmanlı mimarlık pratiğini, ya betimleyici/tasnif edici bir bakışla olgusal bir gerçeklik olarak saptamış ve belgelemiştir (ki bu hiç şüphesiz önemli bir bilgidir), ya da toplumsal pratikleri anlamlandırmakta ancak günümüzde geçerli olabilecek paradigmalardan herhangi birini meşrulaştırmak için, nesnesi olan pratiği araçsallaştırmıştır. Belirtmek gerekir ki, bu bakış açılarının her ikisi de belli ölçüde işlevseldir. Hâlâ tamamlanmış olduğu söylenemeyecek belgeleme çalışmaları ve toplumsal/tarihsel olguların, bir anlamda iktidar mücadelesi olan paradigmalardan meşruiyet arayışları sürecinde araçsallaştırılması kaçınılmaz olabilir. Ancak, hem betimleyici/tasnif edici bakış, hem de birbirlerinden radikal paradigmatic farklılıklar göstermekle birlikte, nesnelere araçsallaştırmakta birleşen bakışlar kümesi, yapıları gereği, özelde Osmanlı mimarlık pratiğini, genelde ise tüm Osmanlı toplumsal/kültürel pratiklerini, gerek pratiklerin kendi içsel yapı özellikleri, gerekse pratiklerin birbirleri ile ilişkisinden oluşan tüm dizgenin yapısal özellikleri anlamında, anlamlı bir bütün olarak kavramaktan uzak kalmışlardır.

Bütün bu girişten ve bildirinin başlığından anlaşılacağı gibi, “Osmanlı zihniyet örüntüsü” olarak adlandırılabilir, kendi içinde anlamlı ve yapısal tutarlılığı

olan, hiyerarşik bir “önkabuller” dizgesinin var olduğu da, bildirinin ön kabulü. Söz konusu ön kabulün gerekçesi ise şu: Kendini yeniden üretme potansiyeline sahip her toplumsal yapı ve bu yapının pratikleri, ancak kendini yeniden üretme pratiklerinin verili buldukları “önkabuller” ve bu “önkabullerin” dönüştürülme biçimlerinin özgüllüğü ile bütün bunların başka örüntüler ile farklılaşması/benzeşmesi çerçevesinde anlamlandırılabilir. Kuşkusuz, “zihinsel örüntü” kavramı da tarihsel bir kategori ve bugüne ait; dolayısıyla Osmanlı zihniyetinin tanımlanması da geçmişe yönelik açıklayıcı/anlamlandırıcı bir paradigma inşa sürecidir. Tüm paradigma üretim süreçleri gibi, bu süreç de öznel; üzerinde uzlaşılarak ve geçici kabul görekerek “nesnelleşmiş” bir Osmanlı zihniyeti paradigması ise henüz yoktur.

Öte yandan “zihniyet” denen olgunun kendisi de somut toplumsal/kültürel pratikler ve bu pratiklerin ürünleri aracılığı ile var olur. Başka bir anlatım ile, bildirinin başlığında geçen, Osmanlı mimarlık pratiğini çevreleyen zihniyet dünyası, söz konusu mimarlık pratiğini önbelirleyen bir kategori değildir; aksine, bu tamlama ile anlatılmak istenen, aralarında mimarlığın da bulunduğu tüm toplumsal/kültürel pratikler ve bilgi alanlarının belirli bir tarihsel anda oluşturduğu somut toplumsal yapıya tekabül eden anlamsal çerçevedir. Bir önbelirlemeden, olsa olsa, daha önceki bir tarihsel ana denk düşen toplumsal yapıya tekabül eden anlamsal çerçeve bağlamında, kısmen söz edilebilir, ki bu olgu da ancak pratiklerin kendi tarihi içinden kavranabilir. Zihniyet örüntüsü, ancak yapının öğelerini bir arada tutan ve yeniden üretimini sağlayan dinamik süreç olarak kavranabilir. Bu anlamda, Osmanlı mimarlık pratiğini toplumsal/tarihsel bağlamında anlamlandırmak, bu pratiğin evrimini, sürekliliğini, dönüşümlerini ve kırılma noktalarını diğer tüm pratikler ile birlikte kurduğu örüntü ilişkileri bağlamında yeniden kurmaktır.

Osmanlı zihniyet dünyasına dair kapsamlı bir paradigma önerisi, ya da yukarıda değinildiği anlamda Osmanlı mimarlık pratiğini toplumsal/tarihsel bağlamına yerleştirmek, bir bildiri kapsamının çok ötesinde çalışmalar. Bu ölçekte anlamlı ve mümkün görünen amaç ise, söz konusu örüntünün ipuçlarını mimarlık dışındaki diğer pratiklerde aramak ve buradan yola çıkarak, mümkün ise, mimarlık pratiğinin yerleşmiş kabullerini sorgulamaktır. Toplumsal/kültürel pratiklerin her ürünü kaçınılmaz olarak, bir zihniyet örüntüsünü, bir epistemolojik duruşu kısmen tarif eder, ve bu gözle bakıldığında aşağıdakilere benzer pek çok ipucu yakalamak olasıdır. Buradaki örneklemeler, kolayca ve hızla ulaşılanların arasında ilk dikkati çekenlerin birkaçıdır.

Osmanlı kültürel pratikleri arasındaki verimli ve etkin yeri ile dikkat çeken edebiyatın özerk alanı içinde iki metin türünü ipucu olarak algılamak olanaklı. Bu iki metin türü, bilgi iletimi ve üretimi açısından dolaysızlığı ile divan şiirinden ayrılan “şerh” ve “tezkire”. Şerh, bir anlamda tekil yapıtları yorumlama ve anlamlarını zenginleştirme olarak kabul edilebilecek bir çeşit eleştiri metni, Osmanlı’ya özgü bir çeşit felsefî anlatı kurma pratiğidir. Osmanlı kültürü sayısız şerh üretmiştir, sözgelimi sadece Mevlana’nın *Mesnevi*’si üzerine, en ünlülerinden biri Ankaravî’ninki olan, pek çok şerh vardır. Yine sayısı pek çok olan tezkireler ise, bu kez tekil yapıtlar yerine bir grup şairi ve ürünlerini değerlendiren, benzer yapıda metinlerdir (Holbrook, 1998: 33). Bu iki edebî türün Osmanlı zihniyet dünyasını anlamak için verdiği ipucu, nesnelere ile olan ilişkilerinde gizli.

Her iki metin türü de, bugün anlaşılandan oldukça farklı özel bir tarihsellik bilinci sergiler. Değerlendirmeler her zaman var olan, aşkın, ezeli ve ebedî doğru bir sistem oluşturan ontolojik bir gerçekliğe gönderme yaparak gerçekleştirilir. Bilgi kaynakları anlamında göndermeleri ise, yazarın kendi ustasından başlayarak ve olanaklı ise değerlendirilen yazara ya da esere dek uzanan bir silsile içinde gerçekleşen, bir tür yaşantı sahiçiliği ile kurulmaktadır. Bu kurgunun imâ ettiği anlam, içinde yer aldığı tarihsel anda sona ermez. Anlamın yetkinliği, zamanın doğrusal ilerlemesine dayalı gelişim paradigmasına değil, zamandışı değişmez bir yetkinlik paradigmasına bağlıdır. Bir tezkirede konu edilen şairler, zamandışı yetkinlik ölçütüne yaklaşma ya da ona tekâbül etme derecelerine göre, tarihten, mekândan ve aynı pratiğin içinde yer alan öncelleri ile ilişkilerinden, yani pratiğin tarihinden bağımsız olarak konumlandırılır. Çelişkileri uzlaştırmayı, aşmayı deneyen söylemsel uygulamalara, büyük anlatı kurma denemelerine bu metinlerde rastlanmaz, çünkü çelişki fikri, aşkın ve yetkin gerçeklik kavramına aykırıdır. Hızlı ve kaba bir genelleme yapılırsa, Osmanlı toplumsal/kültürel pratiklerinin anlatısı, tarih içindeki olayların nedensel düzeninden çok, ontolojik varlığın kendini gösterme biçimlerini aktarır.

En az mimarlık kadar etkin bir pratiğinin (yani edebiyatın), kendi üretim alanını ve bu alanın tarihini yukarıda kabaca özetlenmeye çalışılan kavramsal çerçeve ile anlamlandırdığı bir zihniyet dünyasının mimarlık pratiğinin tarihini, söz gelimi, strüktürel ve işlevsel açıdan doğrusal gelişim şeması ile yazmak mümkün mü? Daha doğrusu, böyle bir tarih yazımı tabii ki mümkün, ama böyle bir anlatı, bulunan tarihsel anın mimarlık paradigmalarından birinin mimarlığı nasıl kavramsallaştırdığının dışında, Osmanlı mimarlık pratiğine dair ne anlatır? Bu şemaya uymayan, aykırı

örnekleri aykırılıklarıyla başbaşa mı bırakmalı? En azından, onları da kapsayacak anlamlı bir paradigmanın oluşturulması gerekmiyor mu? Sadece şerh ve tezkire örneğinden yola çıkarak akla gelen bu soruları çoğaltmak mümkün. Ancak, bu soruları sormadıkça ve çoğaltmadıkça mimarlık tarihçileri kendilerini, Osmanlı edebî metinlerinde, sözgelimi romana özgü gelişim/değişim şeması bulamayarak, bu metinlerin “hep aynı şeyi” anlattıkları yargısı ile yetinenlerin konumuna benzer bir konumda bulacaklar. Üstelik, sadece mimarlık pratiğini değil, tüm Osmanlı kültürünü, üzerinde çalışılması heyecanlı kılan sorunsal da tam burada düğümleniyor: Sistem kendini yeniden üretme gizilgücünü koruduğu sürece gerçekten tüm toplumsal/kültürel pratikler mümkün olduğunca değişmeden “hep aynı şeyi” anlatır.

Değişmemenin, “hep aynı” şeyi anlatmanın yolu, bilginin üretimi ile aktarımı ve pratiklerin denetimi ile sağlanır ve “meşk” bu olgunun mûsikî ve hat pratiklerindeki adıdır. Aşkın ve ontolojik gerçekliğe, toplumsal yapının hiyerarşik yapılanması uyarınca daha yakın olduğu varsayılan bir ustanın, hocanın çevresine intisap ederek ondan kabul görmek ve müridin yeteneği elverdiğince, onun bilgisinin tümüne vâkıf olmaya çalışmak, kültürel yapının sürekliliği için esastır. Bu bağlamda, bir eğitim sistemi olarak meşk bir yaşam biçimidir ve öznesinden bağımsızlaşan, nesnel bilgiye yer vermez. Yine mûsikî meşki içinde, 19. yüzyılın sonlarına kadar, nota yazım tekniklerinden haberdar olunmasına rağmen mûsikînin nota ile kaydedilmemesi (Behar, 1987: 20-27), bilginin nesnelleştirilmesine olan direncin işaretidir; aslolan bilginin dışsallaştırılması değil, içsel yaşantı yolu ile ontolojik gerçekliğe yaklaşımdır. Sadece mûsikî değil, tüm toplumsal/kültürel pratikler Osmanlı dünyasında öncelikle bir yaşantı olarak kurulur ve eylemde, icrada var olurlar. Meşk sisteminin örneklediği bilgi üretim ve aktarım sistemi içinde kişiselleştirme, bireyselleştirme gibi eğilimler alabildiğine bastırılmıştır. Bütün bu pratikler, ontolojik gerçekliğin yeryüzündeki uzantısı olan “nizâm-ı âlem”in gösterimi ve daha önemlisi yeniden üretimi anlamında, onunla “bir” ve “aynı” olmak için araçsallaşmıştır. Hiçbir pratik ne tek tek bireylerin tatmini, ne de pratiğin kendinde bir değer olarak anlam taşımaz. Her pratiğin ve bu pratiğin üreticilerinin “nizâm-ı âlem” içinde, görev ve haklarını açık seçik tanımlayan bir konumu vardır ve esas olan söz konusu hiyerarşik saçaklanmanın devamının sağlanmasıdır. Hat sanatında ise meşk, temel olarak ustanın kolaydan zora doğru tüm yazılarının, öğrenci ustanın özdeşi olana dek, kopyalanması sürecidir (Rado, b.t.y.: 21). Ustadan alınan icazet ise, yapının yeniden üretilmesine aracı olacak bir başka ustanın ortaya çıkması anlamına gelmektedir.

Şu ana kadar, genellikle yönetici katmanların daha kapsamlı olarak tükettiği pratiklerin etrafında dolanılması bir yanılgıya yol açmamalı. Sanılmamalı ki, yönetilenlere ait pratikler farklı bir zihniyet paradigması üretmektedir. Osmanlı geleneksel toplumunda, hiçbir zanaat ve beceri, “akılcı” yöntemlerle öğrenilmez. Bu katmanda da bilgi, onu dışarıya saklayan ustanın önünde hizmet kemeri kuşanmak ve uzun yıllar çalışmakla elde edilir ki, burada hizmet birinin işini görmek anlamına geldiği kadar, birinden “iş” öğrenmek ve yararlanmak anlamına da gelmektedir. Âşık Paşa'nın kısa ve açık bir biçimde ifade ettiği gibi “okumakla yazmakla olmaz tâ ki üstadın görmeyince” (Ülgener, 1991: 93). Ankaravi'nin *Mesnevi* şerhinden yapılacak bir alıntı vurguyu güçlendirebilir: “Kişiyi herkânde üryân ve kudretsiz görürsün, yani bir kimsiyi her ne yerde ki aç ve muhtaç müşâhede kılırsın bil ki o kimse ustasından kaçmıştır” (Ülgener, 1991: 89). Teslimiyet ruhu ve kendi iradesinden vazgeçme bu kadar güçlü olunca, “eti senin kemiği benim” deyiminin canlılığını dilin içinde bugüne kadar sürdürmesine şaşmamalı.

Bütün üretim biçimleri her türlü yeniliğe, değişime, başkalaşmaya mümkün olduğunca kapalıdır. Zanaat ve meslek “âdâbı” aynı kaldığı gibi, üretimin teknik araçları ve süreçlerinde “olagelmiş”in dışına en küçük sapma, tüm sisteme (“nizâm-ı âlem”) bir tehdit olarak algılanmaktadır. Herhangi bir pratikte olagelmişin dışına sapma, “nev-îcâd”, “hilâf-ı edeb-i kadîm” kabul edilir ve “bilâ aman” hakkından gelinirdi. Üretim biçimine, araçlarına ve tekniğine meşruluk kazandıran, tezkire ve şerh örneğinde değinilen bilgi göndermelerini tanımlayan silsileye benzer şekilde, ustadan ustaya ve giderek ontolojik gerçekliğe en yakın olan pratiğin pîrine dayanmalarıdır. Araya bir aracı koymadan bilgiye ulaşmak o denli olanaksızdır ki, “insan-ı kâmil”in bile ideal ölçülerinden biri budur: “... kâmil oldur ki ... şol nesne ile amel ola ki ana naklolunur” (Ülgener, 1991: 88).

Bu denli aracısız bilgi üretimini öngörmeyen bir yapının tecrübeye bakışı da çok olumlu olmayacaktır: “... amma bazılar peyrev olacak bir muktedâ-i sadık ve sözünü tutacak bir nâsîh-ı hâzık bulamadığından veyahut hodbinlik belâsile bu yolda taklîd ve tebaiyyete tenezzül etmediğinden tecrübe vadisinde ... emri muâşeretün âdâb ve usûl-i sahîhasını bizzat tecrübe ile iktisâb sevdasına düşerek bir çıkmaz yola sülûk edip ...” (Ülgener, 1991: 88). Bu alıntı Osmanlı zihniyet dünyasının temel metinlerinden sayılabilecek *Mukaddime*'den. Ancak, alıntının yapıldığı çevirinin 19. yüzyıl Osmanlı aydını olan Cevdet Paşa'ya ait olduğu düşünülürse, tecrübenin, geleneksel sistemin kendini yeniden üretme gücünü koruduğu tarihsel aralıkta, Osmanlı zihniyet dünyasında ne anlama geldiği hakkında bir fikir edinilebilir.

Tekrar mimarlık pratiğine dönecek olursak, sorulması gereken sorulara ilişkin pek çok ipucu ortaya çıkmış bulunuyor. En azından “nizâm-ı âlem”in kendini yeniden üretme gücünün doruğunda olduğu bir dönemde “mimarların” da, sadece meslekî anlamda değil, dünyayı anlamlandırma anlamında da, meşk sistemindekine benzer, kapalı bir eğitim süreci geçirdiklerini düşünmemek için bir sebep yok. Peki, bireyselliğe bu denli kapalı bir sistem içinde mimar ne kadar tasarlar? En azından bugün kullanılan, neredeyse bütün anlam yükünü modernleşme tarihi ile edinmiş, “tasarım” kavramından farklı bir süreç içinde olması gerekmez mi? Klâsik Osmanlı mimarlık pratiği içinde, bir mimarın bireysel dilinden, tasarım anlayışından, giderek “nev-îcâd” denemelerinden söz etmek olanaklı mı? Tamamen uç bir noktaya götürmek pahasına, ikisinin de bir biçimde “yapı yapma pratiği” ile ilgili olmaları dışında, bugün mimar sözcüğü ile nitelenen birey ile geleneksel Osmanlı toplumsal yapısı içinde eylemde bulunan ve yine mimar olarak nitelenen birey aynı kişiler mi? Öte yandan, bir üst kertede ve bir anlamda oryantalist koşullanmalardan sıyrılarak, mimarlık pratiğini “değerli” ve “anamlı” kılan nitelikler, bu sorulara verilen olumlu cevaplar mıdır sorusu da mutlaka sorulmalı. Tersinden sormak gerekirse, bütün bu sorulara olumsuz cevap verilirse Osmanlı mimarlık pratiği değersiz ve anlamsız mı olur? Bütün bu pratiklerin anlamını ve değerini toplumsal/tarihsel bağlamında bizim kurmamız gerekmiyor mu? Kaldı ki, söz konusu zihniyet yapısını, yukarıda aktarıldığı saflık ve iç tutarlılıkta hiçbir pratik ve ürünlerinde izlemek söz konusu değil. Dolayısıyla, mimarlık pratiğinin ve ürünlerinin zihinsel paradigmanın üretimine hangi tarihsel koşullarda tamamen eklemelendiği, ya da paradigmadan sapma eğilimi gösterip göstermediği gibi sorunsallar, bu pratik üzerine anlamsal açılım oluşturmak için yazılan bir mimarlık tarihi açısından uygun başlangıç noktaları olarak gözükmektedir. Özellikle Osmanlı zihniyet örüntüsünün ontolojik anlatisının “hep aynı şeyi” anlatacak gücünü yitirmeye başladığı tarihsel andan itibaren mimarlık pratiğinin yaşadığı değişimin, “yozlaşma” retoriğinin ötesinde gerçek bir özgürleşme ve bireyselleşme süreci olarak kavranması, modernleşme serüveninin zihinsel yapıları dönüştüren bir süreç olarak, farklı bir yorumunun yazılmasına yol açabilir.

Osmanlı zihniyet örüntüsünün değişime kapalılığı, bir yandan ontolojik gerçekliğinin, sistem tahayyülünün ezeli ve ebedî yetkinliğine olan inanca dayanmaktadır; başka bir açıdan bakıldığında ise, dünyevî olan hiçbir şey, Osmanlı için, sonsuz değildir. Hiçbir değişim içermese bile, tek başına zamanın geçişi yeterince

istenmeyen bir şeydir. İçinde bulunulan anın geçmiş ve gelecek ile ilişkilendirilmesi, bir noktadan başka bir noktaya evrilen doğrusal tarih anlayışı bu zihniyete yabancısıdır. Tanpınar'ın deyimi ile, "Müslüman şarkta, zaman yok, anlar vardır." (Tanpınar, 1956: XXXI). Kuşkusuz kendine göre bir tarih bilinçliliği sergiler, ancak bu bilinçlilik birbirlerine eklemelenmeyen, tekil döngüsel tarihlerin zaman ve mekândan bağımsız olarak "yaşamasıdır". Bu cümlede yaşamak fiili bilinçli analogi kurmak için kullanıldı; başlayan ve biten insan yaşamı, tarihin bağımsız çevrimsel parçalarını anlamlandırmak için Osmanlı zihniyet örüntüsünün çokça kullandığı bir analogi. Osmanlı zihniyet çerçevesi bağlamında, öngörüsü son derece kuvvetli Kâtip Çelebi, bir çeşit islahat önerisi olarak yazdığı *Düsturu'l-amel li-ıslahı'l-halel* (1652-3) adlı yapıtında, Osmanlı sisteminin yenilenmesine, canlanıp-güçlenmesine, retorik gereklerin dışında neredeyse hiç değinmez; çünkü, "zamanın getirdiği fesadı attarın ilacı düzeltemez!" Tüm ereği, az sorunlu ve uzun bir yaşlılık geçirmesidir:

"Varlıkların tabiatındaki esrarı bilen nazarî ve amelî hâli ferdî hâline benzediği ve işlerin çoğunda bu iki hâlin birbirine denk olduğu dikkatle bakılınca apaçık görünür ... Hepsinden önce insanın yaşı tabii ömrü üç mertebe üzerine takdir olunup bunlar da büyüme yaşı, duraklama yaşı ve çökme yaşıdır. Bu üç mertebenin zamanları fertlerde gerçi belli edilmiştir. Lâkin insan bünyesini meydana getiren unsurların oluşması ve birbirleriyle uyuşmasındaki kuvvet ya da zayıflık dolayısıyla birbirinden farklı olup bünyesi zayıf olan kimsenin çökme yaşı, bünyesi kuvvetli olan kimseninkinden önce ola gelmiştir. İmdi, insanın devletten ibaret olan toplum hâli de üç mertebe üzerindedir. Gelişme zamanı, duraklama zamanı ve çökme zamanı. Aynı şekilde bu üç devre de birbirinden farklıdır. Bundan dolayı geçmişte kimi toplumlar çok geçmeyip çöktüler. Ve nicesi âfete uğrayan yiğitler gibi tedbirsizlik âfetiyle duraklama devresinde gitti. Ve kimisi de bu büyük devlet gibi bünyesi kuvvetli ve temelleri sağlam olmağla devam edip duraklama devresi geç geldi." (Gökay: 237-238).

Gelişme, duraklama, çökme üçlüsü Türkiye'nin mimarlık ve Osmanlı tarihi yazımlarının yabancı olduğu kavramlar değil. Ancak bu kavramlar, Osmanlı zihniyet dünyasına yabancı olan doğrusal ilerleme-gerileme kavramları ile ilişkilendirilmiş, mimarlık tarihi de bu paradigma ile açıklanmıştır. Bu yaklaşımın doğal sonucu

olarak, en azından uzun bir süre, “ilerleme” dönemi olarak kabullenilen ve kabaca Sinan’ın ölümüne dek süren tarihsel bölümün çalışılması makbul sayılmıştır. “Duraklama” ve özellikle “gerileme” ise doğal olarak yozlaşma gibi sevimli olmayan bir isimle ilgi alanının dışına itilmiştir. Oysa, bir şekilde Kâtip Çelebi’nin dönemlendirmesini kabul edeceksek, bu dönemlendirmenin varlığın olumlu ya da olumsuz değer yargılarından bağımsız, kaçınılmaz hâllerini imâ etmekte olduğunu anlamak gerekmektedir. Ve bir hâlden diğerine geçişin yarattığı dönüşümlerin tüm pratiklerde nasıl üretildiği, ya da zihniyet paradigmasının kendini yeniden üretmekte ve meşruluğunu korumakta güçlük çektiği tarihsel noktada mimarlık benzeri kültürel pratiklerde ne gibi merkezkaç oluşumlar yarattığı gibi sorunsalların araştırılması, hem Osmanlı mimarlık pratiği ve çevresindeki kültür üzerine, hem de mimarlık pratiğinin doğrudan kendi bilgisi üzerine anlamsal açılımlara olanak sağlamaktadır.

KAYNAKÇA:

- Behar, Cem (1987) *Klasik Türk Müsikişi Üzerine Denemeler*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Holbrook, Victoria R. (1998) *Aşkın Okunmaz Kıyıları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Rado, Şevket (tarihsiz) *Türk Hattaiları*. İstanbul: Yayın Matbaacılık.
- Tanpınar, Ahmet Hamdi (1956) *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ülgener, Sabri F. (1991) *İktisadî Çözülmenin Ahlak ve Zihniyet Dünyası*. İstanbul: Der Yayınları.

DOLMABAĞÇE SARAYI'NA İLİŞKİN ARŐIV BELGELERİNİN MEKÂN KULLANIMI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ (1853-1914)

PELİN AYKUT

Dolmabağçe Sarayı, her Şeyden önce değişen bir yaşam biçiminin simgelerinden biridir. Topkapı Sarayı'nda yerleşim ve mekân kurgusunun hiyerarŐiye göre düzenlenmesi durumu, Dolmabağçe Sarayı'nda yerini farklı bir anlayışa bırakır. Topkapı'da giriş akslarını yönlendiren hiyerarşik düzenlemeler yerine, Dolmabağçe Sarayı'nda çevre ilişkileri öne çıkar. Denize göre yönlenen giriş aksları yeni ve farklı bir kurgudur.

Galata yarımadasına taşınan yönetim merkezi ile birlikte iktidar, kendisini halka sunma yolunda önemli bir adım atmıŐtır. Topkapı Sarayı'nda dışarıya kapalı, göze görünmeden, halkın içine girmeden sergilenmeye çalışılan, gücünü grnmezlikten alan otorite, Tanzimat sonrası bir gösteriye dönüşmüş, Dolmabağçe Sarayı, Avrupa saraylarına benzeyerek, bir tür iktidar sergilemesinin simge yapısı olmuştur. Ancak bu hâliyle bile, Dolmabağçe Sarayı ne tam bir Doğu, ne de tam bir Batı sarayı olarak tanımlanabilir. 19. yüzyılda yapılmış olan en görkemli yapı olarak saray, eski saraya benzer biçimde, birçok yapının oluşturduğu bir kompleks olarak da bu yüzyılın en önemli yapı etkinliği ve çevre düzenleme giriŐimini olarak değerlendirilmelidir.

Yapılar, içlerinde yaŐayacak olan insanların kullanımı için inşa edilir. Topkapı Sarayı'nda, 15-19. yüzyıllar arasındaki zaman içinde çeşitli eklentilerle oluşturulan organik bütünlüğün yerini, Dolmabağçe Sarayı'nda çevreye, 19. yüzyıl konut mimarısine göre Şekillenen bir mimarî düzenleme almıştır. Topkapı Sarayı'nın baŐlangıçtaki hiyerarşik avlular düzenine oturan Şeması da zaman içindeki eklentilerle değişmiş, avluların çevresinde oluşturulmuş daha organik bir yerleşim düzenine geçilmiŐ, Dolmabağçe Sarayı'nda ise avluların yerini büyük salonlar almıştır. Dolmabağçe Sarayı'nda "orta sofa-4 eyvan-köŐe odaları" veya "orta sofa-2 eyvan-köŐe odaları"ndan oluşan plân Şeması kullanılmıştır.

İçinde bir dönem çok sayıda insanın yaşadığı bilinen, ancak Şu anda boş olan bir yapıda, mekânların özgün işlevlerini çözümlemek o denli kolay değerdir.

Dolmabahçe Sarayı için de aynı durum sözkonusudur. 19. yüzyıl Osmanlı saray mimarîsinin başat örneği olan Dolmabahçe Sarayı'nı yaşadığımız yüzyılda anlamak için yaşanmış olduğu durumuyla bilmek, mekânları doğru tanımlamak, hangi mekânın ne amaçla yapıldığı ve kullanılmış olduğu konusunda kesin bilgilere sahip olmak zorunludur. Bu çalışmanın amacı aktarım ve belgelerden yararlanarak, Saray'ı anlamının ön koşulu olan bu bilgilere ulaşmak, mekânların işlevlerini ve anlam verilerini elde etmek olmuştur. Belge sınırlılığı içinde bunun güç bir uğraş olduğu açıktır. Bu zorluğun bilincinde olarak, bilinenlerin tekrarını yapmak yerine, bulunabilen belgeler doğrultusunda yeni sonuçlara varılabilmeye çalışılmıştır.

Dolmabahçe Sarayı'na ilişkin olarak Başbakanlık ve Millî Saraylar Arşivlerinde incelenen çok sayıda arşiv belgesi, döneme ışık tutan gazete, dergi, kitap taramaları ve görsel arşiv belgelerinden edinilen bilgiler ışığında denilebilir ki, mekânlara ilişkin doğrudan bilgi veren, bu mekânları tanımlayan belge az sayıdadır. Belge içinde sözedilen mekân sayısı da azdır. Az sayıda belgede bir mekân adı verilmiş olsa da bu mekânın yapı içindeki yeri, tam ve detaylı olarak tanımlanmamış, âdeta mekânlar hakkında çok fazla bilgi verilmek istenmemiştir. Mekân adlarının sıklıkla kullanıldığı belgeler genellikle çeşitli onarımlar ve eşya alımlarına ilişkin bilgiler veren belgelerdir.

Tezde kullanılan yazılı arşiv belgelerinin elde edildiği Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Muallim Cevdet Tasnifi'nin önemli kataloglarından biri olan Cevdet Saray, bütünüyle taranmıştır. Yararlanılan ikinci önemli arşiv Millî Saraylar, Hazine-i Hassa arşividir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde daha çok Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz dönemi belgelerine rastlanırken, Millî Saraylar Arşivi'nde ise Sultan II. Abdülhamid ve Sultan Reşad dönemi belgeleri çoğunluktadır.

Arşiv belgelerinin yanısıra, Sultan Reşad'ın Başmabeyncisi Tefik Bey ve Abdülmecid'in özel doktoru Dr. Spitzer'in anılarından elde edilen bilgiler önemlidir. Sultanlara oldukça yakın ve saray içine girmiş bu kişilerden objektif değerlendirmeler almak mümkündür. Sultan Abdülmecid'in özel doktoru Dr. Spitzer'in anılarında, Saray bahçesinde yer alan "tantanalı" bir çiçek camekânından sözedilmektedir. Bu çiçek camekânından, o dönemde bahçede önemli bir sera olduğu sonucuna varılabilir. Böylesi bir bilgiye, şimdiye kadar hiçbir kaynaktan rastlanmamıştır. Ayrıca aynı anılarda, Sultan'ın bahçeye yerleştirilen bir masada yemek yediğinden de bahsedilmektedir. Bu bilgi, Sultan Abdülmecid döneminde bahçenin önemli bir yaşama mekânı olduğunun bir göstergesidir. Öte yandan, bahçenin gün-

lük hayata katılımı, Dolmabahçe Sarayı'nın herkes tarafından bilinmeyen kuraldışı kullanımının tesbiti bakımından da önemlidir.

Sarayın yapıldığı döneme ait az sayıda arşiv belgesinde bugün tanımladığımız mekânlara rastlanmaması veya bu mekânların adlarının bugün kullandığımız gibi geçmemesinin en önemli nedeni olarak o dönemde bu mekânların henüz bugünkü adlarıyla anılmıyor olması gösterilebilir. O dönemde bu mekânların farklı adları mı vardı? Eğer böyle olsaydı, erken tarihli belgelerde bu farklı adlara rastlayabilirdik. Yapılan arşiv araştırmaları sonucu elde edilen belgelerden çıkan en önemli sonuçlardan biri, bugün belirli adlarla andığımız birtakım mekânların sarayın yaşama açıldığı ilk yıllarda bu adlarıyla anılmıyor olmasıdır. Çoğu mekân, zaman içinde kullanıma, bazıları da döşeme unsurlarına bağlı kalınarak adlandırılmıştır. Mavi Salon, Kırmızı Oda, Beyaz Oda, dekorasyona hâkim olan renklerle tanımlanan mekânlara örnek verilebilir. Bu nedenle, *Journal de Constantinople* gazetesinde saptanan 6 Ağustos 1855 tarihli makalede, Saray içindeki iki mekânın döşenmesine ilişkin bilgi verilmekte, ancak bu mekânların isimleri verilmemektedir. Bu makaleden, mekânlardan birinin, bugün Mavi Salon olarak adlandırılan Harem bölümünün en önemli salonu, diğer mekânınsa, yine Harem bölümünün merkezi durumundaki Valide Sultan Kabul Odası olduğu anlaşılmaktadır.

Mavi Salon konsollarının alt kısımlarında tesbit edilen Sechan damgaları M. Sechan'ın Dolmabahçe Sarayı dekorasyonuna katkısının önemli bir kanıtıdır. Sechan'ın Saray'da, Sultan Abdülmecid ile mekânların döşemesine yönelik sohbetler yaptığını, bu sohbetlerde mekânların oynayacağı rollere ilişkin kararların alınmış olduğunu biliyoruz. Bu yeni düzene alışkın olmayan Saray halkına öğretilmeye çalışılan farklı mekân düzenlemelerinin ne kadarının uygulama alanı bulduğu, hangilerinin benimsendiği tartışma konusudur. Sechan, Sultan'ın yatağı da dahil olmak üzere, Dolmabahçe Sarayı'nda kullandığı tüm mobilyalarda oldukça dikkatli ve seçici davranmış, benzeri olmayan modellerin kullanımına özen göstermiştir. Bu durum, mobilyaların yanısıra, cam, metal objeler, vazolar, avizeler, şamdanlar ve saatlerin seçiminde de kendini gösterir. Denebilir ki, Sechan Dolmabahçe Sarayı'nda, Abdülmecid'in istekleri doğrultusunda tam bir dekoratör gibi çalışmış, hem Sultan'ı memnûn etmek, hem de adından söz ettirecek eşsiz düzenlemeler yapabilmek için büyük çaba harcamıştır:

"Göz kamaştırıcı ışıklandırma Boğaz'ı aydınlatırken, Sultan'ın Harem'deki dairesini de öne çıkarıyordu. Bu sırada Sultan, M.

Sechan ile yaptığı çalışmalar ve odaların dekorasyonu üstünde konuşmaktaydı. Sultan tarafından onurlandırılmanın önemini bilen Sechan, tüm dikkatiyle majestelerinin önerilerini dinlemekteydi. Sultan'ın dairesinin de bulunduğu Harem'in deniz tarafındaki bir grup odanın mobilyaları üstüne konuşulmaktaydı. Harem bölümündeki dairelerin bölümlenmesi Doğu anlayışına uygun ve Doğu'nun yaşam içindeki alışkanlıklarını karşılamak amacıyla yapılmıştı. Bu mekânlar, hiçbir Avrupa sarayındaki bölümlenmeye benzememekteydi. Harem bölümü, bir cephesiyle Boğaz'ın inanılmaz manzarasına açılırken, diğer cephesi Harem bahçesine açılmaktaydı. Daireler, bir merkezî mekân çevresindeki geçişsiz odalardan oluşmaktaydı. Daireleri birbirine bağlayan koridorlar yardımıyla aynı eksen üstünde ilerlemek mümkündü. Sultan'ın yatak odasının da yer aldığı ve bahçeye bakan dairenin ardından, bir salondan geçilerek, 'hazine dairesi' olarak adlandırılan mekâna gelinmekteydi. Sultan'ın yatak odasında yer alan muhteşem yatağı, Sultan tarafından Sechan'a ısmarlanmıştı. Yatağa ait bir desen, *L'Illustration* dergisinin bir sayısında gösterilmiştir. M. Sechan tarafından 14. Lui dönemi modelleri temel alınarak oluşturulmuş bu yatak, tüm Avrupa'da tek örnek olarak gösterilebilir. M.Sechan'ın aynı uygulamayı diğer mobilyalarda, hattâ cam, metal eşyalar, avize ve şamdanlar, vazolar ve saatlerin seçiminde de uyguladığını biliyoruz" (*Journal de Constantinople*, 6 Ağustos 1855).

Mekânlar arası mobilya ve obje transferleri nedeniyle, mekânlardaki taşınabilir objelerin hemen hepsinin yerleri değişmiştir denebilir. Ancak, birkaç mekânda, taşınabilir eşyalar, kullanıma açıldıkları dönemdeki düzenleriyle sergilenmektedir. Bu durumda, mekânlar, daha çok mimariye bağlı elemanlarıyla belirlenebilmektedir. Pencerelerin açıldığı cepheler ve sayıları, kapıların yerleri, tavan ve duvar bezemeleri, mekânları ayırt edici özellikler olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında, şömineli mekânlar, diğerlerine göre daha kolay saptanabilmektedir. Özellikle, yazılı belgelerde adına rastlanmayan, yalnızca görsel arşiv belgelerinde saptanan mekânlar, öncelikle kapı-pencere sayıları, duvar-tavan bezemeleri, mekânda görülebilen şömine ya da şöminelerin yanısıra, taşınabilir objeler olmalarına rağmen, diğer eşyalardan daha az hareket ettirilmiş olan avizelere bakılarak tesbit edilmeye

çalışılmıştır. “Türk Bürosu” ve “Büro” olarak adlandırılan mekânları tesbit edebilmek için de öncelikle tavan bezemeleri incelenmiştir.

Dolmabahçe Sarayı'na ilişkin görsel arşiv belgeleri içinde az miktarda iç mekân fotoğrafı yer almaktadır. Fotoğrafla belgelenen mekânların tümü Mâbeyn-i Hümayûn'dadır. Harem-i Hümayûn'da yer alan hiçbir mekânın fotoğrafına rastlanmamıştır. Sultan'ın yaşama mekânı olan Harem bölümünün dışarıya kapalı olması, bu nedenle mekânlara ait fotoğraf bulunmaması doğaldır. Buna karşın, İmparatorluğun gücünün, yönetimin dışarıya taşınması için programlanmış Mâbeyn-i Hümayûn mekânlarının bir kısmı, özellikle tören ve çalışma mekânları fotoğraflanmıştır.

Günlük kullanım mekânları, mekâna yüklenen işlev ya da o mekânda yapılan işe, mekânı kullanan kişi, kişilere göre adlandırılmıştır. Tören mekânları, genelde dekorasyonda ağırlıklı olarak kullanılan renk ya da mekâna yüklenen işleve göre adlandırılmışlardır. Dolmabahçe Sarayı'nın çok önemli iki mekânı, Valide Sultan Kabul Odası ve Sultan'ın elçileri kabul ettiği Kırmızı Oda, hükümdarlık ve yönetim gücünü simgeleyen kırmızı rengin ağırlıklı olduğu mekânlardır; dolayısıyla bu iki oda, Saray'da yönetimin ve hükümdarın gücünün sergilendiği mekânlardır. Valide Sultan olmanın hiç de kolay olmadığı kesindir. Bir cariyenin Valide Sultanlığa uzanan uzun yolda, öncelikle padişaha kendisini kabul ettirerek ikbâl olması, sonra da padişaha bir erkek çocuk vererek Kadınefendi ünvanını alması gerekir. Oğlu, diğer kadınefendilerin oğullarını geride bırakarak tahta geçmeyi başarır, o da Valide Sultan olabilirdi. Bu nedenle, saray içindeki gerçek yönetici, Sultan'ı da yöneten Valide Sultan için, M. Sechan tarafından dekore edilen Valide Sultan Kabul Odası'nı, Dolmabahçe Sarayı'nın en önemli tören mekânı olarak düşünmek doğru olur.

Kaynaklardan edinilen bilgiler ve yerinde yapılan tesbitler sonucunda tören mekânlarının önemli özellikleri olduğu saptanmıştır. Tavan ve duvarlarda yoğun bezeme programı görülür. Genel olarak, duvarlar tavan bezemesine bağlı olarak kalemişi süslemelidir. Kasetli ve kasetlerin içleri manzara ya da çiçek resimli tavanlar, yine tavanlarda kullanılan üç boyutlu süsleme öğeleri, tören mekânlarının çoğunda kullanılmıştır. İnce işçilikli, iki renkli, desenli parkeler de yine tören mekânlarında görülür. Dekorasyonda, perde ve döşemelik kumaşlarda hâkim renkler, çoğu zaman mekânları tanımlamada kullanılmış, bu yolla diğer mekânlardan ayrılmışlardır. Mâbeyn-i Hümayûn'da yer alan tüm tören mekânları şömine/şömine-lerle ısıtılmıştır. Buna karşılık, Harem-i Hümayûn'da sadece Valide Sultan Kabul Odası'nda şömine vardır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Saray, 1909 no'lu, 1271 tarihli belgede Saray'da bir ay içinde balmumu dağıtılan daireler ve miktarları verilmiştir. Belgede adı geçen dairelerin varlığı kanıtlanmakta, ancak hiçbir dairenin Saray içindeki konumu hakkında bilgi verilmemektedir. Bu belgeden, Dolmabahçe Sarayı'nda yaşama mekânı olan Harem bölümünün, adlarını içlerinde yaşayan kişilerden alan birçok daireden oluştuğunu saptamak ve dağıtılan balmumu miktarlarına göre, dairelerde yaşamakta olanların saray hiyerarşisi içindeki yerleri hakkında fikir edinebilmek mümkündür. Valide Sultan Mutfağı, Hünkâr Mutfağı ya da Matbah-ı Âmire'ye alınan erzak ve malzeme hakkında bilgi veren çok sayıda belge tesbit edilmiştir. Bu belgelerde karşımıza çıkan malzemenin miktar ve çeşitliliği sözü edilen mutfağın büyüklüğü, işlevi ve dolayısıyla önemi hakkında bilgiler sunar.

Millî Saraylar Arşivi, 629 no'lu, 1326 tarihli belgede, Dolmabahçe Sarayı'nda fırın, kalem odası ve koridorlarda Sultan Reşad döneminde, Mimar Vedâd tarafından yapılan onarımlar verilmiş, ancak sözü edilen mekânların Saray içindeki yerleri hakkında bilgi verilmemiştir. Aynı şekilde, Millî Saraylar Arşivi, 1943 no'lu, 1329 tarihli belgede, Dolmabahçe Sarayı Mabeyn-i Hümayun'da Sadrâzam'a ait bir odanın tamirinden bahsedilmekte ve Sultan Reşad'ın kararı ile bu odanın, iki tarafa sürmeli kapısının çıkarılarak menteşeler ile açılır kapanır hâle getirildiği bilgisi verilmektedir. Bu belgede de, Sultan Reşad döneminde, Dolmabahçe Sarayı'nda Mâbeyn-i Hümayûn'da Sadrâzam'a ait bir oda olduğu anlaşılmaktadır. Odanın yerine ilişkin hiçbir açıklama yoktur.

Sultan Mehmed Reşâd dönemine ait belgelerin çoğu, Mimar Vedâd tarafından yapılmış olan onarımları belgeler. Bu doğrultuda, özellikle Sultan Reşâd döneminde, sarayda önemli bir onarım faaliyeti olduğu ve bu yıllarda bazı mekânların işlevlerinin de değişmiş olabileceği düşünülebilir.

Sultan II. Abdülhamîd'in Yıldız Sarayı'nda yaşadığı düşünülürse, otuz yıla yakın bir süre boş kalan Dolmabahçe Sarayı'nda Sultan Reşâd ile yeni bir dönem başlamıştır. *Le Moniteur Oriental*'den 11 Mayıs 1909'da Sultan Reşâd'ın tahta çıkışının ertesi günü Saray'da onarım çalışmalarının başlatıldığı öğrenilmektedir. 18 Mayıs 1909'da Saray'a telefon bağlandığı ve onarım çalışmalarının Mimar Vedâd yönetiminde, 5-6 ay içinde bitmesinin hedeflendiği duyurulmaktadır. 21 Mayıs 1909 tarihli bir başka haberde onarım çalışmalarının bitiminde Saray'ın tüm bölümlerine kalorifer tesisatı döşeme işleminin tamamlanmış olacağı ve Saray'ın artık elektrikle aydınlatılacağı haberi verilmektedir.

Dolmabahçe Sarayı'nda 1853-1914 yılları arasındaki mekân kullanımını aydınlığa kavuşturmak amacıyla değerlendirilen arşiv belgelerinin en önemli özelliği, doğrudan ya da dolaylı olarak mekânlara ilişkin bilgi vermesidir. Mekânlarla doğrudan ilişkisi olmayan belgelerden konularına göre farklı değerlendirmeler yapmak da mümkündür. Diğer yandan, değerlendirilen arşiv belgelerinin çoğu bugüne dek kullanılmamıştır. Amaca yönelik belgelerin saptanarak biraraya getirilmiş olması, bundan sonra yapılacak çalışmalar için önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça:

Arşiv Belgeleri

BOA/CS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Saray), no.1909, 1271.

MSA (Millî Saraylar Arşivi), no.629, 1326; no.1943, 1329.

Gazete ve Mecmualar

“Dr. Spitzer'in Hâtıraları.” (1965) *Hayat Tarih Mecmuası*, 1-6.

“Tevfik Bey'in Günlük Notları.” (1971) *Hayat Tarih Mecmuası*, 1-6.

Journal de Constantinople (6 Ağustos 1855).

Le Moniteur Oriental (11 Mayıs 1909).

Le Moniteur Oriental (18 Mayıs 1909).

Le Moniteur Oriental (21 Mayıs 1909).

DOLMABAHÇE SARAYI'NDA YER ALAN “HEREKE DOKUMAHÂNESİ” ÖZLEM ÖZTOKSOY

Yapımı 1856 yılında tamamlanan Dolmabahçe Sarayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıldaki kültürel yapısı, sosyal, sanatsal etkilenmeleri ve eğilimleri terk edilmeden, Batılı özelliklerden de yararlanılarak yapılmış geleneksel Türk Evi plân kuruluşunun büyük ölçekli bir uygulamasıdır. Bu yapı içinde, Dolmabahçe Sarayı'nın ek yapıları arasında yer alan “Hereke Dokumahânesi” adı ile anılan büyük bir yapı ile karşılaşmaktadır (Resim 1, 2, 3). Bu yapı, bazı kaynaklarda “Saraydaki ‘Hereke Dokumahânesi’ Hereke Fabrikasının özel bir atölyesi olarak kullanılmıştır,” ifadesi ile yer almaktadır (Küçükerman, 1987: 68). Söz konusu yapı hakkındaki bilgiler, az sayıda kaynakla sınırlı kalmaktadır.

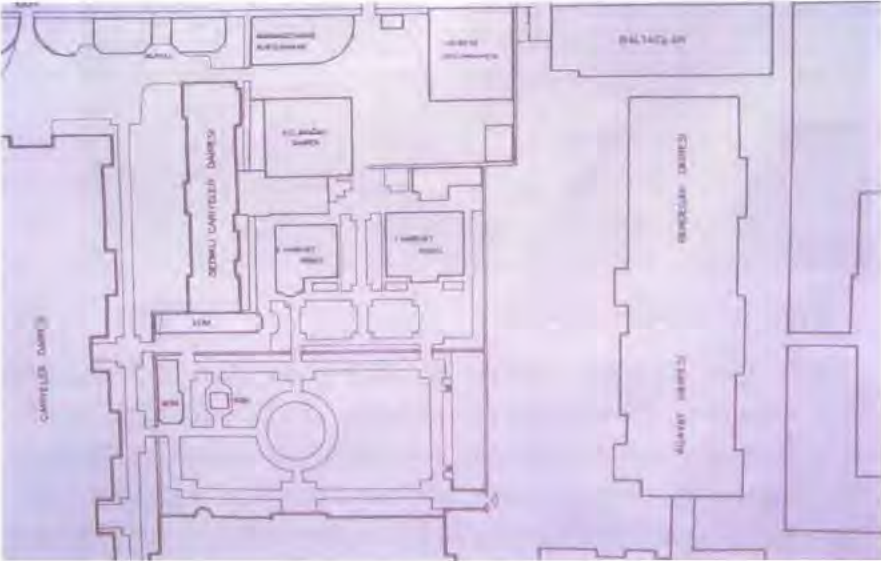
Resim 1- Hereke Dokumahânesi.

Hereke İpekli Dokuma Fabrikası ise, 1843 yılında Padişah Abdülmecid (1839-1861) zamanında, Hereke’de 50 adet pamuklu, 25 adet ipekli canfes tezgâhı ile sarayın döşenmesi için gerekli ipekli döşemelik ve perdelikleri üretmeye başlamıştır. Türk kumaş sanatı ve sanayii tarihinde Hereke İpekli Dokuma Fabrikası, üretmiş olduğu değerli ipekli kumaşları ile kendine önemli bir yer edinmiştir. İçinde bulunduğu dönemin sosyolojik, ekonomik, kültürel olumsuzluklarına

Resim 2- Dolmabahçe Sarayı yerleşim plânı.
Mimar Doğan Erginbaş başkanlığındaki çizimler (1955-1962)

Resim 3- Dolmabahçe Sarayı yerleşim plânında Hereke Dokumahânesi.
Mimar Doğan Erginbaş başkanlığındaki çizimler (1955-1962)

rağmen, Hereke Fabrikası'nın ipekli kumaşları uluslararası bir ün kazanmış ve o dönemde çok beğenilen Lyon kumaşlarının desen ve kalitesinin üzerine çıkmıştır.

Türk Dokumacılık tarihinde böylesi önemli bir yeri olan Hereke İpekli Dokuma Fabrikası yanında, Dolmabahçe Sarayı'nda yer alan "Hereke Dokumahânesi" dikkati çekmektedir. Bu araştırmada amaç, "Bu yapı ne zaman ve ne için kurulmuştur?", "Niçin bu adı almıştır?", "Zaman içerisinde ne gibi değişiklik ve gelişmeler geçirmiştir?", "Günümüzdeki durumu nedir?" ve "Hangi kumaşlar dokunmuştur?" vb. soruların yanıtlarını tarihî süreç, eldeki malzeme ve arşiv belgelerinin ışığı altında irdelemek olacaktır.

Topkapı Sarayı'ndaki arşiv belgeleri ve kaynaklardan anlaşıldığı üzere, dokuma atölyeleri her ne kadar Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan dokumahânededen üslûp olarak farklıysa da, 16. yüzyıl itibari ile süregelen saray dokuma geleneğini ortaya koymaktadır. Türk dokumacılık tarihine baktığımızda, Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan 1514 (Hicrî 920) yılına ait Ganaim Defteri'nde de dokumacılık sanatının bu dönemde nasıl bir durumda olduğu anlaşılmaktadır (D.5738). Sözkonusu defterde, I. Selim (1512-1520)'in Tebriz'deki Heşt-bihişt Sarayı'ndan getirdiği eşya arasında, Bursa kumaşından yapılmış 91 elbisenin bulunduğu ifadesi yer almaktadır. Dokumacılık sanatında o zamanlar ileri gitmiş ülkelerden biri olan İran'da saraylarda Türk kumaşlarının bulunması, Türk dokumacılık sanatının yüksek düzeyini göstermektedir (Öz, 1946: 42).

15. yüzyıldan itibaren Bursa'da önemli bir yer edinen dokuma sanatı, 16. yüzyılın ilk yarısından sonra İstanbul'da da önem kazanmıştır. Bu dönemde İstanbul'da, sarayda ve saray dışında yüzlerce *kârhâne* bulunmaktaydı. Bunlar sarayın ihtiyaç ve arzusunu karşılamakla yükümlüydüler. Bu yükümlülüğü yerine getirdikten sonra, kumaş pazarı için üretim yapabilirlerdi. Bu kumaşların üretimi 16. yüzyılda en görkemli dönemini yaşamaktaydı ki, bu kumaşlarda kullanılan klaptan çok israfa sebep oluyordu. Kanunî (1520-1566) döneminde klaptanlı altınlı kumaş dokuyan tezgâhların sayısı 318'e çıkmıştı (Öz, 1946: 45). Çıkarılan bir fermanla, fazla israfa yol açan klaptanlı kumaşların dokunması sınırlanarak bu tezgâhların sayısı 100'e indirilmiştir. Bu fermanla, tezgâh sahiplerinin kiracı olmamaları, sermaye sahibi bulunmaları şart koşulmuş, altınlı kumaşlara *mirî damga* vurulması ve damgalama işinin Saray tarafından denetlenmesi, damgasız kumaşlara el konulması ve bir tak (elbiselik) *serâserin* nihayet otuzbeş altın değerinden aşağı olmaması emrolunmaktadır. Bu şekilde kumaşın üretimi ve kalitesi denetim altına alınmıştır.

Bu dönemden sonra 1577 yılında babası II. Selim (1566-1574) ve büyükbabası Kanunî'nin (1520-1566) emirlerini tekrarlatan III. Murat (1574-1595), altınlı kumaş dokuyan tezgâhların sayısının hâlâ 268 adet olduğunu görmüş, bunların yüz adedinde *serâser* işletilmesi ve diğerlerinde *kemhâ* ve *serenk* yapılmasını emretmiştir. Bu işin nezareti *kemhâcıbaşıya* verilmiş, aynı yıl içinde, ikinci bir fermanla çûha ve atlasa da *narh* konulmuştur (Öz, 1946: 46). Bu *narh* (fiyatlandırma) ve damga yöntemi son zamanlara kadar devam etmiş, damga daha sonra her kumaşa vurularak vergi şekline dönüşmüş ve 19. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir.

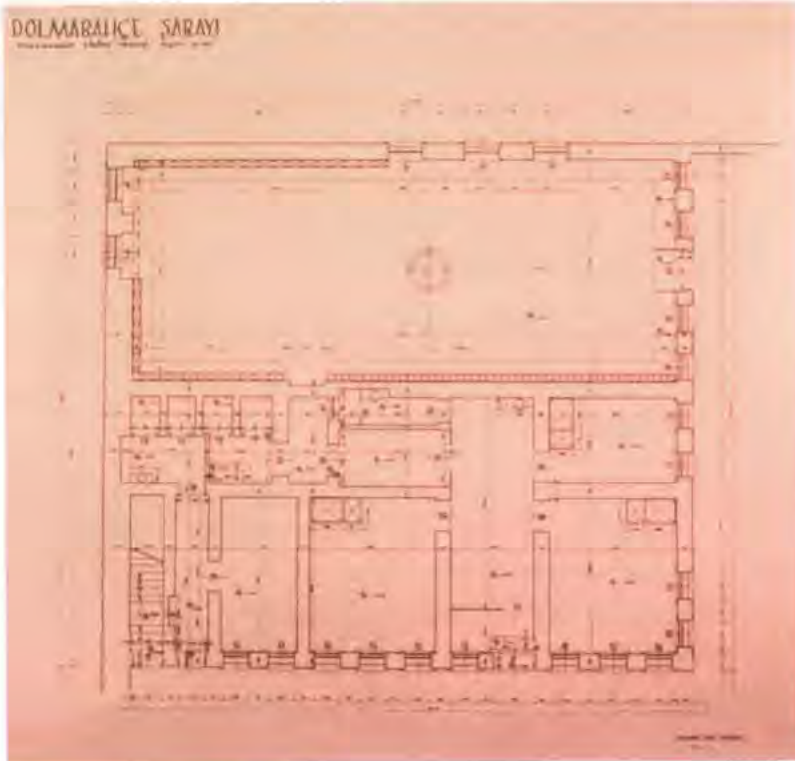
Topkapı Sarayı Arşivi'nde saraya ait olduğu tahmin edilen, daha önce yayımlanmış bir dokuma atölyesinin plânı bulunmaktadır. Plân üzerindeki yanyana iki odadan büyüğü *kemhâcılar*, diğeri kadifeciler *kârhânesi* olarak gösterilmiş, koridorun karşısında bulunan daha küçük bir oda ise *nakşbendler* (desen bağlayanlar) odası olarak belirtilmiştir. Bu plân 1526 yılının Ehl-i Hıref Defteri'ndeki bilgilere de uymaktadır (Tezcan, 1991: 322). Ayrıca İstanbul'daki Saray dokuma atölyesi için Bursa'dan yapılan alımlara ait belgeler, 16. yüzyılın ikinci yarısından sonra artmakta ve atölyenin ürettiği ipekli malzemesi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bu belgelerde, 1555 yılında *hassa kârhânesi* (saray dokuma atölyesi) için 6000 akçalık *hâir* (ipek) alındığı, 1573 yılında *hassa* üstâdlarından Hacı Ali'nin Kârhâne-i Âmire'ye lâzım olan *pot* (atkı) ipeğini işletip geri geleceği belirtilir. 1576 yılında *hassa kârhânesi* için Acem'e (İran) ipek almaya görevliler gönderilir. 1581 yılında Saray dokuma atölyesi için alınan ve boyanmaya verilen ipeklerin listesi verilir. 1582 yılında, saray için gerekli olan ipekler "yalın kat bükülsün, eskisi gibi dört, altı, sekiz kat bükülsün," şeklinde talimatlar verilir (Tezcan, 1991: 321).

Ehl-i hıref'in yaptıkları işleri, milliyetlerini, Saray'a girişlerini ve maaşları ile ilgili bilgileri Ehl-i Hıref Defterleri'nden öğreniyoruz ki, bunlardan en eskisi 1526 yılına aittir. Burada 45 bölüm vardır ve en kapsamlısı 15. yüzyılın ilk yarısında Çelebi Sultan Mehmed (1413-1421), Sultan II. Murad (1421-1451) ve Umur Bey'in koruyuculuğunda Bursa'da Türk nakış atölyelerinin faaliyetleri ile ilgilidir. Ayrıca Edirne Sarayı'nda da böyle bir örgütün varlığı bilinir. İstanbul Sarayı'nda ise *ehl-i hıref*'in tam anlamıyla teşkilatlanmasının, II. Bayezid (1481-1512) döneminde başladığını son araştırmalar ortaya koymuştur. Ancak, II. Bayezid dönemine ait olduğu kabul edilen tarihsiz bir defterde, dokumacılar bölüğünden bahsedilmemektedir. Belgeler, İstanbul Sarayı'nda *hassâ* dokuma atölyelerinin en erken 1515 yılından sonra kurulduğunu gösteriyor. 15. yüzyılın son çeyreğine ait Bursa

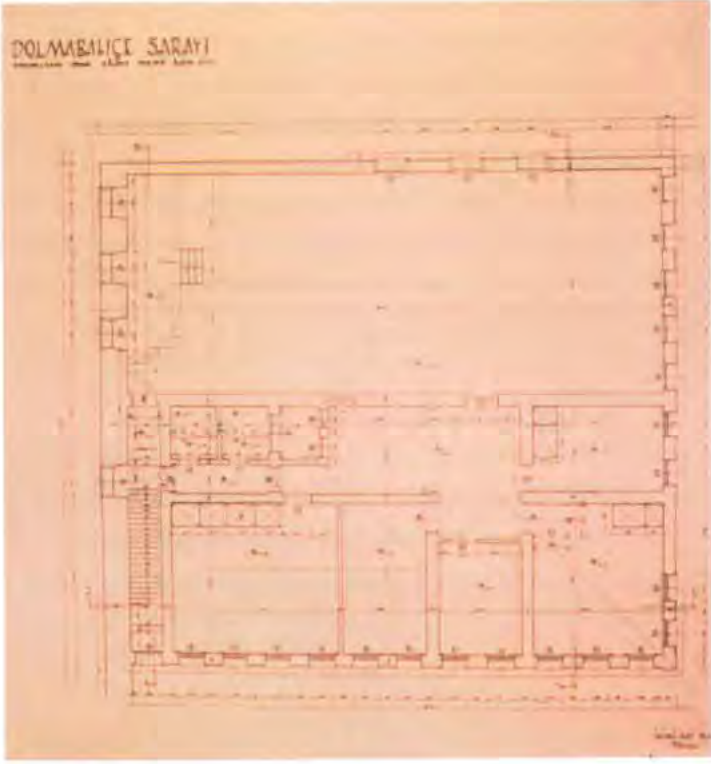

mahkeme kayıtlarında Saray için alınan kumaşların miktarı oldukça fazladır ve ödenen paralar çok büyüktür. Buna rağmen, aynı kayıtlarda ancak 1515 yılından sonra Saray için Bursa'dan alınan *mirî harîr*den (ipekler) bahsedilir. Ayrıca 1526 yılına ait Ehl-i Hıref Defterinde *kemhâ* dokuyucularından Hasan Bosna'nın adının karşısına düşülen "Sultan Bayezid zamanında Edirne'den verilmiş" notu *hassâ* dokuma *kârhânesinin* o tarihlerde kurulmaya başlandığını gösteriyor (Tezcan, 1991: 321). Tahsin Öz'ün yayımladığı 1598 (Hicrî 1007) tarihli ve *hassâ* kumaş *kârhânesine* bazı *levâzım* gönderilmesine dair hükümde, "Topkapı Sarayı'nda Hassa *kârhânesi* (kumaş atölyesi) için çeşitli malzeme, farklı renklerde ipek satın alınarak gönderilmesi" ifadesi yer almaktadır. Bu ifadeden de sarayların içinde dokuma atölyelerinin olduğu anlaşılmaktadır (Öz, 1946: 50).

Edirne saraylarından başlayarak, İstanbul'da da devam eden şenlikler ve sünnet düğünleri için ihсанlar, hediyeler ve diğer törenler dolayısı ile kumaşa rağbet artmış ve kumaş tezgâhları, görkemli ve çeşit çeşit kumaşlarla bu ihtiyaca cevap

Resim 4- Hereke Dokumahânesi zemin kat plânı,
Mimar Doğan Erginbaş başkanlığındaki çizimler (1955-1962).

Resim 5- Hereke Dokumahânesi ikinci kat plânı,
Mimar Doğan ERGİNBAŞ başkanlığındaki çizimler (1955-1962).

vermiştir. Bütün bunlardan anlaşılacağı üzere, Osmanlı İmparatorluğu saraylarında, sarayların dokuma gereksinimlerini karşılamak amacı ile saraya ait atölyeler kurulmuştur. Böyle bir dokumahânenin Dolmabahçe Sarayı'nda bulunuşu da, bu geleneğin bir devamı olarak değerlendirilebilir (Resim 4, 5).

Dolmabahçe Sarayı'nda incelenen belgelerden, Hereke Dokumahânesi olarak anılan bu yapının, ne zaman ve niçin kurulduğu ile ilgili herhangi bir kayda rastlanmamıştır. Buradaki belgelerin büyük bir bölümü Başbakanlık Devlet Arşivi'ne devredilmek üzere tasnif dışı bırakıldığından ve bu kuruma gönderildiğinden taranamamıştır.

Dolmabahçe Sarayı Arşivi'nde bulunan bir belge, "Beşiktaş Harem-i Humâyûnu derûnunda bulunan dokumahânenin çatı ve duvarının onarımı hakkında olup, 1855 tarihlidir" şeklinde yayımlanmıştır (Yılmaz vd., 1999: 178). Ancak

Resim 6- Millî Saraylar Arşivi, Defter 3372, Ebniye İdaresi Evrak Defteri, 226 sıra nolu, 1302 tarihli belge.

yeniden gözden geçirildiğinde, anılan belge, “Beşiktaş Harem-i Hümayûnu matbahı derûnunda bulunan tavukhânenin sakfı ve bir tarafının duvarı tehlikeli olduğundan mahall-i mezkûrenin tâmiri 500 kuruşla husûle geleceği hakkında Matbah-ı Âmire Müdirfyeti'nin heyet-i idâre(sin)den muhavvel, 28 Temmuz sene 302 tarihli ve 81 numrolu takrîri” şeklinde okunmuştur (MSA, Defter 3372) (Resim 6). Burada “tavukhâne” kelimesinin, yanlış olarak “dokumahâne” şeklinde okunduğu dikkati çeker.

Belirtilen sebeplerden, arşiv çalışmalarında henüz kesin olarak kayıtlara ve belgelere rastlanamamakla birlikte, Saray içinde böyle bir dokuma atölyesinin kurulup çalışmış olduğu kesindir. Bu yapı, Hereke Dokumahânesi olarak bilinen, Önder Küçükerman'ın belirttiği üzere 1967 yılında büyük bir onarım geçirmiş ve eski iç yapısı değiştirilmiş olan ve bugün Muhafız Birlik Komutanlığı tarafından kullanılan binadır. Bu onarım sırasında sadece dış duvarlar korunmuş, iç bölmeler yenilenmiştir. Döşeme ve tavanlar betonarme olarak yeniden yapılmıştır.

Önder Küçükerman, yapının önceki iç düzeni hakkındaki bilgileri TBMM Millî Saraylar Dairesi Başkanlığı'nda o günlerde başmimar olarak çalışan Lemi Ş. Meray'den aldığını bildirir:

“Yapıldığı ilk günden beri hiçbir onarım görmemiş olan yorgun yapı, bakımsızlıktan ve terk edilmişlikten ötürü çok harap durumdadır; hattâ ahşap döşemeler çürümüş ve çökmeye başlamıştır. Ama yine de, dokumahâne olarak kullanıldığı günlerin canlı izleri kolayca görülebilmektedir. Ana kapıdan içeriye girilince, sol tarafta ustaların dinlenmesi için yapılmış olduğu anlaşılan yerde, ortada kare plânlı ve taştan yapılmış bir özel ocak vardır. Ayrıca, üç duvar boyunca kurulmuş olan sedir de görülmektedir. Pencerelerin karşısına gelen duvarda ise, ustalara ait eşya dolaplarının üç sıra olarak dizilmiş olduğu görülür. O tarihte, daha önceleri jakar dokuma tezgâhlarının kurulu bulunduğu salon, giriş katındadır. Üst katta bulunan halı atölyesi ise eski eşyalarla depo gibi doldurulmuş olarak bulunmaktadır” (Küçükerman, 1987: 68).

Lemi Ş. Meray'den, 1966 yılında Millî Saraylar Dairesi Başkanlığı başkâtipliğini yapmakta olan Sayın Naci Erişkin'in bu konudaki hâtıralarına yer veren Prof. Önder Küçükerman (1987) şu bilgileri de vermektedir:

“Ustalar sabah namazından hemen sonra çalışmaya başlardı. İşlerinin önemine ve aceleciliğine bağlı olarak bazen akşam ezanına kadar çalışırlardı. Ama asıl çalışma süresi ikindi ezanına kadardı. Acele olup, yetiştirilmesi gereken halıların dokumasında görevli olan ustalar, gerekirse atölyede geceleri de kalarak çalışırlardı. Bu gibi durumlarda sedirlerde uyurlardı. O günlerde dokumahânedede 40 ile 60 arasında halıcı ve 10-15 arasında jakarcı bulunurdu. Bunların bir kısmı, yetiştirilmekte olan kalfalardı. Halıcı ustalar, istedikleri anda dinlenme yerine iner, kendi dolabından kahve cezvesini ve ‘Kallâvi’ fincanını çıkarır, ortada devamlı yanmakta olan ocakta kahvesini pişirir, sedirde uzanarak sigarası ile içerdi. Kahve ve şeker, saray idaresince karşılanır ve sarfiyat hiçbir şekilde kısıtlı tutulmazdı. Yani her usta istediği kadar kahve içebilirdi. Ortadaki özel ocakta ocağın sürekli yanışını sağlayan bir görevli bulunurdu. O tarihlerin en tanınmış üstad halıcıları ve jakarcıları burada işliyorlardı.”

Sayın Naci Erişkin, Saraylar Kitâbeti'nde çalışmış olduğu için dokumahânedeki günleri yakından görmüş olan bir kişidir. Kendisinin anlattıklarından, Hereke Dokumahânesi'nin Sultan Vahdettin'in son günlerine kadar çalıştığı anlaşılmaktadır.

Bütün bu bilgilerin ışığında açıklıkla beliren, Osmanlı İmparatorluğu saraylarında dokuma gereksinimlerinin karşılanması amacı ile atölyelerin kurulmuş olduğudur. Bir gelenek hâline gelen bu durumdan anlaşılıyor ki, Dolmabahçe Sarayı'ndaki "Hereke Dokumahânesi" de sarayın ihtiyaçlarını karşılamak üzere oluşturulmuş, Hereke Fabrikası'nın kurulmasından sonra, onun özel bir atölyesi olarak çalışmış ve adını da bu Fabrika'nın kuruluşundan sonra almıştır.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri

MSA (Millî Saraylar Arşivi), Defter 3372.

MSA/EİED (Millî Saraylar Arşivi, Ebniye İdaresi Evrak Defteri), Sıra No:226, Sene 1302.

TSMA/GD (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, Ganaim Defteri), D.5738.

Kitap, Makale ve Bildiriler

Küçükerman, Ö. (1987) *Hereke Fabrikası*. İstanbul.

Öz, T. (1946) *Türk Kumaş ve Kadifeleri*. I. İstanbul.

Tezcan, H. (1991) *9. Milletlerarası Türk Sanatları Kongresi Bildiriler*. I. Ankara.

Yılmaz, Y.; Kaya, M.K.; Boynak, S.; Gezgör, V. (1999) *Millî Saraylar Koleksiyonundan Hereke Dokumaları ve Halıları*. İstanbul.

OSMANLI KÜLTÜR ÇEŞİTLİLİĞİNİN KENT MEKÂNLARINA YANSIYAN ÖRNEKLERİ OLARAK İSTANBUL'DA TANZİMAT SONRASI LÂTİN KATOLİK YAPILARI

SEZİM SEZER

1. Giriş

İstanbul, Doğu ile Batı'yı birbirine bağlayan yolların kesiştiği önemli bir merkez olması nedeniyle Bizans döneminden itibaren farklı etnik gruplara ev sahipliği yapmış, tarihsel gelişim sürecinde Osmanlı döneminde de sosyo-kültürel renklilik ve çeşitliliğini barındırarak bir "dünya kenti" olmayı sürdürmüştür. İstanbul'un çok kültürlü kimliği, kentteki mimarlık ve sanat ürünlerine de zengin örneklerle yansımıştır. Geniş topraklara yayılmış bir imparatorluğun başkenti ve halifeliğin merkezi oluşu, Rum ve Ermeni patrikhanelerinin bulunması ve Avrupa'dan gelen önemli ölçüdeki Musevi nüfusunu barındırması nedeniyle, kentte farklı etnik gruplar birarada yaşamış, siyasal ve ekonomik zorunluluklar sonucu gelen

Resim 1- İstanbul'da etkinlik gösteren yabancı misyonerlerden Assomptionistler, fotoğraf: Erdal Aksoy (Moda Notre Dame de L'Assomption Arşivi).

yabancılar da bu çok renkli yaşamın zenginliğini artırmışlardır. Camilerin, kiliselerin ve sinagogların yanyana yer aldığı mahalleler bu çeşitliliğin yaşayan belgeleridir.

Sözünü ettiğimiz çok kültürlü sosyal yapı içerisinde Lâtin Katolikler, İstanbul'da en erken tarihlerden itibaren varlık gösteren gruplardan biridir. Kentteki tarihleri Bizans dönemine kadar inen Lâtin Katoliklerin bir bölümünü, II. Mehmet'in İstanbul'u almasından sonra Lâtin reâyâsı adını alan cemâât meydana getirmekteydi (Heyd, 1975; Bratianu, 1929; Babinger, 1954: 11-12; Bélin, 1894). Diğer bir grup ise, elçiler ile maiyetleri, ya da tüccarlar gibi kente siyasal veya ekonomik nedenlerle gelen Batılılardı; bu grubun büyük bölümü İtalyanlar ve Fransızlardan oluşmaktaydı (Galland, 1987: 6).

Lâtin Katolikler ve yapılarının İstanbul'daki dağılımını Lâtin İmparatorluğu'ndan (1204-1261) çalışmamızın konusunu oluşturan değişimin yaşandığı Tanzimat dönemine kadar iki ana süreç altında incelemek mümkündür:

13. yüzyılda başlayan ilk süreçte, Lâtin Katolikler'in başlıca yerleşim merkezi Galata olmuştur. Bu dönemde kentin dışı açılan kapısı olan Galata, farklı etnik grupların konut ve ticaret bölgesi olduğu gibi, dinsel yapılar da burada yer almaktaydı. Bölgede Fransiskanlar'a ait görkemli Saint François Kilisesi ve Manastırı, Saint Paul Kilisesi, Sainte Anne Kilisesi, Saint Jean Baptiste Kilisesi, Saint Antoine Kilisesi, Saint Michel Kilisesi gibi çok sayıda Katolik kilisesi bulunmaktaydı (Arseven, 1989: 43; Kömürcüyan, 1988: 223-224; Ayvansarayî, 1281: 34; Palazzo, 1946; Sauli, 1831: 209; La Mortraye, 1732: 166; D'Alessio, 1925; D'Alessio, 1926: 37-38).

17. yüzyıldan itibaren Galata'daki ticaret alanlarının giderek genişlemesi, elçiliklerin ve gayrimüslim konutlarının Pera'ya (Beyoğlu) yerleşmeye başlaması ile Lâtin Katolik yapıları da Pera bölgesinde yer almaya başlamıştı. Diğer yandan, kiliselerin büyük bölümünü ortadan kaldıran 1660 Galata yangını da rahiplerin Pera'ya geçerek yeni kiliseler inşa etmelerinin nedenlerinden biridir (Kömürcüyan, 1988: 223-224; Biskupski, 1968: 42-43; Covell, b.t.y.: 60). Katoliklerin Pera'daki ilk kiliseleri Saint Louis des Français olmuştur. Bu yapıyı, Sainte Marie Draperis ve Saint Antoine kiliseleri izlemiştir.

Osmanlı döneminde kentteki çok sesli yaşamın, diğer bir deyişle sosyo-kültürel mozayik'in en zengin olduğu süreç, Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat'ın ilânından Cumhuriyet'in ilk yıllarına uzanan son dönemidir. Gayrimüslim tebaa ile müslümanların hukuksal açıdan eşitliğini ilân eden 1839 Tanzimat Fermanı, çok

kültürlü toplum yapısının ivme kazanmasında âdeta bir dönüm noktası olmuştur (Bozkurt, 1989; İnalcık, 1993: 357; Lewis, 1970: 107; Kili ve Gözübüyük, 1985: 16). Diğer taraftan, yabancılara tanınan ayrıcalıklar, çok sayıda Avrupalı'nın kente gelerek yerleşmesi ve kısa sürede sermaye sahibi olmasına yol açmıştır. Böylece, kentte gayrimüslim ve yabancılardan oluşan ayrıcalıklı bir burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır. Bu sınıf, artan malî kaynakları ve çeşitli organizasyonları ile güçlenerek dinsel, eğitsel ve sosyal işleve sahip yapıların inşasını desteklemiştir (Kazgan, 1991). Böylelikle Osmanlı toprakları üzerinde etkinlikleri giderek artan yabancı misyonerler (Resim 1) ile bir taraftan Roma, diğer taraftan Fransa ve diğer İtalya devletleri tarafından desteklenen İstanbul'daki Lâtin Katolik Kiliseleri, başı varlıklı ailelerin çektiği toplumsal ve ekonomik bir desteğe de sahip olmuştur. Nitekim, birincil kaynaklar, yapıların arsasının temini, inşası, yenilenmesi ve dekorasyonunda kentin tanınmış İtalyan ailelerinin adını vermektedir. Arşiv belgeleri ve inşa kitabelerinde adları belirtilen ailelerin başlıcaları Sakız adasından gelerek İstanbul'a yerleşen Tubini, Corpi, ve Lorando aileleridir. 1859 tarihli Moda Kilisesi'nin inşa kitabesinden, arsayı Lorando ailesinin başıladığı, Sainte Marie Draperis Kilisesi Arşivinde yer alan 18 Nisan 1887 tarihli Büyükkada dökümanları arasında yer alan belgeden, 1866 tarihli Büyükkada Kilisesi'nin inşa masraflarının tamamını Sophia Corpi'nin üstlendiği ve ayrıca aynı arşivde yer alan 30 Aralık 1886 tarihli bir diğer belgeden, Kadıköy'de yer alan Tubini Şapeli'nin, Hyacinthe Tubini'nin vasiyeti üzerine varisleri tarafından yaptırıldığı öğrenilmektedir.

2. Yapıların Gelişen Kent Dokusu İçinde Yerleşim Özellikleri ve Bölgelere Dağılımı

19. yüzyılda İstanbul'un fiziksel yapısını etkileyen en önemli kentsel gelişmeler olan yeni yolların açılması, demiryolu ve deniz yolunun sağladığı imkânlarla ulaşımın kolaylaşması, Levanten ve yabancıların bu bölgelere rağbet etmesini beraberinde getirmiş, böylelikle Galata-Pera dışında yeni merkezler oluşmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Galata-Pera eksenini Şişli'ye doğru ilerlemiştir. 1846 tarihli Saint Esprit Kilisesi'nin inşası da bu alanda ilk adımdır. Ayrıca, kentin merkez alanının genişlemesi ile mezarlıklar Beyoğlu'nun dışına çıkarılmış, 1852 yılından itibaren Katolik mezarlığı Şişli tarafına taşınmıştır.' 1869'da Taksim'den Pangaltı'ya uzanan iki tarafı ağaçlıklı yol yapılmıştır (Çelik, 1996: 69). Katolik Mezarlığı'ndan sonra, farklı işleve sahip yapılar da kentin bu yönünde

yerleşmeye başlamıştır. La Paix Hastahanesi ve Bomonti'de yer alan Saint Michel Lisesi'nin yerinde bulunan Saint Jean Chrysostome Okulu bu gelişimle ilişkili örneklerdir.

Tanzimat sonrasında kent merkezi Şişli'ye doğru yönelirken, Boğaziçi, Maslak yolu ve denizyollarının gelişmesi ile ulaşımın kolaylaştığı bölgeler, Levanten ve yabancılar için bir çekim noktası oluşturmuştur (Tekeli, 1996: 28). Kentin Marmara kıyılarındaki yapıların inşası da bu dönemde artmıştır. Batıda Yeşilköy, Bakırköy, Kumkapı, Yedikule, doğuda ise Kadıköy, Moda, Fenerbahçe, Haydarpaşa ve Adalar, yeni gelişimin önemli örnekleri olarak belirtilebilir. Bu yerleşimlerin bazılarının tarihi daha eskiye dayanmakla birlikte, bu dönemde önemli bir gelişme göstermiştir. Katolik tarikatlarından Fransiskanlar elçilerin sayfiye yeri olan Büyükdere ve Büyükkada'da, Kapüsenler Yeşilköy'de, Dominikenler Bakırköy'de, Lazaristler ise Bebek'de kiliselere sahip olmuşlardır. Gelişme alanlarının bir bölümünün Bizans döneminde de önemli yerleşim merkezleri olması ve/veya Hıristiyanlık tarihi ile ilgili geçmişe sahip oluşları bir diğer özelliktir. Bizans dönemindeki Hebdemon (Bakırköy), Hieria (Fenerbahçe), Aya Stefanos (Yeşilköy), Calcedoine (Kadıköy) gibi merkezler dikkati çekmektedir. Bizans'tan itibaren önemli yerleşimler olan bu bölgelerde, gayrimüslim nüfusun yer alması ile gerek İslâm mahallelerinde yapı inşası yasağı gerekse Hıristiyan mahallelerinde daha kolay yerleşebilme olanağı, Lâtin Katolik yapılarının kent içindeki yerleşimlerinin dağılımında bir diğer etken olmuştur. Ayrıca, Lâtin Katolik yapılarının kentteki diğer gayrimüslim yapılarının yakınında inşa edildikleri dikkati çekmektedir. Bu durum, eğer herhangi bir bölgede gayrimüslim yapısı varsa, yenisi için izin almanın ve yerleşmenin daha kolay oluşu ile ilişkilendirilebilir.

2.1. Kiliseler

Tanzimat Fermanı öncesinde inşa edilen dinsel yapılar genelde içe kapalı olarak şekillenmişti. Yer aldıkları bölgenin topoğrafik özellikleri yerleşme özelliklerini etkilerken, kent dokusu ile bütünleşme de belli bir kaygı oluşturmakta idi. Bu yapılar, mütevazı girişlerle ulaşılan avlular etrafında şekillenen içe dönük mekânlar yaratmakta idi. Külliye özelliği taşıyan yapıların belki de en önemli özellikleri içe kapalı oluşlarıydı. Dış cephe fazla önem taşımamaktaydı. Tanzimat sonrasında, ilk örnekler geleneksel anlayışı devam ettirmekle birlikte, giderek kent mekânlarına açılan ve dış mekânlarla ilişki kuran yapıların inşa edildiği görülmektedir. Nitekim, Tanzimat'tan sonra inşa edilen ilk Lâtin kilisesi olan 1843 tarihli Galata Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi de geleneksel yaklaşımı sürdürmüştür. Bununla birlikte, 1846

*OSMANLI KÜLTÜR ÇEŞİTLİLİĞİNİN KENT MEKÂNLARINA YANSIYAN ÖRNEKLERİ OLARAK
İSTANBUL'DA TANZİMAT SONRASI LÂTİN KATOLİK YAPILARI*

tarihli Pera Saint Louis Kilisesi'nin Fransız Sarayı'nın bahçesine bakan dış cephesinde bezemeye ilişkin ilk çabalar görülmekte, yapıda maltataşı üzerine yapılan bezemelerle cepheye verilen önemin artmaya başladığı farkedilmektedir (Resim 2).

Resim 2- Pera Saint Louis des Français Kilisesi (1846), fotoğraf: Zafer Ceylan.

1856 tarihli İslahât Fermanı'nın hemen sonrasında, 1859 yılında inşa edilen Moda Notre Dame de L'Assomption Kilisesi iki yanda yer alan kuleleri, cephede heykel ve kabartmalara yer verilmesi ile cephenin önem kazanması açısından İstanbul'daki ilk örnek olarak tanımlanabilir (Resim 3). Kentin Anadolu yakasına hizmet edecek bir katedral olarak düşünülen yapının cephesi Neo-Barok üslûbttir. Tanzimat sonrası Lâtin Katolik yapılarında dış cephe mimarîsinin tasarımında çeşitli üslûblara başvurulmuştur. Neo-Klâsik, Neo-Barok, Neo-Gotik düzenlemelerin eklektik anlayış içerisinde uygulanmaya başlandığı görülmektedir. Doğrudan yola bakan cephesi ile Bakırköy Kilisesi Neo-Barok ve Yeşilköy kilisesi Neo-Klâsik özellikleri ile dikkati çeker.

20. yüzyılın başına gelindiğinde, İstanbul'da en son inşa edilen Katolik Kilisesi olan Saint Antoine, boyutları ve Neo-Gotik cephesi ile kent dokusu içinde etkin bir yapılar topluluğudur. Kısaca, denilebilir ki, Lâtin Katolik yapıları, önceleri

Resim 3- Moda, Notre Dame de L'Assomption Kilisesi (1859), fotoğraf: Erdal Aksoy (Moda Notre Dame de L'Assomption Arşivi).

içe kapalı iken giderek buldukları çevreye katkıda bulunan, kent imajı içinde etkin örnekler olarak karşımıza çıkmaktadır.

İstanbul'daki Katolik kiliseleri, cepheleri gibi farklı plân tiplerine de sahiptir. Konstrüksiyon, tasarım ve uygulama açısından en uygunu olan "tek nefli plân tipi" yapılar da kullanılan en yaygın tip olmuştur. Saint Louis des Français ve Yeşilköy Saint Etienne Kilisesi bu plân tipinin uygulandığı başlıca örneklerdir. Kullanılan bir diğer tip ise Saint Esprit Katedrali ve Bebek Sacré-Coeur Kilisesinde karşılaşılan "üç nefli plân"dır. Üçüncü bir plân tipini Moda Notre Dame de L'Assomption Kilisesi ve Bakırköy Notre Dame du Rosaire Kilisesi'nde uygulanan "kubbeli haçvari plân" tipi oluşturmaktadır. İstanbul Katolik kiliseleri arasında kubbeye sahip az sayıda yapı bulunmaktadır. Bu durum, ekonomik nedenlerin yanında, daha önceki dönemlerde kubbe inşasının yaygın olmamasının getirdiği

alışkanlıkla serbesti döneminde de fazla kubbe kullanılmaması ile açıklanabilir. Dördüncü tip ise “üç nefli Lâtin haçı plân” dır. Bu konuda tek uygulama Saint Antoine Kilisesi'nde gerçekleştirilmiştir. Kiliseler, Fossati, Barborini, Stampa ve Giulio Mongeri gibi çoğunluğu İtalyan olan yabancı mimarlar tarafından tasarlanmıştır.

2.1.2. Kiliselerin İç Mekân Özellikleri, Resim, Heykel ve Kabartmalar

Kiliselerin iç mekânları, 19. yüzyılın eklektik yaklaşımı içerisinde ele alınmıştır. İç mekân düzenlemelerinde Neo-Klâsik, Neo-Barok ve Neo-Gotik üslûblara gönderme yapılmıştır. Sütunlar, sütun başlıkları ve bezeme elemanlarında malzeme olarak alçı, gösterişli ve ucuz olmasından dolayı geniş kullanım alanı bulmuştur.

Resim 4- Galata Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi'nde yer alan 1881 tarih ve Hayette imzalı Aziz Hyacinthe'i betimleyen tablo, fotoğraf: Zafer Ceylan.

Resim 5- Pangaltı Saint Esprit Katedralinde yer alan 1884 tarih ve Gagliardi imzalı Aziz Saint Jean Chrysostom'u betimleyen tablo, fotoğraf: Zafer Ceylan.

Kiliselerin içerisinde yer alan resim ve heykel örneklerinin nerede yapıldığı da ayrı bir değerlendirme konusudur. Eserlerin büyük bölümü İtalya ve Fransa'dan getirilmiş olmakla birlikte, İstanbul'da yapılan örneklere de rastlanmıştır.² Batı'dan gönderilen resimlerde belli dinsel konuların âdeta tekrarlandığı görülürken özellikle, İstanbul imzalı olanlarda, dinsel konuların yerleştirilmesi ilginçtir. Sözüntü ettiğimiz yerel örneklerden Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi'nde yer alan ressam Hayette'e ait, Aziz Hyacinthe'i betimleyen 1881 tarihli tabloda, Lâtin Katoliklerin İstanbul'a gelen ilk Dominiken azizi olduğuna inandığı Aziz Hyacinthe, kurucusu olduğu Galata Saint Paul Kilisesi'nin önünde gösterilmiştir (Resim 4). Saint Esprit Kilisesi'ndeki Giovanni Gagliardi'ye ait 1884 tarihli çalışmada ise, Bizanslı bir aziz olan ve Lâtin Katolikler için İstanbul'un ve İstanbul Papalık Vekilliği'nin koruyucu azizi olan Aziz Jean Chrysostome yer almaktadır (Resim 5). Azizin gerisinde İstan-

bul şehri, bir tarafta Sarayburnu diğer tarafta Galata olmak üzere tüm ayrıntısıyla betimlenmiştir. Yine aynı kiliseden sanatçısı bilinmeyen bir başka tabloda kenti vebadan koruyan aziz olarak kabul edilen Aziz Roch, Sarayburnu'nun önünde görülmektedir.

Kiliselerde resimlerle birlikte yer alan heykellerin büyük bölümünü de Batı'da yapılarak kente getirilenler oluşturmaktadır. Galata Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi'nin 1843 tarihli ana sunağı, Carrara Akademisi profesörlerinden Giovanni D'Isola'ya aittir. Sunak Carrara'dan getirilmiştir. Sözü edilen sanatçı ve kilise rahipleri arasındaki yazışmalar üzerine çalışmamız sürmektedir.

2.2. Eğitim ve Sağlık Yapıları, Mezarlıklar

Katolik Kilisesi, eğitimi en önemli görevlerinden biri olarak görmüştür. İstanbul'da daha önce gayrimüslim çocuklarına eğitim veren az sayıda Katolik okulu bulunmakla birlikte, Tanzimat Fermanı'ndan sonraki hukuksal yeniliklerin yabancı ve azınlık okullarının açılabilmesine olanak tanınması ile kısa sürede çok sayıda gayrimüslim eğitim kurumu ortaya çıkmıştır (Sakaoğlu, 1989). Tanzimat ve Islahât Fermanı'nı izleyen yıllarda çıkarılan 1869 Maarif-i Umumiye Nizâmnamesi ise yabancı ve gayrimüslim eğitim kurumları ile ilgili maddelere geniş yer vermektedir.

Önceleri kiliselerin içinde tahsis edilen mekânlar veya mütevazı yapılarda eğitim veren okullarda, Tanzimat sonrasında, 19. yüzyılda, Lâtin Katolik misyonlarının eğitime verdiği önemin giderek artması, Türklerin de çocuklarını bu okullara vermesi, sosyo-kültürel açıdan yeni bir oluşumu da beraberinde getirmiştir. Okullar, verdikleri Batı kökenli eğitimin yanısıra, düzenledikleri konserler ve tiyatro gösterileri ile kentin sosyal yaşantısına katkıda bulunmuşlardır. Nitekim Lâtin Katolik Okulları, 19. yüzyılın sonundan itibaren bağımsız, gösterişli yapılar olarak karşımıza çıkmaktadır. Kısacası, bu prestijli okullar, prestijli binalara sahip olmuştur.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Katolik Kilisesi'nin eğitime yönelik kurumlarından olan "Frerèes des Ecoles Chrétiennes" (Hıristiyan Okulları Rahipleri) Osmanlı İmparatorluğu'nda çok sayıda okul açmıştır (Pellegrini, 1901: 151; Barenton, 1901: 264-265; Révah, 1933). Bunlardan, Kadıköy Saint Joseph, Pera'daki Saint Louis Okulu, Haydarpaşa Saint Louis Koleji, Bomonti'de Sainte Jeanne D'Arc (Saint Michel) Koleji, büyük ölçekte ele alınmış binalar olarak karşımıza çıkmaktadır. 1583 yılından itibaren Cizvitlerin (Stanislas, 1980: 7), 1773'den itibaren de Lazaristlerin eğitim verdiği Saint Benoit Koleji'nin 1867 tarihli yapıları (Révah 1933: 23) ve ilk olarak Cizvitler'in 1890 yılında inşa ettiği

Sainte Pulchérie Koleji'nin binası, büyüyen boyutları, özenli cephe mimarileri ile dikkate değerdir (Danjou, 1996). Yine 19. yüzyılda faaliyet gösteren misyonerlere ait olan Assomptionist okulları da büyük ölçekte ele alınmış gösterişli yapılar olarak tasarlanmıştır. Haydarpaşa Notre Dame du Rosaire Okulu, boyutları ve cephedeki düzenlemeleri ile kayda değer örneklerden birini oluşturmaktadır. Bu yapılarda şapel, ya yapı bloğunun yanında ele alınmış, ya da yarı bağımlı bir bölüm olarak tasarlanmıştır.

İstanbul'da, Tanzimat öncesinde, Lâtin Katoliklere ait hastahaneler yer almakta ve genellikle kiliselere bağlı olarak hizmet vermekteydi. Bu dönemde hastahane binalarının artışı Tanzimat'ın getirdiği yeniliklerin yanısıra, bir diğer etken de 1853-1856 Kırım Savaşıdır. İstanbul'un müttefik devletlerin yaralılarının tedavi edildiği önemli bir merkez hâline dönüşmesi, Batı'dan çok sayıda sağlık personelinin kente gelmesine neden olmuştur.

Hastahaneler, diğer yapılarda da işaret ettiğimiz gibi Tanzimat sonrasında daha büyük boyutlarda inşa edilmişlerdir. Çoğu bir kaç katlı, işlevsel olarak gelişmiş yapılardır. Hastahaneler, ilk olarak ahşap yapılsalar da daha sonra taş olarak yeniden inşa edilmişlerdir. İstanbul'daki Lâtin Katolik hastahaneleri, ilk inşa tarihi 17 yüzyıla inen ve günümüze ulaşan görünümünü 1896'da alan Taksim Fransız Hastahanesi³ (Giraud, 1909: 104; Pérusier, 1820), 1876 tarihli İtalyan Hastahanesi, 1881 tarihli Geremia Hastahanesidir. 1857 yılında Abdülmecid tarafından Kırım Savaşı'ndaki hizmetlerinden dolayı Fransız Rahibeleri Cemiyeti'ne (*Filles de la Charité*) verilen arsa üzerinde inşa edilen La Paix Hastahanesi,⁴ 1902 yılında yeni ilâvelerle genişletilmiştir. Ayrıca hastahane alanının içerisinde Kırım Savaşı'nda hizmet veren rahibelere ait küçük bir de mezarlık yer almaktadır. Kısaca, okul ve hastahaneleri, işleve yönelik niteliklerin öne çıktığı yapılar olarak tanımlamak mümkündür.

Katolik mezarlıkları, Müslüman mezarlıklarını andırır biçimde servileri ile dikkati çeker. Kentin en eski mezarlıklarından olan Grands-Champs de Pera'dan söz eden gezginler bu mezarlığın servileri ve mezar taşlarından bahsetmektedirler (Pardoe, 1838: 140-141; Marchebeus, 1839: 176). Ancak, Pera'daki Grands-Champs Katolik Mezarlığı, 1852 yılında Feriköy'e taşınmıştır. Pera mezarlığı bir tarihsel süreç içerisinde oluşmuştu. Feriköy Lâtin mezarlığı ise, belli bir plân ve düzenlemeden yola çıkılarak tasarlanmıştır. Mezarlıklarda ayrıca küçük şapellere de yer verildiği görülmektedir. Dönemin anlayışına uygun biçimde tasarlanan

mezarlıkta farklı üslûp ve tarzları yansıtan mezar tasarımları dikkati çekmektedir.

Feriköy Katolik Mezarlığı'nda ailenin gücünü vurgulamak amacıyla yapılmış mezar anıtları da yer almaktadır. Bu anıtların en görkemlilerini yukarıda sözünü ettiğimiz Corpi, Tubini, Lorando, ailelerine ait olanlar oluşturmaktadır (Resim 6). Neo-Klâsik anlayışla ele alınan mezar anıtları ailelerin statüsünü belirtmekteydi.

Resim 6- Feriköy Katolik Mezarlığı'nda Corpi Ailesi'nin Mezarı.

3. Sonuç

Farklı dil, din ve kültürlerden oluşan toplumsal bir mozaığe sahip olan İstanbul, kent mekânlarında da bu özelliğini yansıtan yapılara sahipti. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tanzimat'la başlayan yeni yapılanma, her grubun kent içerisinde daha serbest olabilmesine, sanat ve mimarlık alanında da daha cesur

biçimde kendini ortaya koyabilmesine olanak sağlamıştır. Özellikle bu süreçte, İstanbul'un en eski sakinlerinden olan Lâtin Katolikler de diğer cemââtler gibi kentteki sanatsal mozaığe önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Yapıların Osmanlı mimarlığını etkileyecek yetkinlikte olduklarını söylemek güçtür. Batı'daki örneklerini tekrarlayan ucuz, ancak gösterişli malzeme ile oluşturulan bu yapıları bölgesel etkileri de taşıyan örnekler olarak değerlendirmek mümkündür. Lâtin Katolik yapıları, günümüzdeki durumları ile kent mekânlarında, kent yaşamı, mimarlık ve sanat alanında bir dönemi yansıtan özelliklerini korumaktadır. Fiziksel açıdan iyi durumda olan kiliselerin, çevrede yaşayan nüfusun değişimine bağlı olarak cemââtleri azalmıştır. Okullar ve hastahanelerin de büyük bölümü günümüze ulaşmakla birlikte, işlevlerinin gereği yenilemeler sonucunda iç mekânlarında özgünlüklerini kaybetmişlerdir. Bununla birlikte, kentin kültürel varlığı içerisinde kayda değer örnekler olarak yer alan yapılar, etkin mimarî değerleri ve Bizans dönemine kadar inen tarihçeleri ile İstanbul'un kültür çeşitliliğinin yaşayan belgeleridir.

NOTLAR:

- 1) Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Hariciye Nezareti Mektûbî Kalemî Dosya 57, Gömlek 66 sıra no: 1682 numaralı 16 Cemâzi-yel-âhir 1269 (27 Mart 1853) tarihli belge, Taksim'deki Mezarlığın Şişli'ye taşınmasına dair değerli bilgiler içermektedir.
- 2) Saint Pierre ve Saint Paul Kilisesi'nin 1847 tarihli imzalı apsis tablosu İtalya'da ressam Serafino Guidotti'ye ismarlanmış, Moda Notre Dame de L'Assomption Kilisesi'nin 1861-1862 tarih ve Tininelli ile Morani imzalarını taşıyan tabloları Roma'dan gönderilmiş, Büyükdere Kilisesi'ndeki Pasquale Sarullo'ya ait çalışma İtalya'dan getirilmiştir.
- 3) Yapı günümüzde İstanbul Fransa Konsoloslugu olarak hizmet vermektedir.
- 4) Padişah'ın başışı, Hastahane arşivinde yer alan 9 Ramazan 1273 (3 Mayıs 1857) tarihli İrade-i Seniyye'den öğrenilmektedir.

KAYNAKÇA:

- Arseven, C. E. (1989) *Eski Galata ve Binaları*. İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı.
- Babinger, F. (1954) *Mahomet II Le Conquérant et son temps 1432-1481*. Paris: Payot.
- Barenton, H. de (1901) "La France Catholique en Orient. La France Catholique à Constantinople." *Les Etudes Franciscaines*, VI, 264-265.
- Bélin, M. A. (1894) *Histoire de la Latinité à Constantinople*. Paris: Alphonse Picard et Fils.

OSMANLI KÜLTÜR ÇEŞİTLİLİĞİNİN KENT MEKÂNLARINA YANSIYAN ÖRNEKLERİ OLARAK
İSTANBUL'DA TANZİMAT SONRASI LÂTİN KATOLİK YAPILARI

- Biskupski, L. (1968) *L'Origine et historique de la représentation officielle du Saint-Siege en Turquie, 1204-1967*. İstanbul: Ümit Basımevi.
- Bozkurt, G. (1989) *Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Bratianu, G. I. (1929) *Recherches sur le commerce Génois dans la Mer Noire au XIII siècle*. Paris: Librairie Orientaliste Paul Geuthner.
- Covel, J. (tarihsiz) *Dr. Covel's Notes On Galata*.
- Çelik, Z. (1996) *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*. Çev. Selim Deringil. İstanbul: Türk Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Danjou, Y. (1996) "150ème Aniversaire de L'Ecole Sainte Pulchérie." *Présence*, X, 5.
- D'Alessio, E.D. (1925) *Relazione Dello Stato Della Christianità di Pera e Constantinopoli*. Constantinopoli: Edizioni Rizzo & Son.
- D'Alessio, E.D. (1926) "Recherches sur L'Histoire de la Latinité de Constantinople." *Echos D'Orient*, XXV, 21-41.
- Galland, A. (1987) *İstanbul'a ait Günlük Hâtıralar*. Çev. Nahid Sırrı Örrik. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Giraud, E. (1909) *La France à Constantinople*. Constantinople: Imprimerie Française.
- Hammer, J. (1827) "Mémoires sur les Premières Relations Diplomatiques entre La France et La Porte." *Journal Asiatique*, 10:19-45.
- Heyd, W. (1975) *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Hüseyin Ayvansarayî (1281) *Hadikat'ül Cevami*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- İnalçık, H. (1993) "Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri." *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi* içinde, İstanbul: Eren, 361-423.
- Kazgan, H. (1991) *Galata Bankerleri*. İstanbul: Türk Ekonomi Bankası.
- Kili S. ve Gözübüyük, S.Ş. (1985) *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifaktan Günümüze*. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Kömürcüyan, E.Ç. (1988) *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul*. Çev. Hrand D. Andreasyan. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- La Mortraye, A. de (1732) *Voyages du Sieur A. de la Mortraye en Europe, en Asie et en Afrique*. La Haye: T Johnson et J. Van Duren.
- Lewis B. (1970) *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Mantran, R. (1991) *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*. Çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Marchebeus, (1839) *Voyage de Paris à Constantinople par bateau à vapeur*. Paris: Arthus Bertrand.
- Mitler, L. (1979) "The Genoese in Galata:1453-1682." *International Journal of Middle East Studies*. X, 74.
- Mori, A. (1906) *Gli Italiani a Constantinopoli*. Modena: Coi Tipi della Società Tipografica.
- Palazzo, B. (1946) *Arap Djami ou Eglise Saint Paul à Galata*. İstanbul: Hachette.
- Pardoe, M. J. (1838) *The City of the Sultan and Domestic Manners of the Turks in 1836*. London: Henry Colburn.

- Pellegrini, A., (1901) "Corrispondenza da Constantinopoli-Les Freres des Ecoles Chrétiennes en Orient." *Bessarione*, IX/ 55-56, 150-153.
- Pernot, M. (tarihsiz) *Rapport sur un voyage d'étude à Constantinople en Egypte et en Turquie d'Asie (Janvier-Aout 1912)*. Paris.
- Pértrusier, C. (1820) *Picturesque Promenades in and Near Constantinople and on the Waters of the Bosphorus*. London: Sir Richard Phillips.
- Révah, M. (1933) *Le Catholicisme en Turquie*. İstanbul: Dacus.
- Sakaoğlu, N. (1989) "Tanzimat Okulları." *Tarih ve Toplum*, LXXII, 26-30.
- Sauli, L. (1831) *Della Colonia degli Genovesi in Galata*. Torino
- Stanislas, A. (1980) "Histoire des débuts de L'Apostolat des Freres au Levant (Turquie), 1841-1870." Yayımlanmamış çalışma.
- Tekeli, İlhan (1996) "19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü." Dumont, P. ve Georgeon, F. (der.) *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri içinde*, Çev. A. Berktaş. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 19-30.

19. YÜZYIL GALATA VE PERA APARTMAN-KONUTLARINDA ORTA SOFA-HOL TİPOLOJİSİNİN GELİŞİMİ

ALP SUNALP

19. yüzyılın özellikle ikinci yarısından itibaren Galata ve Pera bölgesinde ortaya çıkan “apartman-konutlar,” başta İstanbul olmak üzere 20. yüzyıl Türk şehirlerinin büyüme sürecinde temel konut modeli olarak karşımıza çıkmaktadır (Yücel, 1996: 309). Bir bakıma geleneksel Osmanlı konut geleneğinden kopuşu da simgeleyen bu yeni ve Batılı konut biçiminin İstanbul’un konut repertuarında yerini alışında iki önemli etken vardır: İstanbul’un Yakındoğu ticaretindeki tartışmasız konumu ve bu konumun kenti Batılılar için bir çekim noktasına dönüştürmesi. Böylece 19. yüzyıla gelindiğinde, bu büyük liman kentindeki ticarî faaliyetler ve bu faaliyetleri yönlendiren Batılı nüfus, hem Galata ve Pera bölgesinin fiziksel gelişiminde hem de apartman-konutun ortaya çıkışındaki etkenlerden birisi olmuştur. Diğer bir önemli etkense, batılılaşma hareketleri ve bu atılımın getirmiş olduğu reformların bir sonucu olarak Tanzimat’ın ilânının Osmanlı İstanbul’u için bir dönüm noktası oluşudur. Böylece devlet, Haliç’in kuzey yakasını reformların gerçekleştirilmesinde bir eylem alanı olarak görece ve Galata, Pera bölgesinin fiziksel gelişimini de önemli ölçüde etkileyecektir.

Apartment-konut Batı ülkelerinde, endüstrileşme sürecine paralel olarak, yeni orta tabakalar denen sayıları hayli kabarık olan memur ve işçilerin konut sorununu çözmek amacıyla ortaya çıkan bir şehir konutu tipidir (Sey, 1994: 281-283). Oysa, Galata ve Pera bölgesindeki apartman-konutlar, Batı’dakinin aksine işçi ve memurlara yönelik bir “alt-orta tabaka” konutundan çok, Galata-Pera burjuvazisiyle onların memurlarına yönelik bir “üst-orta tabaka” konut biçimi olarak ortaya çıkmıştır.

Tanzimat sonrası Galata, Fransız-İngiliz ticaret antlaşmalarının da etkisiyle, özellikle 19. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak yoğun liman faaliyetlerinin yanı sıra, gemi acentaları, bankerler ve çeşitli ticarethanelerin yer aldığı bir iş merkezine dönüşmüştür. Batı kökenli ve yerli azınlıkların oluşturduğu burjuvazi ise konutlarını işyerlerine yakın, ancak bu bölgenin sıkışık dokusundan az da olsa mesafeli olan ve nispeten renkli bir sosyal hayatın cereyan ettiği Pera’ya doğru, geçmiş yıllara oranla daha yoğun bir şekilde kaydırmaya başlamıştır.

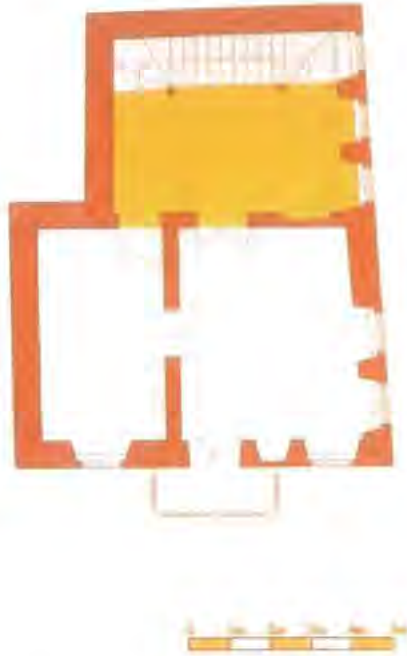
Semavi Eyice'ye göre bir Ceneviz kolonisi olan Galata'da Batı mimarlığı egemendir. Ancak 1509'daki büyük depremden sonra evler kâgir değil de ahşaptan yapılmaya başlanmıştır (Eyice, 1996: 207). 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren sırasıyla, 1864-1865 yıllarında Galata ile Pera arasındaki fiziksel engelin, yani surların yıkılması ve yeni konut alanlarının açılması, 1870 yangınıyla yol ağında köklü değişiklikler yapılmamasına karşın, önemli miktarda ahşap yapının tasfiye olarak yeni nizâmnâmeler doğrultusunda kâgir yapılaşmaya yer açılması ve nihayet 1875'te tünelin hizmete girişiyle yoğun iş merkezi Galata'nın Pera'ya bağlanması, bölgedeki apartman-konutlaşmaya ivme kazandıran etkenleri oluşturmuşlardır (Çelik, 1996: 53-79).

Galata ve Pera bölgesinde ortaya çıkmış olan bu ilk İstanbul Apartman-konutu her yönüyle tamamen ithal bir konut biçimi olamamış; aksine cephe düzeninde geleneksel Osmanlı biçimsel özelliklerinin yanı sıra, bu düzene eklenilen Batı etkisiyle İstanbul'a özgü bir biçim dünyasını yansıtmıştır. Konuya apartman-konutun bağımsız konut bölümünün mekân kurgusu açısından bakıldığında, geleneksel "sokak/avlu/sofa" mekânlar dizisinin yerini "sokak-yapı adası-yapı parseli" hiyerarşisi içerisinde, "sokak/apartman-konutun merdiven evi/bağımsız konut bölümünün orta sofa-hollü" mekânlar dizisine terk edişiyse, geleneksel Osmanlı evinin "orta-sofa" geleneği, çağdaş bir konut türünün bağımsız konut bölümünün plân tipolojisine taşınmıştır. Öte yandan, Batı etkisinin daha belirgin olduğunu söyleyebileceğimiz "koridorlu" ve "koridorlu-hollü" bağımsız konut bölümü plân tipolojisiyle, "orta sofa-hollü" bağımsız konut bölümü plân tipolojilerinin eş zamanlı olarak varlıklarını sürdürmüş olmaları, "orta sofa-hollü" plân tipolojisinden, "koridorlu ve koridorlu hollü" plân tipolojisine doğru kronolojik bir evrimin varolmadığının bir kanıtıdır.

18. yüzyılın sonlarına doğru Galata ve Pera bölgesinde dar ve kısıtlı alana sığdırılmış, çok katlı ve yoğunlukla yabancı kökenli bir nüfusu barındıran bir yapı türü ortaya çıkmaktaydı. Fiziksel çevreye yığılan nüfusun ve ekonominin spekülatif baskısını karşılamak amacıyla ortaya çıkan bu çok katlı yapı türü, bir bakıma 19. yüzyılda bu bölgede ortaya çıkacak olan apartman-konutların habercisi sayılabilir (Denel, 1982: 50-54). Bu bağlamda, Galata-Pera bölgesindeki apartman-konutların bağımsız bölümlerindeki "orta sofa-hol" tipolojisinin sınıflandırılmasına geçmeden önce, geleneksel Osmanlı evindeki orta sofanın, bu bölgedeki çok katlı bir erken dönem 19.yüzyıl konutunun plân tipolojisine nasıl yansımış olduğuna değinmekte yarar vardır.

Söz konusu yarı kâgir yapı, Sefer Bostanı Çıkma No: 1'de bulunmakta ve çoğunlukla varlıklı ailelerin yaptırdığı, sokak-avlu-sofa mekânlar dizisinin ilk olarak bozulduğu yenileşme sırasında, sokaktan iç mekâna girmek üzere tasarlanmış, ancak bir bakıma da geleneksel anonim konutlara yakın olan büyük konutlardandır. Bu bina, apartman-konut sayılmasa da yüksek yapıya geçişi simgeleyen özgün bir örnektir. Yapının normal kat plânında Sefer Bostanı Sokak'a bakan iki oda ile arka sağır cephenin tümüne yaslanan merdiven evi arasında âdeta tampon mekân vazifesi gören bir orta-sofa-hol mevcuttur (Resim1).

Resim 1- Sefer Bostanı Çıkma No: 1, kaynak: Alp Sunalp; rölöve: Alp Sunalp, Ebru Omay; Özgün Çizim: Onur Teke.

Apartman-konutun bağımsız konut bölümünün orta-sofa holünün sınıflandırılmasında, söz konusu mekânın işlevsel analizi yapılırken iki tür ilişkinin irdelenmesi gerekmektedir. Birinci ilişki, orta sofa-holün merdiven eviyle olan ilişkisidir. Bu ilişki ele alındığında, iki değişik durumla karşılaşılmaktadır; bunlardan birincisi merdiven evinden apartman-konutun bağımsız konut bölümünün orta-sofa-holüne doğrudan ulaşıldığı hâllerdir. Bu durumda orta sofa-hol tek hâkim merkezî

Resim 2- Ali Hoca Sok. No: 15, Zühdî Paşa Apartman-konutu,
kaynak: Hayriye Yıldız, Galata Derneği; Özgün Çizim: İ. Burçak Önsoy.

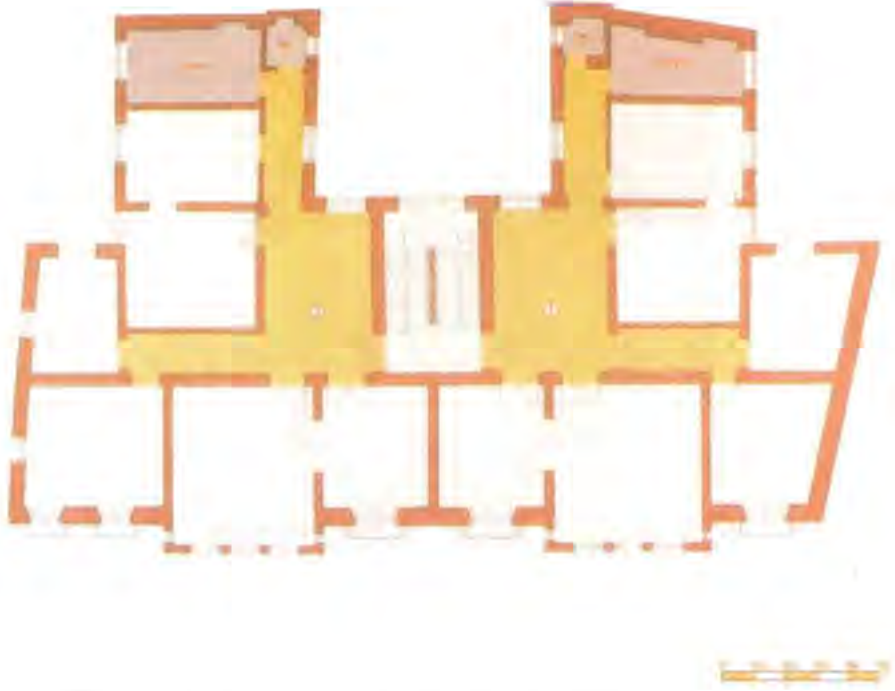
dolaşım-dağılım mekânı, aynı zamanda ana giriş mekânı niteliğindedir. Bu duruma örnek olarak Ali Hoca Sok. No: 15'te bulunan Zühdî Paşa Apartman-konutu'nu gösterebiliriz (Resim 2). Orta sofa-holün merdiven eviyle olan ilişkisinde karşılaşılan ikinci durum, apartman-konutun merdiven eviyle bağımsız konut bölümünün orta sofa-holü arasında tampon bir giriş mekânının bulunduğu hâllerdir. Bu mekân bir giriş holü ya da bir giriş koridorudur. Bu duruma örnek olarak, İlk Belediye Cad. No: 34'te bulunan Tiano ve Galip Dede Cad. No: 37'de bulunan Mavrides Apartman-konutlarını göstermek mümkündür (Resim 3). Bu çözümün türevi olarak kabul edebileceğimiz bir alt çözümde ise, bağımsız konut bölümünün orta sofa-holüyle tampon giriş mekânının birbirlerine bir ara geçit mekânıyla eklem-lendiği durumlardır. Elmadağ Cad. No: 22-40'ta bulunan Arif Paşa Apartman-konutu'nun 2 ve 4 no'lu bağımsız konut bölümlerinin plân şemaları bu alt-çözüme örnek olarak gösterilebilir.

Resim 3- İlk Belediye Cad. No: 34, Tiano Apartman-konutu, kaynak: Beyoğlu Belediyesi Arşivi; rölye: Sinan Genim; Özgün Çizim: İ. Burçak Önsöy.

Bağımsız konut bölümünün orta sofa-holüyle, apartman-konutun merdiven evi arasında tampon bir giriş mekânının bulunduğu hâllerde orta sofa-hol korunaklı bir mekâna dönüşmekte, ara giriş mekân niteliğini tampon giriş holü ya da koridoruna devrederken, merkezî dolaşım-dağılım mekânı niteliğini sürdürmektedir.

Apartman-konutun bağımsız konut bölümünün orta sofa-holünün işlevsel analizi çerçevesinde değinilmesi gereken ikinci nokta ise, orta sofa-holün bağımsız konut bölümünün işlev şeması içindeki yeri ve diğer mekânlarla olan ilişkisinin analizidir. Bu çerçevede iki tür analize yer vermek gerekmektedir. Birinci analizin konusu, orta sofa-holün bir merkezî dolaşım-dağılım mekânı olarak lekesel analizidir. Orta sofa-holün lekesel analizinde iki durumla karşılaşmak mümkündür: Birinci durumda orta sofa-hol ana dolaşım-dağılım işlevini tek başına yüklenmekte, tüm yaşama mekânlarıyla, ıslak hacimler doğrudan kendisine açılmaktadır. Bu durumda orta sofa-hol tek hâkim, merkezî ana dolaşım-dağılım mekânı niteliğini taşımaktadır. Küçük Hendek Cad. No: 17'deki apartman-konutun bağımsız konut bölümü plân şemasını bu duruma örnek gösterebiliriz. İkinci durumdaysa, orta sofa-hol ana dolaşım-dağılım işlevini kendisine eklenen hol ya da koridor gibi -ki

Resim 4- Kumbaracı Yokuşu No: 49, Marketto apartman-konutu, kaynak: Alp Sunalp; rölöve: Alp Sunalp, Mine Özeltin, A. Özgür Uğur, Gürhan Deniz, Zeynep Selvi; özgün Çizim: Levent Uluış.

bunlara tampon giriş mekânları da dahildir- ikincil dolaşım mekânlarının ve hattâ bu mekânlara da eklenen üçüncü derecede dolaşım mekânı niteliğindeki hol ya da koridorun desteğiyle yüklendiği çözümlerdir. Bu hâllerde, orta sofa-hol merkezî dağılım-dolaşım mekânı niteliğini korumakla beraber, bu nitelik ikinci ve üçüncü derecede dolaşım mekânlarının varlığıyla zayıflamakta, en azından orta sofa-hol tek hâkim mekân niteliğini kaybetmektedir. Arslan Yatağı Sok. No: 13'deki Jones Apartman-konutu ve Kumbaracı Yokuşu No: 49'daki Marketto Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümlerinin plân şemaları bu duruma örnek gösterilebilir (Resim 4).

Orta sofa-holün bağımsız konut bölümünün işlev şemasının içindeki yeri ve diğer mekânlarla olan ilişkisinin analizi çerçevesinde yer verilmesi gereken ikinci

tür analizin konusu orta sofa-holün ıslak hacimlerle olan ilişkilerinin analizidir. Bu analizi dört ana başlık altında yapmak mümkündür: Birinci başlık, ıslak hacimlerin tümünün orta sofa-hole doğrudan açıldığı çözümleri kapsamaktadır. Bu duruma örnek olarak yukarıda değinilen Zühû Paşa Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün plân şeması gösterilebilir. İkinci başlık, ıslak hacimlerin tümünün orta sofa-hole eklenilen ikincil bir dolaşım mekânına (hol ya da koridor) açıldığı çözümleri kapsamaktadır. Bu duruma örnek olarak Kumbaracı Yokuşu No: 6'daki apartman-konutun bağımsız konut bölümünün plân şeması gösterilebilir. Üçüncü başlık, ıslak hacimlerin bir kısmının orta sofa-hole diğer kısmının da orta sofa-hole eklenilen ikincil bir dolaşım mekânına (hol ya da koridor) açıldığı çözümleri kapsamaktadır. Bu duruma örnek olarak Gümüş Küpe Sok. No: 15'teki Apostolidis Bey Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün plân şeması gösterilebilir. Dördüncü başlıksa, ıslak hacimlerin orta sofa-hole eklenilen birden fazla ikincil dolaşım mekânına (hol ya da koridor) açıldığı çözümleri kapsamaktadır. Bu duruma örnek olarak Meşrutiyet Cad. No: 154'deki Trel Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün plân şemasını göstermek mümkündür.

19. yüzyıl Galata ve Pera Apartman-konutlarının bağımsız konut bölümlerinin orta sofa-hollerinin lekesel analizini özetlemek gerekirse; S.H. Eldem'in geleneksel Osmanlı evinde odaları ayrı ayrı evlere, odaların açıldığı sofayı da özelliklerine göre sokak ya da meydana benzetişinden yola çıkarak ve geleneksel Osmanlı evinin orta sofasının 19. yüzyıl Galata-Pera Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün plân tipolojisine orta sofa-hol olarak yansıdığını da göz önüne alarak, bu mekânın lekesel analizi çerçevesinde aynı türde bir benzetme yapmak mümkündür: Orta sofa-hol gerçekten de bir kent meydanıdır. Tüm yaşama mekânları ve ıslak hacimler birer yapı niteliğindedir. Ancak bu yapılardan birbirlerine geçmek de mümkündür. Bu durum yaşama mekânlarında apartman-konut yaşamının bir zorunluluğu olarak ortaya çıkmaktadır. Böylece bu alternatif dolaşım düzeninden ötürü, orta sofa artık orta sofa-hole dönüşmüştür. Bu mekâna eklenilen koridor ya da hol gibi ikincil ve üçüncü derecedeki dolaşım mekânlarıysa, kent merkezindeki meydana ya da ana caddeye eklenilen küçük sokakları ya da meydancıkları anımsatmaktadır.

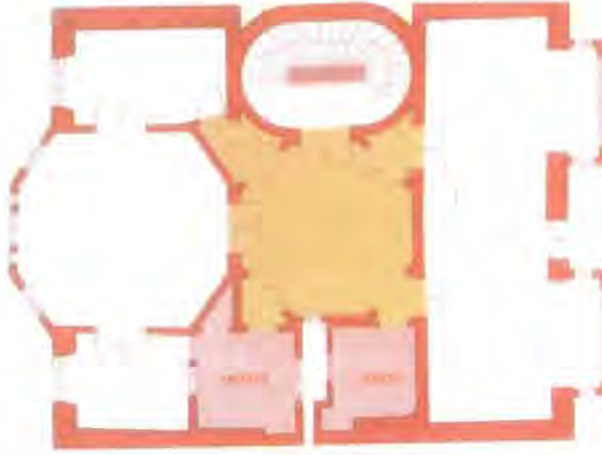
Apartman-konutun bağımsız konut bölümünün orta sofa-holünün biçimsel analizi yapıldığında, kareye yakın bir mekândan dikdörtgene varan ve hattâ bu dikdörtgenin yassılarak uzaması sonucu koridorlaşmanın sınırlarını zorlayan bir biçimsel yelpazeye karşılaşılmaktadır. Ancak bu yelpazede kesinlikle kronolojik bir

evrim söz konusu değildir. Söz konusu biçimsel özellikler eş zamanlı olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Bu çeşitlilik içerisinde söz konusu mekânları orta sofa-hol yapan ve özde bir kılan etken, mekânsal kurgudan başka bir şey değildir. Bu çeşitliliğe örnek olarak, aşağıdaki apartman-konutların bağımsız konut bölümlerinin orta sofa-hollerini göstermek mümkündür. Serdar-ı Ekrem Sok. No: 23'teki Asseo Apartman-konutu'nda orta sofa-hol kareye yakın bir biçimselliğe sahiptir. Yukarıda yapılan diğer analizler çerçevesinde ele alınan Zühdî Paşa Apartman-konutu'nda orta sofa-hol dikdörtgen biçimselliğiyle bir yön kazanmıştır. Dibek Sokak No: 4'teki apartman-konutun 1 no'lu bağımsız konut bölümünün orta sofa-holüyle iyice yassılarak koridorlaşmanın sınırlarını zorlayan dikdörtgen bir biçimselliğe sahiptir.

Orta sofa-hollerin biçimleri merkezî dolaşım-dağılım mekânı olma niteliklerini etkilemese de, yaşama mekânı olma niteliklerini doğrudan ilgilendirir. Eldem'in yukarıda değinilen benzetmesine atıfta bulunulacak olursa, orta sofa-hol kent merkezindeki ana caddeye dönüşürken, mekânsal niteliği de etkilenmektedir. Orta sofa-holün biçimindeki merkezî etki, yerini merkezî eksensel etkiye bıraktıkça, söz konusu mekânın yaşama mekânı olma niteliği bu biçimselliğe bağlı olarak önce çözülmeye başlamakta, sonra da iyiden iyiye silinmektedir.

Orta sofa holün biçimsel analizi kapsamında yukarıda sözü edilen biçimsel yelpazenin dışında yer alan örnekler de mevcuttur: Camedân Sok. No: 12'de yer alan Petraki Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün plân tipolojisi biçimsel açıdan olmasa da, mekânsal kurgu açısından bir ayrıcalık sergilemektedir. Burada giriş holüne eklenen iki sofa-hollü çift merkezli bir mekân kurgusu ile karşılaşmaktadır. Galip Dede Cad. No: 67'de bulunan Friedmann Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün orta sofa-holü, yapı parselinin geometrisi doğrultusunda biçimlenmiş olan irrasyonel kırık bir beşgendir. Büyük Hendek Cad. No: 6'daki Zeki Paşa Apartman-konutu'nun bağımsız konut bölümünün orta sofa-holü ise, geleneksel Osmanlı evinin ikinci evresinde ortaya çıkan ve köşeleri pahlı orta sofanın belki de bir bakıma yansıması olarak kabul edebileceğimiz rasyonel sekizgen biçimindedir (Resim 5).

Sonuç olarak; gerek cephe düzenlerinde gerekse de bağımsız konut bölümlerinin plân tipolojilerinde, hem geleneğin hem de Batı etkisinin varlığıyla, bir bakıma Galata ve Pera'ya, giderek de İstanbul'a özgü bir apartman-konut olgusunun varlığından söz etmek mümkündür.

Resim 5- Büyük Hendek Cad. No: 6, Zeki Paşa Apartman-konutu, kaynak: Alp Sunalp; rölöve: Alp Sunalp, Levent Uluış; özgün Çizim: Neslihan Çete.

KAYNAKÇA:

- Çelik, Z. (1996) *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti-Değişen İstanbul*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Denel, S. (1982) *Batılılaşma Sürecinde İstanbul'da Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*. Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi, Ara Yayınları.
- Eyice, S. (1996) "Türkiye'de Bizans Yerleşimi Hakkında Notlar." *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Sey, Y. (1994) "Apartman." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. I.
- Yücel, A. (1996) "İstanbul'da 19. Yüzyılın Kentsel Konut Biçimleri." *Tarihten Günümüze Anadolu'da Konut ve Yerleşme* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.

KLÂSİK OSMANLI-ANADOLU KENT KONUTUNUN YEREL-DİŐİLİĐİ

EMRE ERĐÜL

Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel yapısı ve toplumdaki hiyerarşik örgütlenmeyi anlatan bir terim olarak "sınıfsal yapı" ikililikler üzerine kurulmuştur. Sözkonusu sınıfsal yapıda yöneten ve yönetilen sınıflar olarak beliren bu ikililik, kültürel yapıda "büyük gelenek" ve "küçük gelenek" olarak ortaya çıkmıştır. Yönetici sınıfların kültürü olan büyük gelenek imparatorluk genelinde sistemin bütünlüğünü sağlar, yönetilen sınıfların kültürü küçük gelenek ise, bölgesel farklılıklara temellenmiş bir "kültürler çoğulluğu"na karşılık gelir. Aslında kozmopolit bir bünyenin koşulladığı bu ikililik içinde, UĞur Tanyeli'nin deyimi ile sistemin bileşenleri birbirinden yalıtılmış değildirlir ve alışverişte bulunurlar (Tanyeli, 1996).

Bu mekanizmanın başlangıcı 15. yüzyılın ikinci yarısına kadar tarihlenebilir. Yönetici sınıflar, büyük geleneği, Fatih Sultan Mehmet döneminde İstanbul'un alınması ile birlikte inşa etmeye başlamışlardır. Bu inşa eylemini bir büyük proje, imparatorluğun inşası projesi olarak nitelenebilir. Fethin ardından uygulamaya geçirilen bu projenin bir parçası olarak İstanbul, dönemin ünlü bilim ve düşünce adamlarının toplandığı bir merkez yapılmak istenmiştir. Bunlardan Molla Hüsrev, Molla Gürani, Molla Yeğan, Hocasade, Hızır Bey Çelebi ve Ali Kuşçu gibilerinin çalışmaları desteklenmiş, Yunanca ve Lâtince yapıtlardan oluşan bir kitaplık kurulmuştur. Pek çok araştırmacı dönemin bilim ve sanat alanlarındaki atılımını doğal olarak bilimle yakından ilgilenen ve bir bilim adamı yaşantısı süren Fatih Sultan Mehmet'in kişiliğine bağlar. Fatih'in kişiliğindeki bilim ve sanata olan tutkuyu vurgulayan Aptullah Kuran (1986: 14), onun Patrick Gennadios'un İtikat-nâme'sinden Hıristiyanlığın ilkelerini, Ankonalı Ciriaco'dan Avrupa tarihini, kendisi için bir dünya haritası hazırlayan Trabzonlu Amirutzes'ten coğrafya öğrendiğini belirtmektedir. İmparatorluğun yeni sarayında yönetici sınıfların himayesinde bir bilim ve sanat ortamı oluşturulur. Osmanlı klâsik sanatı da bu himaye ortamı içinde olgunlaşır. Kuran'a (Kuran, 1986: 14) göre, "Yüzelli yıllık Osmanlı sanat geleneğinin bir değerdirmesi Fatih döneminde yapılmış, Osmanlı klâsik mimarisinin felsefe ve biçimleri bu dönemde belirmeye başlamıştır." 15. yüzyılın

ikinci yarısı, beylikten imparatorluğa geçiş için gerekli psikolojik engelin aşıldığı bir dönem olarak değerlendirilebilir.

İstanbul'un fethinden önce, Anadolu'nun belli başlı bölgelerindeki büyük kentler devlet yönetimini üstlenebilecek durumdaki siyasî, ekonomik ve kültürel merkezlerdir. Bölge merkezleri arasındaki dengeye dayalı bu dönemde Amasya-Tokat, Bursa ve Edirne üç ayrı merkez oluşturmuşlardır. İstanbul'un alınması, bölge merkezli idarî geleneğe son verir. Amasya-Tokat siyasî merkez olma ayrıcalığını kaybetmiş, Edirne ve Bursa ise padişahın dinlenme yeri durumuna düşmüştür. Fetih sonrası İstanbul'unun acil sorunları şunlar olmuştur: Kent yönetiminin ele alınması, Rumların denetimi ve vesayet altına alınmaları, surların, başlıca binaların ve evlerin hâle yola sokulması, kentin yeniden iskân edilmesi ve ekonomik faaliyetlerin yeniden harekete geçirilmesi (Mantran, 1991: 6). Mustafa Akdağ'ın (Akdağ, 1995: 33) belirttiği gibi, "Fetih tamam olur olmaz da, Anadolu'dan ve Balkanlar'dan, yani, Türkiye'nin her yanından İstanbul'a Müslüman, Hıristiyan (örneğin Ermeni), hattâ Yahudi, birçok nüfus göçürülerek, eski kalabalık yeniden meydana getirildi. Edirne'deki bütün hükümet kadrosu, saray erkânı ve siyasî hayat ile doğrudan doğruya veya dolayısıyla ilgisi bulunan bütün bir kitle de devlet merkezine taşındı." Bu yeni başkent, bünyesine aldığı insanların milliyetlerindeki çeşitlilik açısından kozmopolit bir yapıya sahiptir. Müslüman, Rum-Ortodoks, Ermeni ve Yahudi milletleri olmak üzere dört milletin varlığının kabul edildiği böyle bir toplumsal düzende millet, etnik bir ayırmadan çok dinî bir ayrımı ifade eder.

Sarayın başlangıçta edebiyat, sanat, zevk ve yaşayış yönlerinden henüz İslâm-İran kökünden beslendiği söylenebilir. Ancak giderek Doğan Kuban'ın deyimi ile "... Türk sanatında görülecek gelişmelerin asıl kaynağı, yeni başkent olacak, Doğunun ya da Batının değil, saray çevresinde gelişen eğilimlerin etkisi sanatın rotasını tesbit edecektir" (Kuban, 1988: 168). Akdağ da yüzyıllar boyunca Anadolu kentlerindeki Türk toplumsal hayatının kendisine bu yeni topluluğu örnek alacağını, gücü ve serveti ya da imkânı olan her Türk ailesinin, İstanbul'a kol atmak suretiyle, imparatorluk başkentinin etkisinde kalmış yeni bir gelişme yolu tutacağını belirtmektedir (Akdağ, 1995: 33). 1453'ten itibaren imparatorluğun rakipsiz başkenti olarak gelişen İstanbul, tek siyasî, kültürel, sosyal ve eğitimsel merkezdir. Özellikle Anadolu, yüzlerce ailenin bütünüyle ya da gruplar hâlinde yerleşmekte olduğu İstanbul'un uyuşu ve hayranı olacaktır. Osmanlı başkenti, modası ve yaşama biçimi ile taşra kentlerini etkiler. Kuban'a (Kuban, 1988: 168-169) göre, "İstanbul'un rolü, 15. yüzyılın ikinci yarısından öteye, Konstantinopolis'in Bizans çağındaki

rolüne benzer. Osmanlı sanatı, tek merkezli bir sanattır. Etkisinin uzanabildiği yere kadar, her yerde sanat üretimi başkentin ortaya koyduklarının derece derece yankısından, yorumundan ya da kopyasından ibarettir.”

Bu nedenle taşra kentlerini ele almadan önce İstanbul’un kısaca gözden geçirilmesi gerekmektedir. Osmanlı başkenti, öncelikle maliye, hazine, eyalet yönetimi, ordu ve donanmanın komuta kademelerinin toplandığı bir yönetsel merkezdir. Bu nedenle İstanbul’da her merteye ve rütbeden çok sayıda memur ve asker bulunmaktadır. Siyasal başkent İstanbul, İslâm dünyasının da kutbudur. 16. yüzyılın başında, Sultan I. Selim’in halife ünvanını almasıyla İstanbul hilâfet merkezi olmuştur. Büyük din bilginlerinin en tercih ettikleri yer hâline hiç bir zaman gelmemesine karşın, hilâfet merkezi olması onun ününü artırır (Mantran, 1991: 7-8). Dönemin yüksek öğretim kurumları olan medreselerde İslâm hukuku incelenmektedir. Bunlardan Bayezid, Fatih ve Süleymaniye medreseleri İslâm dünyasında büyük üne sahiptirler. İstanbul’un İslâm dünyasındaki ünü Bayezid, Şehzade, Süleymaniye, Sultan Ahmed gibi bir dizi caminin inşa edilmesiyle daha da artar. Şehir, kent halkının kozmopolit doğasından dolayı imparatorluğun sentezini ifade etmektedir. Bu nedenle, imparatorluğun küçük ölçekli bir “resmi” olarak gözükmüştür. İstanbul, özellikle imparatorluğun altın çağı olarak nitelenen 16. yüzyılda kültürel ve sanatsal üretimin merkezi hâline gelir. Sanatçılar, yazarlar, şairler, tarihçiler, minyatörcüler, hattatlar saraydaki büyük kişilerin himayesinde başkentin ününü yaymaktadırlar. Hızlı bir nüfus artışı içindeki İstanbul’da halka gıda ürünleri işesi açısından gerekli olan her şeyi, atölyeler için gerekli olan hammaddeleri, tersanelerin, ordunun ve inşaatçıların talep ettikleri malzemeleri sağlamak gerekmektedir (Mantran, 1991: 9-10). İstanbul, böylece ekonomik bir çekim merkezi hâline de gelir. Osmanlı, bir başkent imparatorluğudur. Tüm olanaklarını başkenti için seferber etmiş ve gücünün aynasını da başkentinin ihtişamında bulmuştur. İstanbul bu açıdan taşranın tüm artı ürününü kendine çeker.

İstanbul’un yiyecek, hammadde ve mamul mal talebinin büyüklüğü Anadolu’daki tarımsal üretimin yapısını, zanaatları ve bölgeler arası ticareti biçimlendirmiştir. Bu nedenle Anadolu’nun kentsel gelişmesini anlayabilmek için öncelikle Osmanlı başkentini ele almak gerekir. Robert Mantran’a (Mantran, 1991: 143) göre, “Başkent para, insan, işe yutmaktadır ve ihtiyaçları muazzam ve emredicidir; özellikle de işeye ilişkin olanları.” Kalabalık bir nüfusun beslendiği başkente her yıl dört milyon koyun, üç milyon kuzu, iki yüz bin sığır gönderilmektedir. Kent fırıncılarına her gün 500.000 kg. buğday tahsis edilmektedir. Tahıl Trakya,

Marmara'nın Asya kıyıları, Ege bölgesi, Tuna Eyaletleri ve Karadeniz'e kıyısı olan bölgelerden, pirinç Mısır'dan, koyunlar ve kuzular öncelikle Balkanlardan, sonra da Orta Anadolu ve Kilikya Toroslarından, kümes hayvanları Doğu Trakya veya İzmit bölgesinden, zeytin ve zeytinyağı Batı Anadolu'dan, limon Sakız veya Kilikya'dan, bal Boğdan ve Eflak'tan, tuz Mısır, Kırım ve Batı Anadolu'dan ve kahve Mısır üzerinden Yemen'den gelmektedir.

16. yüzyıldaki nüfus artışı homojendir. Yüzde 8 ile 9 dolayındaki kentsel nüfusun toplam nüfusa oranı değişmemiştir. Sadece İstanbul'un 1477'de 185.000-195.000 olarak tahmin edilen nüfusu, vakıf tahrirlerinden anlaşıldığına göre 1520-1535 arasında 400.000'e ve 16. yüzyılın son çeyreğine girerken, 1570'de ise 700.000'e ulaşmıştır. Bu rakam İmparatorluğun kentsel nüfusunun %40'ıdır. Bu durum tek egemen kent olarak İstanbul'un, artı ürünün denetimini merkezleştirmiş bir imparatorluk yapısı içindeki yerini yansıtır (Tekeli, 1982: 15). İstanbul, Üsküdar ve Boğaziçi köyleriyle birlikte ulaştığı tahmin edilen bu nüfusunu imparatorluğun diğer kentlerinde olduğu gibi 19. yüzyıla kadar kararlılıkla koruyacak ve ancak 20. yüzyılın ilk çeyreğinde 1.000.000 sınırını aşacaktır. Bu nüfus, Osmanlı başkentini Mantran'ın (1991: 48) deyimi ile "Eski Dünya"nın birinci kenti hâline getirmiştir. Ayda Arel (1982: 19), Fetih'den sonra genişleyen bir imparatorluğun ve halifeliğin merkezi durumuna gelen İstanbul'un özgün bir kültürel varlığın odaklaştığı yer ve ülke genelinde geçerliliğini koruyan bir model niteliği kazandığını belirtmektedir. S.H. Eldem de (1955: 32) İstanbul'u 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren Anadolu ve Rumeli üzerindeki tesiri gitgide daha fazla kuvvetlenen bir sanat merkezi olarak nitelermektedir. İstanbul, imparatorluğun her tarafından şairleri, yazarları ve sanatçıları çeken entelektüel ve sanatsal bir merkezdir (Mantran, 1991: 9). Başkentteki yönetici sınıflar, sürekli olarak taşraya estetik tutum, zevk, moda ve norm ihraçatında bulunmaktadırlar. Taşra, İstanbul'dan model ithal etmektedir. Kimi lüksler ve konfor öğeleri taşrada bunların maliyetine katlanabilenlere doğru akmaktadır. Başkent lüksü bir statü göstergesidir.

Merkezin yüksek kültürü ile periferinin alt kültürler çoğulluğundan oluşan bu ikili yapı içinde Konak modeli de İstanbul'daki zevk belirleyici odağın, taşralının küçük geleneğine ihraç ettiği bir standart olmuştur. Osmanlı yönetici sınıf konutunun iki bölümden oluşan bir mekân programı ve mekânsal örgütlenme mantığı vardır. Birinci bölümde bürokratik üst sınıf üyesinin ailesi ve hizmetkârları yaşamaktadır. Bu bölüm, sistem içinde ailenin yeniden üretim mekânı olarak işlev görmektedir. İkinci bölüm ise bürokratik yönetim sisteminin yeniden üretim mekânı olarak işlev

görmektedir (Tanyeli, 1996: 431). Yönetici sınıf üyeleri resmî görevlerini konutlarının bu bölümünde yapmakta ve sayısı da rütbelere göre saptanmış geniş bir "kapı halkı"nı beslemektedirler. Kapı halkı, hizmetkârların yanı sıra bürokratik mekanizmaları çalıştıran ara elemanları da içermektedir. Konak modelinin harem ve selâmlıktan oluşan iki bölümlü mekânsal kuruluşunda bu bölümler iki ayrı yapı şeklindedir. Bu iki yapı genellikle üstü kapalı köprü gibi bir kısımla birbirine bağlanmaktadır. Daha küçük programlı yapılarda bu ayırım tek bina içinde özel bir bölme ile çözülmüştür. Konak, karmaşık işlevli, yarı-kamusal, yarı-özel bir mekândır. Osmanlı bürokratinin konutunda barınma ve yönetim işlevlerinin yanında her iki bölümde de sürdürülen bir eğitim işlevi yer almaktadır. Konakta *hâneği* adı verilen bilim adamları, yazarlar ve sanatkârlar yaşamaktadır. Konak, kulların kullarını eğitmekte, devlet hizmeti için yetiştirmektedir. Uğur Tanyeli (Tanyeli, 1996: 461-462) şöyle diyor, "Taşrada beylerbeyi ve sancakbeyi gibi görevlilerin konakları yine başkentteki sarayın oluşturduğu model çerçevesinde ama hiyerarşik katmanlaşmada altlara inildikçe mütevizalaşan bir ölçekte örgütlenmiştir." Eldem, konak modelini 1667 tarihli Edirne Kum Kasrı'na bağlamakta, Godfrey Goodwin ise Osmanlı konağının prototipi olarak 1679 tarihli Beşiktaş Sarayı Çinili Köşkü'nü göstermektedir. 1643 tarihli Sepetçiler Köşkünün de ahşap konstrüksiyon arasına dolgu yapım sistemine göre inşa edildiği bilinmektedir. Bu ilk sultanî köşk, İstanbul konut mimarlığında yeni bir gelenek başlatmıştır (Arel, 1982: 30-31).

Başkent merkezli bir imparatorluğun yönetici sınıfları eliyle yaratılan konut standartları, saraydan başlayarak çevreye yayılmaktadır. Yönetici sınıf her şeyden önce, Osmanlı odasını ve onunla bağlantılı lüksleri yaratır (Tanyeli, 1996: 443). Başoda, işlevi, konumu, biçimi ve iç düzeni ile konut programı içinde hâkim konumdadır. Bu öncelikli rolü ile başodanın tavanına da genellikle sade yapılan diğer mekânlara kıyasla, çok özen gösterilmiştir. Bu özenli tavan, üst sınıfların merkezden ithal ettikleri bir lüktür. Aynı şekilde pabuçluk ve sedir sekisi de bir lüktür. Odanın oturma için ayrılmış olan yükseltilmiş döşemesi bir seyir locası kimliğinde ve buyurgandır. Bir alt kotta hizmet için ayrılan bölüm, locada oturan gruba karşıdan bakmak içindir. Sedir sekisi, bir büyük imparatorluğa sahip olmanın mekândaki mikrokozmos ifadesidir. Ocak ile tepelik ve altlıktan oluşan iki katlı pencere düzeni de bir üst sınıf lüksüdür. Taşranın Osmanlı konutunu, yerel kültürlerin verileri değil, üst sınıfların merkezden ithal ettiği lüksler yaratmıştır. Saray, konut standartlarını belirlemektedir. Tanyeli'nin (Tanyeli, 1996: 430) belirttiği gibi, "İstanbul'da örneklenemeyen bir barınma kültürü ögesinin taşrada erken örneklerine rastlanabileceğini

düşünmek, Osmanlı dünyasının başkent merkezli yaratım evreninin gerçekleriyle çelişmektedir.” Bu standartlarla karşılaşan yerel kültürler de giderek merkezin etki alanı içine çekilmişlerdir. Başkentten çevreye yapılan ihracat, 18. yüzyılın sonlarında hız kazanacak, bu süreçte İstanbul’un hegemonyası yerelliği aşındıracaktır.

Batı ve Orta Anadolu, Osmanlı İmparatorluğu’nun çekirdek alanı olarak nitelenebilecek bir bölge içinde yer almıştır. 16. yüzyılın teknolojik koşullarında kara taşımacılığının olanakları Osmanlı idaresini günlük işleyiş için gerekli para ve malların önemli bir bölümünü başkentten fazla uzak olmayan yörelerden sağlamaya yöneltmiştir. Hükümet merkezine uzak alanlardan elde edilen gelirler gerek duyulduğunda başvurulacak bir yedektir. Vilayetlerin, merkezi olarak atanan ve değiştirilen valiler tarafından idaresi sistemi, yalnızca Balkanlarda, Batı ve Orta Anadolu’da uygulanmıştır. İmparatorluk daha çok Balkanların doğu bölgesine, Orta ve Batı Anadolu’ya dayanmıştır. Osmanlı konutunun merkezden başlayarak sürdürdüğü yayılımı da bu ekonomik örgütlenme tarzı ile paralel olarak ele alınabilir. Merkezin etkileri, istisnaî örnekler dışında, bu bölgelerden öteye zayıflar. Çekirdek alanın merkez ile yakın temastaki kentleri, başkentten etkilerine neredeyse bütünüyle açıktır. Merkez ile kurulan bu temasta ulaşım teknolojisinin sınırlamaları nedeniyle coğrafi yakınlığın büyük payı olmalıdır. Ancak, imparatorluk topraklarını kateden uzun kervan yolları üzerindeki merkezden uzak kentlerin de söz konusu model ihracatının ikincil etki alanını oluşturdukları varsayılabilir. Eldem’in (Eldem, 1955: 11) belirttiği gibi, “Türk Evi en büyük yayılma istidadını 17. ve 18. yüzyıllarda göstermiştir. Bu devirlerde İstanbul ve Edirne evleri, Yakın Şark ve Doğu Avrupa için her zaman taklid edilen bir ideal tip hâline gelmiştir.” 19. yüzyılda bile devam eden bu yayılma, ancak 20. yüzyılda gerileyecektir. Ancak Eldem, Türk Evi’nin doğu ve güneyde Anadolu’dan öteye gitmediğini de belirtmiştir. İstanbul ve bu kentin doğrudan etki alanı içine giren yakın çevresi, Osmanlı-Türk konutunun karakteristik niteliklerini taşıyan bir bölge oluşturur. İstanbul merkezli bu bölgenin etki gücü uzaklaştığı oranda azalır ve bölgesel özellikler belirginleşir. Eldem’e göre, İstanbul’un birinci etki alanı Tekirdağ’dan İzmit’e, ikinci etki alanı ise Edirne ve Rumeli’den Bursa ve Bolu’ya kadar uzanmaktadır.

Etkilenme sürecinin ilk durakları İstanbul ile her zaman sıkı biçimde ilişkili olmuş iki eski başkent, Bursa ve Edirne’dir. Ankara, Safranbolu ve İzmir ise merkezin eğilimlerine erken katılan kentler olarak gösterilebilir. Tanyeli (1996: 465), 19. yüzyılın ikinci yarısına uzanan süreçte Kayseri, Erzurum, Antakya, Divriği

ve Konya'yı yerel yapım geleneklerini büyük oranda koruyan, ancak başkent kökenli bir prestij plânimetrisiyle uzlaştırılmış örnekler olarak verir. Eskişehir ve Afyon'da ise yapım teknikleri de değişime uğramıştır. Afyon 20. yüzyıl başında artık hımış yapı sistemi ile karakterize olmaktadır. Eldem'e (1984: 13) göre güneyde Antep ve Diyarbakır'a kadar Anadolu içine giren Suriye evi, merkezin ancak üçüncü derecedeki etki alanında olmalıdır. Bu nedenle de İstanbul tarzı evlerin egemen olması, eski geleneğin yavaş yavaş ortadan kalkması 19. yüzyılı bulmuştur. Mısır'da da ancak 19. yüzyıldan başlayarak evler İstanbul üslubunu benimsemişlerdir. Aynı şekilde, Doğu Karadeniz evi, 19. yüzyıl sonlarından itibaren yerel geleneğin zayıflaması veya merkez etkisinin güçlenmesiyle yerini İstanbul taklidi bir üslûba bırakır. Kayseri ve Niğde yöresindeki ev tipi ise 17. yüzyıldan itibaren İstanbul plânının egemen olması ile özelliklerinden bir kısmını yitirmiştir. Lüks yapı malzemelerinin ve elemanlarının taşrada yayılımı da başkentten başlayan bir süreçte gerçekleşmiştir. Alçı pencere, yayılım sürecine 17. yüzyılda İstanbul'dan başlar. 16. yüzyılda düz toprak damlı bir kent olan Ankara, geç 17. yüzyılda kiremite geçmeye başlar. Konya ve Afyon gibi iç yöre kentlerindeyse ilk kiremitli çatılar 19. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkacaktır (Tanyeli, 1996: 465). Bu çalışma, Osmanlı konutunun geniş bir yayılma alanı bulabilmesini, yapı üretim alanındaki aktörlerin de içinde bulunduğu bir mekanizma ile ilişkilendirmiştir. Benzeri sorular aslında başka araştırmacıları da ilgilendirmiştir. Arel (1982: 74), inşaat esnafının örgütlenmesi ve çalışma koşullarının taşıdığı öneme dikkat çekmiş, ancak Osmanlı konutunun oldukça geniş bir alana yayılabilmesinin yerinde çalışan ve yerel hizmet veren ustaların harcı olmadığını belirtmiştir. Kuban (1988: 169), 16. yüzyıldan itibaren ortaya çıkan Hassa Mimarlarının mimarlık alanında imparatorluğun her tarafına İstanbul'un kurallarını götürdüğünü düşünmektedir. Goodwin'e (1971: 450) göre ise ahşabın boyutlarına varıncaya dek pek çok yapı elemanının standardizasyonu Kula'dan Sivas'a veya Mut'a kadar, küçük ya da büyük her yerleşimin detayda çeşitlense de tipte bütünlük göstermesini sağlamıştır.

Klâsik çağın Osmanlı imparatorluğu, karmaşık bir kurumlar ve uygulamalar bütünüdür. Bu karmaşık yapı, devletin gündelik yaşamın her alanından vergi alma ve özellikle ticarî mübadele üzerinde denetim kurma çabasında olduğu izlenimini vermektedir. Akdağ (1995: 188), Osmanlı'nın bütün bir düzenliğinin vergi almak olduğunu belirtmiştir. Avarız savaş için alınmakta, Resm-i Şer'iyeye üretim ve ticaret faaliyetleri için alınmakta ve Resm-i Örfiye ise evlilikleri, adî suçları ve beledî yasakları da içeren dirlik ve düzenlik için alınmaktadır. Osmanlı devleti Stefanos

Yerasimos'un (1986: 190) deyimi ile vergilendirmedi bir ot bile bırakmamıştır. Merkezde ve taşrada sistemin işleyişini sağlayan denetim mekanizmaları oluşturulmuştur. Bu mekanizmalar eliyle Osmanlı kentinde fizikî çevrenin yeniden üretimini yönlendirici politikalar uygulanmaktadır. Bu politikaların bir parçası olarak taşrada idarî birimler oluşturulmuş, bazı yerlerin kentsel özellikler kazanması sağlanmıştır. Süreyyâ Faroqhi'nin (Faroqhi, 1993: 360) belirttiğine göre, "Kadı ve mahkemesinin ve fazla tahılları için pazar arayan birkaç tımar sahibinin birçok kırsal pazar kasabasının gelişmesinde önemli rolü olduğu düşünülebilir." Vakıflar yolu ile kurulan çarşılar, medreseler ve imaretlerin de kentsel gelişmeye katkıları olmuştur. Vakıf sistemi, Osmanlı yönetiminin Anadolu'daki kentsel gelişmeye ilişkin politikalarının önemli bir parçasıdır. Merkez veya taşra yönetimleri, askerî ve stratejik önemi nedeniyle bir bölgenin kalkındırılmasına karar verdiklerinde ,yan ticarî kuruluşlarıyla birlikte vakıf kurmak yoluna gitmişlerdir. Devlet, yapı üretimi alanını kurduğu imar örgütü ile denetlemektedir. Bu denetim, resmî yapılar üzerinde olduğu kadar sivil yapılar üzerinde de yürütülmektedir. Konut inşaatları için ruhsat verilmekte, malzeme fiyatları ve standartları ile işçilik ücretleri ve standartları belirlenmektedir. Burada hemen, merkezin bu buyurgan denetimine, uygulamada bire bir itaat edildiği izlenimine kapılmanın yanlışlığını vurgulamak gerekir. Zaman zaman, rüşvetlere ve yasaklara uymadığına ilişkin şikâyetler üzerine çıkarılan fermanlar biraz da merkezî yönetimin bu konudaki aczini göstermektedir. Yine de merkezîyetçi ve militarist bir örgütlenmenin kurallarının imparatorluk genelinde yaygınlık kazandığı varsayılabilir.

Konut üretiminde yeralan aktörlerin üstlendikleri değişik roller o konutun sunum biçimini belirler. 17. yüzyıl Osmanlı-Anadolu kent konutunun üretim sürecinde de pek çok aktörün rolü vardır. Bu rollerin en önemlisi hiç kuşkusuz imparatorluğun merkezîyetçi ve militarist örgütlenme yapısının en üstünde bulunan Saray'ındır. Saray, konut standartlarını belirlemekte ve bunu örgütsel yapısının ilgili alt kademelerini kullanarak taşraya yaymaktadır. Merkezden bir ya da iki yıl gibi oldukça kısa sayılabilecek dönemler için atanan taşra yöneticileri, bu model ihracatının Osmanlı-Anadolu kentine öncü taşıyıcıları rolünü üstlenmiş olmalıdır. Osmanlı kentinin nüfus hesaplamalarına askerî ve idarî yöneticilerin yanı sıra onların kapı halkı ile dinî yapılarda görevli kişiler de dahil edilir. Ancak kesin sayısı bilinmeyen bu kesimler için nüfusun %15'i kadar bir sayı ilâve edilir (Doğru, 1992: 53). Kapı halkı ile birlikte kent nüfusu içindeki ağırlığının oldukça yüksek bir orana ulaştığı varsayılan taşra yöneticileri, başkentin her alanda belirlediği standartların

taşıyıcıları olarak değerlendirilebilirler. Goodwin (1971: 446-447) taşra yöneticilerini mimarlıkta ve diğer sanatlarda modanın ve fikirlerin kaynağı olan “İstanbul’un hastası” olarak betimlemekte ve Osmanlı yaşam biçimini gönderildikleri her yere yaydıklarını belirtmektedir. Taşra yöneticileri başkentin normlarını çevreye homojenize eden bir mekanizmanın aktörleri olmuşlardır. İmparatorluk merkezi ile Anadolu kentleri arasında kurulan ticarî bağların yanı sıra, sınırlı süreler için taşraya atanan pek çok asker ve idareci, taşıdıkları ortak yaşam alışkanlıkları ile yerel-kültürel ayrımları silikleştirirler. Taşra kentlerinde eşrafın ve özellikle İstanbul ile ilişkili bir ticaret erbabının bu rolü taşra yöneticileri ile birlikte paylaştığı düşünülebilir. Bu takımın çevresinde oluşan bir beğeni alanına eklenilen varlıklı bir kesim de olasılıkla talep potansiyelini yükseltmiştir. Bu saptama gerçekte imparatorluk kentlerinin sosyo-ekonomik tabakalaşması ile de ilişkilidir. Bunların başında âyân ve eşraf sınıfı gelmektedir. Bu sınıf vezir, subaşı, sancak beyi, kadı ve müderris gibilerinin yığıldıkları servetlerin mirasçıları olan zengin ailelerden oluşmaktadır. İkinci sırada müderrisler, vakıf nazırları, maliye memurları, asker şefleri, subaşılar ve asesbaşılar gibi hükümet görevlileri bulunmaktadır. Esnaf şeyhleri, yiğitbaşılar, üstadlar ve han odalarında oturan ya da kervanları idare eden tüccarlar ise üçüncü sırada yer almaktadırlar. Nihayet işçiler, çıraklar, günlük geçimini ancak sağlayan halk kesimi ile vakıflardan yararlanan *mürtezika* takımı dördüncü sırayı oluşturmuşlardır (Akdağ, 1995: 29-30). Kadı ise doğal olarak bu tabakalaşmanın en üstünde bulunan önemli bir yere sahiptir. Kadı, bir taşra yöneticisi olarak kentin beledî hizmetlerinden de sorumludur ve merkezî hükümetin bu alandaki kararlarının uygulayıcısıdır. Yapı üretimi alanının en önemli rollerinden bir başkası, kadı ile bu konuda paralel çalışan ve yine merkez tarafından onayı verilen “kent mimarı”dır. Merkez önce başkentteki Hassa Mimarlar Ocağı’ni kurmuştur. Daha sonra pek çok kişi Kent Mimarı adı ile ocaktan atanarak veya yerinden seçilip onaylanarak taşra kentlerinde görevlendirilmiştir. Kent mimarlarının Hassa Mimarlar Ocağı gibi bir kurumsal varlığı olmamakla birlikte kent mimarlığı görevini yürütenlerin oluşturduğu bir bütün içinde değerlendirilebilirler. Kent mimarı, merkezin yapı üretim alanına ilişkin standartlarının uygulanmasının yanı sıra, kaçak yapılaşmayı önlemek için kenti teftiş etmekten, diğer bir deyişle kentin nizâmından sorumludur. Kent mimarı, konut sahipleri arasında ortaya çıkabilecek basit antlaşmazlıklarda bile kadının danışmanı rolündedir. Kent mimarı ile birlikte, ait olduğu esnaf kuruluşunun da üretim kalitesini ve ücretini denetlediği yapı ustaları, bu mekanizmanın aktörleri arasında ele alınabilir. Osmanlı-Anadolu kentlerinin pek çoğunda klâsik dönemin devlet inşaatlarının hareketliliğinden ötürü inşaat ustaları da sabit kalmamış

olmalıdır. İnşaat ustaları, merkezin elindeki defterlerde kayıtlıdır ve gerektiğinde çağırılmaktadır. Bu hareketlilik inşaat ustalarının kendi dallarındaki yapım tekniklerini merkez ile taşra arasında taşımalarını sağlamış olmalıdır. İnşaat ustaları içinden özellikle taşçılar ve marangozlar, savaşlarda da büyük gruplar hâlinde görevlendirilmiştir. Bu durum sefer sırasında karşılaşılan her türden yeni deneyimin geriye taşınmasına ve mevcut birikimlerin de aktarılabilmesine olanak tanır ki, inşaat tekniklerinin imparatorluk toprakları üzerinde homojenize olmasına uygun zemin hazırlamıştır. Son olarak muhtesip, kent pazarında satılan ve imalathanelerde üretilen malların devletin belirlediği fiyat ve kalite kontrolünden sorumludur. Bu rolü ile taş, kireç, kiremit ve kereste gibi inşaat malzemelerinin inşaat alanına taşınmadan önceki denetimini elinde tutmaktadır.

Sonuç olarak, klâsik Osmanlı-Anadolu kent konutunun bu varoluş biçimi ve uygulanma yaygınlığı ile sadece yerel bir ürün olarak nitelenmesi olanaksız görünmektedir. Hâlbuki bugüne dek pek çok araştırmacı konutu yerellik önyargısının sınırladığı bir inceleme alanına hapsedmiştir. Yerel, çoğunlukla yalnızca bir bölgeye özgü olan her tür oluşumun genel niteliği ise eğer, Osmanlı konutu yalnızca doğal veya kültürel bir bölgeye özgü değildir. Bu durumda yerel olarak tanımlanamaz. Diğer taraftan endüstri öncesi toplumların hemen daima yerel ürünler verdikleri genellemesi de şüphesiz ki doğrudur. Ancak unutulmamalıdır ki, Osmanlı konutunu imparatorluğun ikili yapısını oluşturan her iki gelenekten biri, büyük gelenek ya da yönetici sınıfların imparatorluk ölçeğinde geçerli olan kültürü yaratmıştır. Şunu da belirtmek gerekir ki, bu çalışma, konutun yerel olarak nitelenmesini olanaksız görürken, bu konutu yerelin karşıtı olarak beliren bir evrensel değerler sistemi içine oturtmaktan da kaçınmaktadır. Osmanlı konutunun tek bir topluma özgü olmayan ve tüm dünya için geçerli bir anlayışın ürünü olduğunu iddia etmek de sözkonusu olamaz. Ayrıca, konutun yakın fiziksel ve kültürel çevresinin özgül koşulları altında üretildiği gözardı edilmemelidir. Bu nedenle, yerel etkilerin farklılaştırmaları da mutlaka hesaba katılmalıdır. Konutun ortaklıklar düzeyindeki yerel-dışılığı kadar farklılaşmalar düzeyinde de yerelliğinin farkında olmak gerekir. Bu bildiri temelinde, Osmanlı konutunun ihmal edilmiş yerel-dışılığına dikkat çekmeyi denemiştir.

KAYNAKÇA:

- Akdağ, M. (1995) *Türkiyenin İktisadî ve İçtimai Tarihi 2 (1453-1559)*. İstanbul: Cem Yayınevi.
- Arel, A. (1982) *Osmanlı Konut Geleneğinde Tarihsel Sorunlar*. İzmir: E.Ü. Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Doğru, H. (1992) *XVI. Yüzyılda Eskişehir ve Sultanönü Sancağı*. İstanbul: Afa Yayıncılık.
- Eldem, S.H. (1984) *Türk Evi: Osmanlı Dönemi. I*. İstanbul: Taç Vakfı.
- Eldem, S.H. (1955) *Türk Evi Plân Tipleri*. İstanbul: İ.T.Ü. Mim. Fak. Yayınları.
- Faroğı, S. (1993) *Osmanlı'da Kentler ve Kenililer*. Çev. N. Kalaycıoğlu. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Goodwin, G. (1971) *A History of Ottoman Architecture*. London: Thames and Hudson.
- Kuban, D. (1996) *İstanbul: Bir Kent Tarihi, Bizantion, Konstantinopolis, İstanbul*. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı.
- Kuban, D. (1988) *100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Kuran, A. (1986) *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Mantran, R. (1991) *XVI. ve XVII. Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*. Çev. M. A. Kılıçbay. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Tanyeli, U. (1996) "Housing and Settlement Patterns in the Byzantine, Pre-Ottoman and Ottoman Periods in Anatolia." *Housing and Settlement in Anatolia: A Historical Perspective* içinde, İstanbul: Tarih Vakfı.
- Tekeli, İ. (1982) "Anadolu'daki Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar." *Türkiye'de Kentleşme Yazıları* içinde.
- Yerasimos, S. (1986) *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Bizanstan Tanzimata*. Çev. B. Kuzucu. İstanbul: Belge Yayınları.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KONAKLAMA YAPILARININ DÖNÜŞÜMÜ: İZMİR ÖRNEĞİ

EMEL KAYIN

1. Giriş

Yolculuk gibi insanoğlunun en temel eylemlerinden birine destek veren konaklama yapıları, çağlar boyunca en önemli yapı gruplarından oldular. Osmanlı döneminde de, Asya ve Avrupa'yı birbirine bağlayan işlek yol güzergâhlarının geçtiği Anadolu'da ve İmparatorluğun yayıldığı diğer bölgelerde, konaklama yapıları, ticarî, dinî ve askerî eylemlerin sürdürülebilmesi için olanak sağladılar. Geçmişin konaklama anlayışı ve mimarîsi, kuşkusuz günümüzdekinden farklı niteliklere sahipti. Konaklama yapılarının önemli bir dönüşüm geçirdiği ve modern konaklama yapılarının ilk örneklerinin ortaya çıktığı 19. yüzyıl ise, bu yapı türü açısından son derece ilginç dinamikleri içinde barındırmaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda uzun bir süre konaklama işlevini kervansaraylar ve hanlar üstlendiler. 19. yüzyıldaki Batılılaşma Dönemi'nde, konaklama anlayışı ve mimarîsinde yeni bir evre başlamış ve "oteller" ortaya çıkmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'ya açılan bir ticaret limanı durumunda olan İzmir, önceleri "han" yapıları ile kervan ticaretine hizmet verirken, 19. yüzyılda Batı ile bağlantılı pek çok yenilikle birlikte, "otel" kurumunun yerleşmesine de sahne olmuş ve konaklama yapılarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dönüşüm sürecinde önemli bir yer almıştır.

Bu çalışma, konaklama yapılarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki dönüşümünü, 19. yüzyılın özgün koşulları ile bağlantı kurarak irdelemekte ve İzmir özelinde ayrıntılandırmaktadır.

2. Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik, Sosyal, Siyasal, vb. Koşulları Çerçevesinde Konaklama Yapılarının Dönüşümüne Genel Bakış

Osmanlı İmparatorluğu'nda konaklama yapılarının gelişimini, birincisi "kervansaraylar ve hanlar", diğeri ise "oteller" olarak belirlenebilecek iki ayrı evre içerisinde incelemek mümkündür. Konaklama sektöründe hanların yerini otellerin alması biçiminde gerçekleşen dönüşüm süreci ise, yalnızca mimarî olarak değil, yolculukların amacı, türü, konaklama anlayışı, kullanıcı tipi, hizmet standartları gibi, bu yapı türünü ilgilendiren pek çok alandaki radikal değişimleri işaret etmektedir.

2.1. Kervansaraylar ve Hanlar

İstanbul'un fethini izleyen süreçte büyük bir imparatorluğa dönüşen Osmanlı ülkesinde kervan ticareti, kendisinden önceki Türk devletlerinde olduğu gibi, ekonomik yaşam açısından çok önemli bir faaliyeti oluşturuyordu. Anadolu, Doğu ile Batı arasındaki ticaretin gerçekleştirilebilmesinde stratejik bir rol üstlenmişti. 15. yüzyılın sonlarında, Anadolu'dan geçen ve genelde ipek ticareti yapılan en önemli kervan yolu, Bursa ile Tebriz arasında idi (İnalçık, 1960: 51). 17. yüzyılda, bu yol kullanımını sürdürürken, İzmir ile İran arasındaki yaklaşık yüz gün süren yol da yoğun biçimde işliyordu (Orhonlu, 1978: 677-678). 18. yüzyılda da, İran kervanlarının Kum, Tahran, Tebriz, Erivan güzergâhından, Erzurum'a ulaştıkları, orada vergilerini ödedikten sonra Tokat ve İzmir'e devam ettikleri kervan yolu önem taşıyordu (Frangakis Syrett, 1992: 29). Bir diğer önemli yolculuk faaliyeti, Hac yollarında süregelmekteydi. Anadolu'dan geçen kervan yolları, çok uzun bir süre önemini korumayı sürdürdü.

Bu dönemde yolculuk kavramına damgasını vurarak, ticarî, dinî ya da askerî amaçlı yolculukları organize eden kervan sistemi, kervansaraylar ve hanların biçimlenmesinde başta gelen etkeni oluşturmaktaydı. Kervan sistemi, bünyesinde barındırdığı görevliler ve donanımların da yardımıyla, yolcular, hayvanlar ya da malların güvenli biçimde yola devam etmesini sağlamanın yanısıra, onların çeşitli ihtiyaçlarını da karşılıyordu. Konaklama noktaları ise, kervanın yürüyebileceği bir günlük mesafelerde yer almaktaydı.

Bu dönemin konaklama yapılarını teşkil eden kervansaray ve hanları biçimlendiren ana ilkeleri, aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Konaklamanın yanısıra, ticaret, depolama gibi faaliyetleri biraraya getiren çok-işlevli yapılar olarak organize edilmeleri; 2. Tüccarlar, hacılar gibi belirli bir amaçla, bir sistem (kervan) içerisinde seyahat eden bir yolcu grubu ile, onların ulaşım araçlarını teşkil eden develer, atlar, vb. hayvanlar ve yanlarında taşıdıkları malları barındırabilecek şekilde düzenlenmeleri; 3. Yolcuların uyuma, yemek, ibadet gibi temel ihtiyaçlarını karşılayabilecek düzen ve donanıma sahip olmaları, ancak konfor koşullarının asgari düzeyde tutulması; 4. Konaklama faaliyetinin büyük oranda devlet eliyle ve vakıf sistemi içerisinde organize edilmesi; 5. Konaklama mimarisinin, geniş sınırlar içerisinde, belirli tipolojiler doğrultusunda biçimlenmesi.

Osmanlı hanları, kent içerisinde ya da Hac yollarında ve derbendlerde kurulan menzil külliyelerinin içerisinde yer alabilmekteydiler. Kentlerde yalnızca ticaret

ve depolamaya hizmet veren hanlar da vardı. Ancak, yaygın olarak karşılaşıldığı gibi, konaklama ve ticaretin birlikte çözümlenmesi, kervan ticaretinin ihtiyaçlarını en uygun biçimde karşılıyordu. Her türlü lüksten uzak, işlevsel ve minimalist bir anlayışla tasarlanan kervansaraylar ve hanlar, yüzyıllar boyu, yolculukların gerçekleştirilmesine imkân sağladılar.

2.2. Oteller

Osmanlı İmparatorluğu'nda "Batılılaşma Dönemi" olarak bilinen 19. yüzyıl, sosyal, ekonomik, kentsel vb. alanlarda radikal yeniliklere sahne oldu. Mimarî ve dolayısıyla konaklama yapıları da, bu ortamdan etkilenerek değişim gösterdiler.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda gerçekleşen batılılaşma hareketlerinin temelleri 18. yüzyılda atılmıştır. Ülkeye Batı etkilerinin girişi, "Lâle Devri" olarak bilinen, III. Ahmet dönemine (1718-1730) dek dayanmaktadır (Karal, 1947: 196). 19. yüzyılda ise, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Batı etkileri yoğunluk kazandı. 1839'da ilân edilen Tanzimat fermânı, Batı sisteminin ülkeye getirilmesi konusunda asıl aşamayı oluşturdu. 1856'da İslahât fermânının ilânı ile devam eden yenileşme döneminde, insan hakları, mülkiyet, askerlik, eğitim, yönetim vb. konularda birçok reform gerçekleştirildi. 19. yüzyılda, ekonomik alandaki önemli bir gelişme, 1838 tarihli İngiliz Ticaret Antlaşması'ydı. İngilizler'e Osmanlı İmparatorluğu'nda serbest ticaret hakkı veren bu antlaşmanın ardından, diğer Avrupa devletleriyle de benzer antlaşmalar yapıldı (Karal, 1983: 260-262, Kütükoğlu, 1985: 53-60). Bu gelişmeler, Osmanlı İmparatorluğu'nda Batılı tüccarlar ve yatırımcıların sayısının artmasına neden oldu. Batılılar kendi kültürlerini, yaşam tarzlarını, giyim-kuşam, alışveriş, eğlence biçimlerini, vb. beraberlerinde getirdiler.

19. yüzyılda, demiryolu ve buharlı gemiler, yeni ulaşım sistemleri olarak devreye girdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda da, yüzyılın ikinci yarısından sonra, ulaşım sistemlerinin modernizasyonu için, çalışmalar içine girildi. Ulaşım sistemlerindeki değişimler, uzun mesafe kervan ticaretinin ihtiyaçlarına göre organize edilmiş olan konaklama yapılarını etkileyerek, bu yapı türünün dönüşüm sürecindeki faktörlerden birisini oluşturdu.

Ekonomik yaşamda Batılılar'ın egemen olduğu, Osmanlı İmparatorluğu'nun özellikle büyük merkezlerinde mimarî ve yaşam tarzının Batı kültürünün etkisiyle değiştiği, ulaşım sistemlerinin ise, Batı teknolojisiyle yenilediği 19. yüzyıl ortamında "oteller," Batı'dan Osmanlı İmparatorluğu'na gelen bir kurum olarak, konaklamaya hizmet vermeye başladılar. Bu dönemde Batı'da gelişen ulaşım

teknolojisinin yardımıyla, seyahat olanaklarının artması ve seyahat kavramının değişmesi, konaklama anlayışını ve mimarisini de etkilemişti. Seyahat artık bir gereklilik olmanın yanısıra, eğlenme, dinlenme, görgü ve bilgi arttırma aracı hâline geliyordu. Konaklama yapıları da değişen ihtiyaçları karşılayacak biçimde düzenlenmek durumundaydılar. Batı ülkelerinde 18. yüzyıldan başlayan bir süreç içerisinde hanlar, yerlerini daha yüksek standartlara sahip ve yeni konaklama anlayışının gereklerine göre organize edilen otellere bıraktı (Dixon & Muthesius, 1993: 78). Batı'daki hanların, Doğu'daki benzerlerinden, birçok yönüyle ayrılması, buradaki dönüşüm sürecine farklı özellikler yüklemektedir. Ancak, bu noktada, çalışmayı ilgilendiren husus, sözü edilen gelişmenin, Osmanlı İmparatorluğu'na ne şekilde yansıtıldığıdır.

Özellikle 1838 Ticaret Antlaşması'ndan sonra, İstanbul, İzmir gibi merkezlerde sayıları artan Avrupalılar, kendi kültürlerine göre bir yaşam biçimi sürdürerek, alıştıkları tüketim mallarını ve yaşam mekânlarını talep ederek, gelişmeleri zorlamışlardır. Avrupalılar'ın ve gayrimüslim azınlıkların bir bölümü, bu dönemde çok rağbet gören Batı tarzı yeni tesislerin işletmecisi ve tüketim mallarının satıcısıydılar. Geçici süreyle Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük merkezlerine gelen Batılı tüccarlar ve işadamları ile, sayıları giderek artan gezginler ise, konaklamada kendi ülkelerindeki standartları talep etmekteydiler. Bu ortam, otellerin tesis edilmesinde etken oldu.

İlk oteller, batılılaşma etkilerinin yoğun olarak görüldüğü ve kozmopolit bir toplumsal yapıyı barındıran başkent İstanbul ve İzmir gibi kentlerde, Avrupalılar'ın ve gayrimüslim azınlıkların yaşadığı bölgelerde inşa edildi. Otellerde konaklayanların çoğu gibi, işletmecileri de, sözü edilen etnik grupların üyeleriydi. 1865 tarihli bir *irâde-i seniyye* ile Compagnie de l'Hotel Imperial Ottoman'ın temsilcisi James Missieri'ye yabancı seyyah ve konuklara uygun koşullarda konaklama hizmeti verebilecek oteller yapma ve işletme imtiyazı verilmişti. Otellerin yapılabileceği semtler de, İstanbul'da Pera, Büyükdere, Üsküdar ve Büyükkada olarak belirlenmişti (Çelik, 1993: 134). Hotel d'Angleterre, Hotel des Ambassadeurs, Hotel Bristol, Grand Hotel de Londres, Hotel de Paris, Hotel de Lyon, İstanbul'un yeni konaklama yapılarından bazılarıydı. Bu dönemde İstanbul'un, en seçkin oteli ise, mimarîsi, dekorasyonu ve sunduğu olanakların yanısıra, tanık olduğu tarihî olaylar ve kişilerden dolayı da önem taşıyan Pera Palas Oteli'ydı. Bu otel, Orient Express treniyle Paris'ten İstanbul'a gelen yolcuları konuk etmek üzere, 1892'de yapılmıştı. İstan-

bul'da konaklama sektöründe ortaya çıkan gelişmeler, İzmir'de de benzer bir süreç izledi ve bu kentte de oteller hizmete girdi.

19. yüzyılda, modern oteller tesis edilirken, bazı hanlar da, yolcuları konuk etmeyi sürdürmekteydiler. Bir kısım eski uzun mesafe hanları ise konaklama işlevlerini bırakıp, yalnızca ticaret, depolama, büro gibi faaliyetleri üstlenmişlerdi. Yeni ticaret ve depo hanları da inşa edilmekteydi. Kent içinde, yalnızca ticarete hizmet veren han tipi, önceki dönemlerde de mevcut olmakla birlikte, bu yüzyıldaki kadar yaygın değildi. Yapılarda işlevsel ayrımların belirginleşmesi, dönemin önemli gelişmelerinden biridir.

Otelleri geçmiş dönemin kervansaray ve hanlarından ayıran ve onları yeni bir anlayışla biçimlendiren ana ilkeleri aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Geçmişin çok-işlevli düzenlemelerinden farklı olarak, otellerin temelde konaklama faaliyeti için organize edilmeleri ve ikincil işlevlerin konaklamayı destekleyecek biçimde ele alınması; 2. Kervan sistemi içerisinde hareket eden grupları değil, ayrı bireyler olarak seyahat eden, çoğunluğunu Batılı ve gayrimüslim tüccarlar, işadamları, ya da gezginlerin oluşturduğu yolcuları konuk etmeleri; 3. Konfor koşullarının artması, iç mekânın dekorasyonu ile sunulan hizmetlerin önem kazanması; 4. Geçmişin konaklama yapılarında kervan hayvanları ve mallarına ayrılan geniş ahırlar ve depolarla, mescit gibi birimler ortadan kalkarken, lobi, restoran, kafe, kulüp, kat banyosu gibi yeni mekânların düzenlenmesi; 5. Otellerin restoran, kafe, kulüp gibi birimleriyle kent halkına hizmet vermeleri, böylece dışarı ile ilişkilerin artması; 6. Konaklama sektöründe devletin rolünün azalması, öte yandan özel girişimcilerin artması; 7. Tipolojilerin yaygınlığını yitirerek, bölgesel ölçeklerle sınırlı kalması; 8. Mimarîde Avrupa mimarîsinin, özellikle, neoklâsik akımın etkileri.

19. yüzyıl otelleri, geleneksel konaklama anlayışını ve mimarîsini değiştirerek, modern otellere öncülük etmelerinden dolayı konaklama yapılarının gelişim sürecinde özel bir öneme sahiptir. Bu dönemde, geniş lobileri, restoranları, balo salonları, suitleri, görkemli dekorasyonları ve teknik donanımları ile lüks otellerin yanı sıra, odalar ve birkaç genel hacimden ibaret, mütevazı bir programa sahip olan oteller de vardı. Hanlar ise, konaklama sektöründe, çok uzun bir süre, mekânsal ve kavramsal varlıklarını sürdürdüler. Bazı hanlar geçmiştekinden farklı bir konaklama hizmeti verirken, düşük standartlı bazı oteller de, zaman zaman "han" olarak adlandırıldı. Ancak süreç içerisinde, özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük merkezlerinde "otel" kavramı yerleşti.

3. İzmir Kentinin Ekonomik, Sosyal, Kentsel Koşulları Çerçevesinde Konaklama Yapılarının Dönüşümü

İzmir'deki konaklama yapıları kentin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, kentsel vb. koşullara bağlı olarak gelişim göstermiştir. Bu bağlamda, 17. ve 18. yüzyılları kapsayan dönem ile, 19. yüzyıldan, 20. yüzyıl başlarına uzanan dönemdeki gelişmeler önemli farklılıklar gösterir.

3.1. Hanlar Dönemi

İzmir'in ekonomik yaşantısında ticaret öteden beri etkin bir faktör olmakla birlikte, kentin ticarî yükselişi asıl 17. yüzyılda gerçekleşti. Bu yükselişin en önemli nedeni olarak kervan ticaretinin İzmir'e yönelmesi gösterilmektedir. Halep yolunun Türk-İran savaşları nedeniyle güvenilirliğini kaybetmesi ve buradaki paşaların yüksek vergi istemeleri gibi nedenlerle, önceleri Bursa'da toplanan ve Çeşme yoluyla Sakız'a nakledilen ipek, İzmir'de toplanmaya başlamış, Sakız Adası'ndaki konsoloslukların da 17. yüzyıl başlarında buraya taşınmasıyla kent hızlı bir gelişme içine girmiştir (Baykara, 1974: 94). Goffman, İzmir'in gelişmesinde ipek ticaretinin yanı sıra, kentin batı Anadolu ürünlerinin dağıtım merkezi konumunda olmasının da etken olduğunu belirtir (Goffman, 1990: 51).

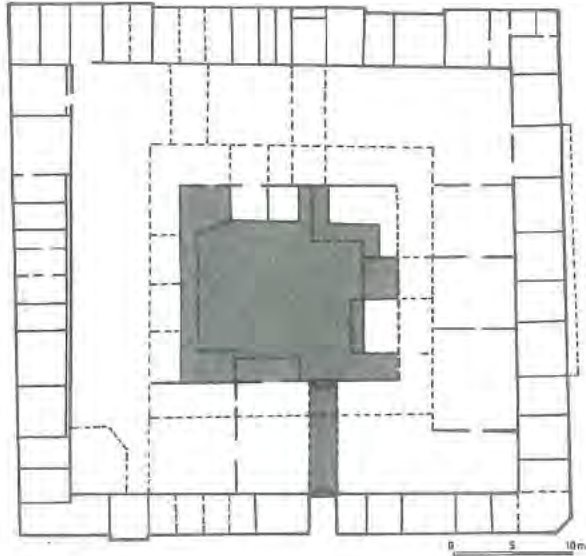
İzmir, Avrupa ülkeleri ile yoğun ticarî ilişkilere sahipti. 1581'de kurulmuş olan Levant Kumpanyası, önemli bir tekeli elinde bulunduruyordu. Levant'ın en büyük ve en zengin ticaret merkezi olan ve Asya ile Avrupa arasındaki mal aktarımını sağlayan kente yılda yaklaşık iki bin balya ipeğin taşındığı bilinmektedir (Tavernier, 1677: 79; Tournefort, 1717: 371-373). İzmir'de, Türk, Rum, Ermeni, Musevi ve Levantenlerden oluşan kozmopolit bir sosyal yapı mevcuttu. Farklı etnik gruplar, kendi kültürlerine ve geleneklerine göre yaşıyor ve her biri ayrı mahalle-lerde oturuyordu (Bruyn, 1725: 70-71, 77, 83-84, 108-110). Avrupalıların çoğunlukta olduğu Frenk Sokağı yabancı bir ülke görünümündeydi. Burada İtalyanca, İngilizce, Fransızca gibi yabancı diller konuşulmakta, kiliselerde ilâhiler okunmakta ve kabarelerde dansedilmekteydi (Tournefort, 1717: 374-375).

İzmir'de kentin ticarî açıdan hareketlendiği 17. yüzyıldan başlayarak, çok sayıda han inşa edildi. Merkezî ticaret, kervan yollarının eksenleri ve iç limanla bağlantılı olarak, Kemeraltı bölgesinde gelişmişti. Evliya Çelebi, bu dönemde kentte 82 han olduğundan sözeder (Evliya Çelebi, 1935: 96). Ancak, 17. yüzyıl hanlarından pek azı günümüze ulaşmıştır. Hanların bazıları konaklama faaliyeti barındırmamakta, yalnızca ticaret ve depolama amacına yönelik bulunmaktaydı. Hanları işlevsel bir

ayrım gözetmeden inceleyen araştırmacılardan Raif Nezih 147 adet, Aktepe 76 adet, Müller-Wiener 180 adet, Ersoy ise 101 adet Osmanlı dönemi hanının yapılmış olduğunu bildirirler (Raif Nezih, 1929: 9; Aktepe, 1971: 113-149; Müller-Wiener, 1980/1981: 420-454; Ersoy, 1991: 5). Hanların sınıflandırılması konusundaki genel kabul ise, bu yapıların plân şemaları gözönünde bulundurularak, "avlulu", ya da "geçitli (arasta benzeri)" hanlar şeklinde iki grupta incelenebileceğidir (Ersoy, 1991: 52; Müller-Wiener, 1980/1981: 436-437).

Hanlar işlevsel açıdan değerlendirildiklerinde ise, "İçinde konaklanılan hanlar (Avlulu)," "Ticaret ve depo hanları (Avlulu, geçitli)" olmak üzere iki ayrı tipte karşılaşılmaktadır. Bu yapılarda farklı işlevlerin birbirinden ayrılması, mekânın plânlanmasındaki ana ilkeyi oluşturuyordu. İçinde konaklanılan hanlarda yaygın çözüm iki katlı binadır. Tek katlı örnekler nadirdir. Bir avlu çevresine sıralanmış mekânların oluşturduğu zemin katta, ahırlar, çeşitli servis hacimleri, malların muhafaza edilebileceği depolar ve dükkânlar yer alırken, üst kat asıl konaklama katını teşkil etmektedir. 17. yüzyıl sonu ile, 18. yüzyıl sonu arasındaki bir zaman dilimine tarihlenen Küçük Demir Hanı, ya da 18. yüzyıl başlarına tarihlenen Osmanzade Hanı, plânsal çözümleriyle, uzun mesafe kervanlarına hizmet veren hanların, tipik birer örneği olarak görülebilir (Resim 1).

Resim 1- Küçük Demir Hanı plân şeması
(Goad, 1905 yılı plânından yararlanılarak yeniden çizim)

3.2. Oteller Dönemi

19. yüzyılda İzmir'in ekonomik yaşamı dünyada ve Osmanlı İmparatorluğu'nda meydana gelen gelişmelere bağlı olarak gelişim gösterdi. Avrupa'da sanayi devriminin gerçekleştiği bu dönemde, İzmir limanı, Batı sanayisinin hammadde ve pazar ihtiyacını Doğu'dan karşılamasına bağlı olarak, önem kazandı. 1838 ticaret antlaşmasından sonra ise, Avrupa ile yoğun ilişkiler içinde bulunan İzmir'de yabancı sermaye hızla arttı.

Uzun mesafe ticaretinin gerilediği bu dönemde, Gediz vadisi ile, Büyük ve Küçük Menderes vadilerinden taşınan ve Avrupa'nın yeni gelişen sanayi kentlerince talep edilen tarımsal ürünlerin ticareti önem kazanmıştı (Kıray, 1972: 11-12). Kentin ticareti geniş bir alana yayılıyordu. Batı Anadolu'nun İzmir'e uygun yollarla bağlanması, ekonomik yaşantı açısından büyük önem taşımaktaydı. 1856 yılında İngilizler'e İzmir-Aydın demiryolunu inşa etme ve işletme imtiyazı verildi. Yatırımlar, İzmir-Kasaba demiryolunu ve her iki hattın kollarını inşa etme ve işletme imtiyazlarının verilmesiyle sürdü (Rougon, 1892: 145-149). 1866'da, İzmir-Aydın demiryolunun Aydın'a kadar olan bölümünün açılmasından sonra, üreticinin malını kırsal yerleşmelerden istasyona kadar getiren bölgesel deve kervanları ve kısa kervan yolları gelişti (Kıray, 1972: 14). Bu dönemde ticarete olumlu katkıda bulunan bir başka yabancı sermayeli yatırım İzmir rıhtımının inşası oldu. İnşa imtiyazı, 1867'de yapılan sözleşme ile önce İngilizler'e, sonra Marsilyalı Dussaud kardeşlere verilen rıhtım, 1875 yılında bitirildiyse de, eksiklerin tamamlanması 1880 yılına kadar sürdü (Georgiades, 1885: 154-163).

19. yüzyılda İzmir, kozmopolit toplum yapısını koruyordu. Kentin nüfusunda, özellikle, Levanten ve gayrimüslim azınlıkların sayısında belirgin bir artış gerçekleşmişti (Scherzer, 1873: 40; Georgiades, 1885: 94; Cuinet, 1894: 439). Batılı gezginlerin tasvirlerinden, İzmir'in sosyal yaşantısının bir Doğu kentinden oldukça farklı olduğu, buradaki konsolosların ve tüccarların Paris, ya da Londra'daki gibi yaşadıkları anlaşılmaktadır (Chateaubriand, 1949: 18-19; Lamartine, 1869: 148-149). Tiyatrolara, kafelere, birahanelere ve kulüplere gitmek, balolara ve davetlere katılmak, bu dönem İzmir'indeki önemli bazı faaliyetlerdi (Cuinet, 1894: 465-468). Batılı kültürünün kentlin sosyal yaşamı üzerindeki etkisi artarken, bu tarz bir yaşam biçiminin gerektirdiği tiyatro, kulüp, kafe, bar, restoran vb. mekânlar da yaygınlaştı. İzmir sosyal yapısı dolayısıyla, 19. yüzyılda, eğitim, yönetim, imar vb. pek çok farklı alanı etkileyen, İstanbul merkezli batılılaşma hareketlerine kolaylıkla entegre olmuştur.

Batılı tüccar, işadama, ya da gezginlere deniz manzarası, tramvay hattı, çeşitli eğlenme ve dinlenme mekânları gibi olanakların yanısıra, ihtiyaç duyabilecekleri yabancı postane, konsolosluk, banka vb. binalar ile, Frenk Çarşısındaki tüccarlara kolaylıkla ulaşabilme imkânı sağlıyordu. Otellerin gelişimi, geleneksel ticaret merkezi Kemeraltı ile kentin diğer bölgelerinde ise farklı bir süreç izlemiştir.

19. yüzyılın ilk yarısında, deniz yoluyla İzmir'e gelenlerin çıkış noktasını oluşturan Marina çevresinde, rıhtımın yapılmasından sonra da Birinci Kordon Caddesi üzerinde yeralan oteller, kentin en iyi konaklama tesislerini teşkil ediyorlardı. Kraemer Palace, Grand Hotel Huck, Hotel de la Ville konforlu odalarının yanısıra, kafe, restoran, kulüp, bar, balo salonu vb. tesisleriyle de dikkat çeken ve müşterilerine rehber, tercüman vb. olanaklar sunan iyi otellerden bazılarıydı (*Almanach synoptique*, 1894: 12, 93, 273). Birinci Kordon Caddesi'ndeki otellerin "Alexandrie, Londres, Concorde, Constantinople, Lespos et Kidonie, vb." isimleri bile, onları biçimlendiren kültürün bir ifadesidir. Çeşitli yazılı kaynakların değerlendirilmesinden, otellerin Levantenler, ya da gayrimüslim azınlıklar tarafından işletildiği ve farklı standartlarda tesisler bulunduğu anlaşılmaktadır. Kıyı bandında yeralan oteller, zemin katlarında yeralan kafe, bar, restoran gibi mekânlarıyla,

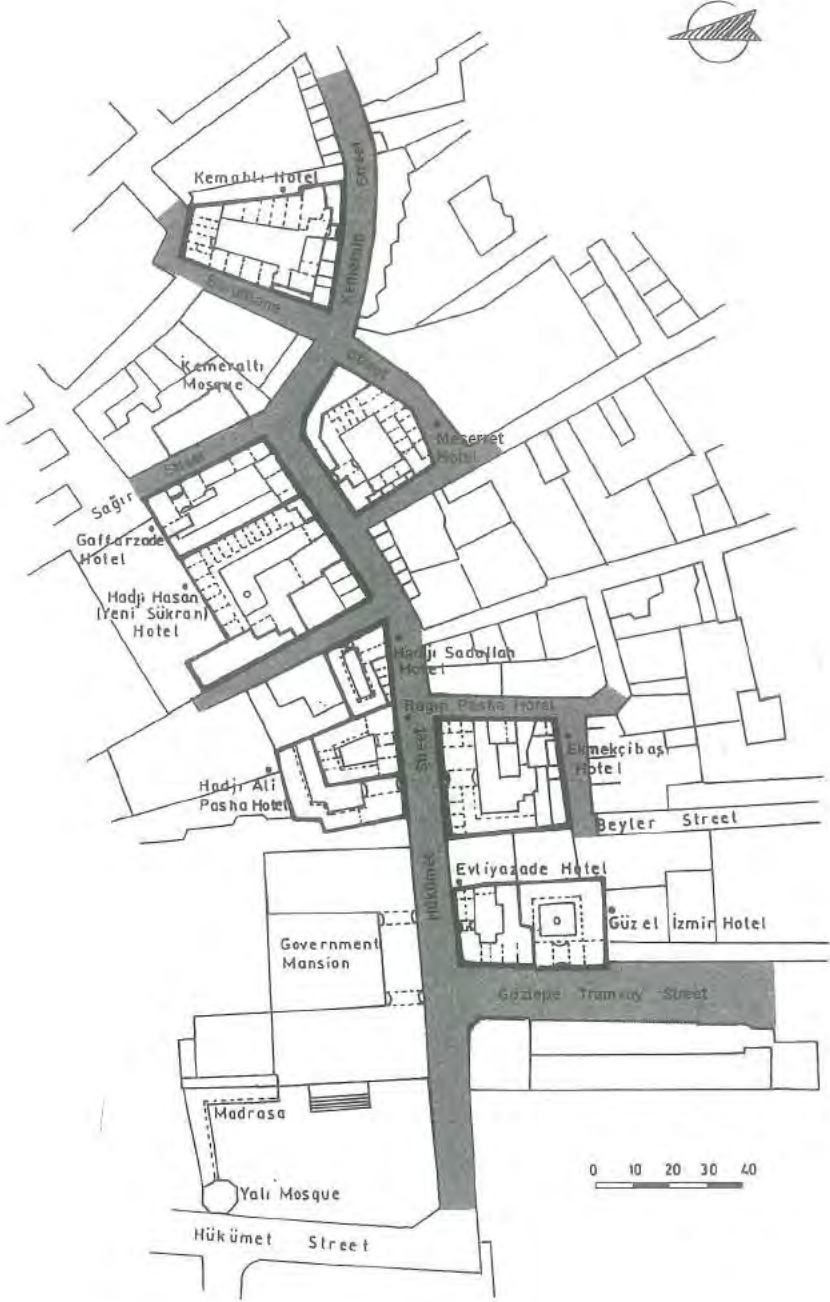

Resim 3- Eski bir kartpostalda Kraemer Palace Otel'i (sağda en yüksek bina).

yaşantıda önemli bir yer tutarken, Kraemer Palace gibi seçkin oteller de, kentin simge yapıları durumundaydılar (Resim 3).

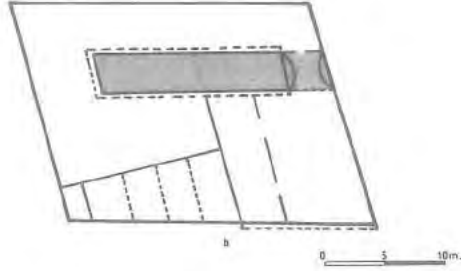
Kentin geleneksel ticaret merkezini oluşturan ve geçmişte hanların yerleşim alanını teşkil eden Kemeraltı'nda ise, "otel" kurumunun yerleşmesi, bir geçiş dönemi sonrasında, 20. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. Süreç içinde ticaret merkezi büyümüş ve iç limanın dolmasına bağlı olarak, denizle olan ilişkisi değişmişti. Uzun mesafe ticaretinin önemini yitirdiği bu yüzyılda konaklama faaliyeti, Hükümet Caddesi'nin Konak'a yakın kısımlarına kayarken, içerilerde kalan bazı eski hanlar, konaklama faaliyetini atıp, ticaret ve depolama faaliyetine uyarlandılar. Yeni ticaret ve depo hanları da inşa edildi. Bu dönemde "han" kelimesi genelde, ticaret ve depo yapılarını işaret ettiği hâlde, bazı konaklama yapıları da aynı isimle tanımlanmaktaydılar. Kemeraltı'nda "otel" kavramının tam olarak kabul görmediği 19. yüzyılda, hanla otel arasındaki geçiş dönemi yapıları konaklamaya hizmet verdiler. "Erken Kemeraltı Otelleri" olarak nitelendirilebilecek bu yapılar, "han" olarak anılmalarına rağmen, geçmişin uzun mesafe ve dönemin ticaret ve depo hanlarından farklı bir niteliğe sahiptir. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde bu yapıların parsellerinde, genellikle aynı isim ve plân şemasına sahip, fakat artık "otel" olarak anılan yapılar görülmektedir. Avlulu ve iki katlı bir plân şemasına sahip olan bu yapıların, giriş cephesinde kahve ve bakkal yeralırken, ahır, çeşitli dükkânlar, otel giriş holü ve bazen lokanta, zemin katın diğer mekânlarını oluşturmaktaydı (Resim 4). Üst kat ise asıl otel katını teşkil ediyordu. Evliyâzâde Hanı iken Evliyâzâde Oteli'ne, Ekmekçi Hanı iken Ekmekçi Oteli'ne, Hacı Sadullah Hanı iken Hacı Sadullah Oteli'ne dönüşen konaklama yapıları, bu karmaşık süreci ifade eden yalnızca birkaç örnektir (Resim 5, 6). Zaman içinde, oteller, Kemeraltı'na da yerleşti ve Meserret, Yeni Şükran, Gaffarzade Otelleri gibi tanınmış tesisler, kentin özellikle Türk kesiminin yaşantısında önemli bir yer tuttu. Nitelikleri kıyı bandındakilerden çok farklı olan bu otellerin kahveleri sosyal hayatın odak noktalarını teşkil etti.

Süreç içerisinde İzmir'de oteller yaygınlaştı. Kentin farklı bölgelerinde yeni oteller açılırken, bazı konutlar da otele dönüştürüldü. İzmir'de otellerin dönüşüm sürecini irdelerken, birkaç husûsu vurgulamak gerekir. İzmir'de, "otel" kurumu Batı kültürünün etkisiyle devreye girmiş olmakla birlikte, mimarî, kentin özgün koşulları çerçevesinde gelişmiştir. Kıyı bandındaki oteller, programları ve dış cepheleri itibarıyla, Batı etkisini yansıtırken, plânsal çözümleri Kordonboyu'nun fiziksel yapılanmasından doğan tipolojiler gösterir. Bu bölgedeki, kısa cephesi deniz

Resim 4- Kemeraltı'nda avlulu otellerin dağılımı.

Resim 5- Hacı Sadullah Otelinin erken şeması
(Goad, 1905 yılı plânından yararlanarak yeniden çizim)

Resim 6- Hacı Sadullah Otel, Anafartalar (Hükümet) Caddesi'nden bir görünüm.

yönünde olmak üzere, iki cadde ile irtibatlı, dar, uzun parsel düzeni otellerin plânlaşmasını da etkilemiştir. Çalışma kapsamında “orta geçitli,” “yan geçitli” ya da “yan girişli” olarak sınıflandırılmış olan bu bölge otelleri, sıkışık parsel düzeni içerisinde çok katlı olarak inşa edilmişlerdir. Geçitli tiplerde iki cadde ile irtibatlandırılan, yan

girişli tiplerde ise ara sokaktan giriş alınan Kordonboyu otellerinde, zemin katta kafe, bar, restoran, otel holü ile birkaç dükkân ya da ofis, üst katta ise otel odaları yer alırdı. Kafe ve barların mutlaka, restoranların ise mümkünse deniz yönünde çözümlendiği ve bu kullanımların sokaklara taşarak, kıyı bandının renkli yaşantısının bir parçasını oluşturduğu işaret edilmelidir. Kemeraltı bölgesinde, “avlulu oteller” olarak nitelendirilen otellerin gelişimi de oldukça çarpıcıdır. Kavram olarak dışarıdan alınan “otel” kurumu, merkezî ticaret bölgesinde “han” geleneğinin üzerinde biçimlenmiş ve Kemeraltı’nın mevcut dokusuna uyumlu bir gelişme göstermiştir.

4. Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu’nda 19. yüzyılda, konaklama anlayışı ve mimarisinde bir dönüşüm oluşmuş ve “otel” kurumu devreye girmiştir. Ancak konaklama yapısı olarak hanların yerini otellerin alması bir anda değil, kavram, mimarî, kullanım, v.b. açılardan karmaşık bir süreç içinde gerçekleşmiştir. Bu süreçte vurgulanması gereken husus, konaklama yapılarındaki dönüşümün bu yüzyılın reform ortamında ve büyük ölçüde Batı etkilerine bağlı biçimde ortaya çıkmış olmasıdır. Osmanlı İmparatorluğu’nda Levantenler’in önemli bir yerleşim merkezini teşkil eden ve Batı ile yoğun ilişkiler içindeki İzmir kenti, İstanbul ile eş zamanlı biçimde, “otel” kurumunun gelişimine sahne olması ve dönüşüm sürecinde etkin bir rol üstlenmesi dolayısıyla önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA:

- Aktepe, M. (1971) "İzmir Hanları ve Çarşıları Hakkında Ön Bilgi." *Tarih Dergisi*, 25, 105-154.
- Almanach synoptique à l'usage du Levant*. (1894) İzmir.
- Baykara, T. (1974) *İzmir Şehri ve Tarihi*. İzmir: E.Ü. Arkeoloji Enstitüsü.
- Bruyn, C. le (1725) *Voyage au Levant*. Cilt I. Paris: Jean Baptiste, Claude Bauche.
- Chateaubriand, R. de (1949) *Paris-Kudüs Yolculuğu (Itineraire de Paris à Jerusalem)*. Cilt VII. Çev. O. Peltek. Ankara: Millî Eğitim Basımevi.
- Cuinet, V. (1894) *La Turquie d'Asie*. Cilt III. Paris: Librairie Felix Alcan.
- Çelik, Z. (1993) *The Remaking of İstanbul*. California: University of California Press.
- Dixon, R. ve Muthesius, S. (1993) *Victorian Architecture*. Londra: Thames & Hudson Ltd.
- Evliya Çelebi (1935) *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Cilt IX: *Anadolu, Suriye, Hicaz (1671-1672)*. İstanbul: Devlet Matbaası.
- Ersoy, B. (1991) *İzmir Hanları*. Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Kültür Merkezi.
- Frangakis, Syrett (1992) *The Commerce of Smyrna in the Eighteenth Century 1700-1820*. Atina: Centre for Asia Minor Studies.
- Georgiades, D. (1885) *Smyrne et L'Asie Mineure*. Paris: Imprimerie et Librairie Centrales des Chemins de Fer.
- Goad, C.E. (1905) *Plan d'Assurance de Smyrne*. Londra.
- Goffman, D. (1990) *İzmir and The Levantine World, 1550-1650*. Seattle: University of Washington Press.
- İnalçık, H. (1960) "Bursa XV. Asır Sanayi ve Ticaret Tarihine Dair Vesikalar." *Belleter*, XXIV/ 93, 45-96.
- Karal, E.Z. (1947) *Osmanlı Tarihi*. Cilt VII: *Islahât Fermanı Devri (1861-1876)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Karal, E.Z. (1983) *Osmanlı Tarihi*. Cilt V: *Nizâm-ı Cedit ve Tanzimat Devirleri (1789-1856)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Kıray, M.B. (1972) *Örgütlemeyen Kent*. Ankara: Türk Sosyal Bilimler Derneği.
- Kütükoğlu, M. (1985) "1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Muahedesi." *Türk-İngiliz İlişkileri 1583-1984*. Ankara: Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, 53-60.
- Müller-Wiener, W. (1980/1981) "Der Bazaar von İzmir." *Mitteilungen der Frankischen Geographischen Gesellschaft*, XXVII/28, 420-454.
- Raif Nezih. (1929) *İzmir Tarihi*. İzmir.
- Rougon, F. (1892) *Smyrne*. Paris: Berger- Levrault et Cie.
- Scherzer, C. de (1873) *La Province de Smyrne*. Viyana: Librairie Universitaire de Beck.
- Tavernier, J.B. (1677) *Les Six Voyages de Jean Baptiste Tavernier*. Cilt I. Paris: Gervais Clouzier et Claude Barbin.
- Tournefort, M.P. de (1717) *Relation d'un voyage du Levant*. Cilt III. Lyon: Anisson et Posuel.

FATİH KALELERİNİN RÖNESANS DÖNEMİ KÜLTÜR ORTAMI BAKIMINDAN BİR DEĞERLENDİRMESİ BURCU ÖZGÜVEN

Osmanlı ve Rönesans kalelerini buluşturan en önemli özellik, askerî gereksinmelere karşı geliştirilen akılcı önlemlerdir. Ülkeler, rekabet koşullarını gözönüne alarak savaş teknolojisinin getirdiği yeniliklere açık olmak zorundadır. İşte bu nedenle, çağımızda sık kullanılan bir terim olan “silâhlanma yarışı” 15. yüzyıldan itibaren tüm dünyada hızla yayılmış, doğuda ve batıda ateşli silâhlara sahip olmayan ordular kolayca yenik düşmüş, bu silahları en hızlı benimseyen ve en etkili kullananlar üstünlüğü ele geçirmiştir.

Bu durumun en tipik örneği 15. yüzyıl sonunda tüm İtalya’yı fethederek kontrol altına alan Fransa Kralı VIII. Charles’dır. Charles, varolan teknolojiyi daha da geliştirerek İtalyan şehir devletlerine karşı kolayca üstünlük sağlar, bir solukta İtalya’yı baştan başa fetheder. Bir diğer örnek de Fatih Sultan Mehmed’in yüzyıllardır çeşitli saldırılara karşı koyabilmiş olan İstanbul şehir surlarını top ateşi sayesinde tahrip edebilme başarısıdır. Hindistan’da Osmanlıların “ihraç ettiği” yöntemlerle düşmanlarını alteden Babür Şah, bunu topların etkinliğine borçludur.

Gelişen teknoloji ile birlikte mimarlık, savaş düzeninin bir parçası olarak gelişmelere uyum sağlamak zorundaydı. Mimarînin yeni koşullara uyumu, keyfî davranışlar veya bölgesel alışkanlıkların sonucuna bağlı olmayıp, akılcı ve bilimsel olmak mecburiyetindeydi. Ancak kale tasarımı biliminin -mimarlığın doğası gereği- aynı zamanda bir sanat olduğu gözlenmektedir. Gereksinimlerin çokluğu karşısında, kimini ön plâna çıkartan tercihlerde bulunmak, yaratıcılığı kullanarak etkili çözümlere varmak, hattâ simgeselliğe bir ölçüde yer vermek kale yapımını sanata dönüştürür.

Fatih Sultan Mehmed kalelerinde ise ilk kez Rönesans askerî mimarîsine özgü ilkeler karşımıza çıkar. Kalelerdeki Rönesans etkisini daha iyi değerlendirebilmek amacıyla dönemin kültür ortamıyla olan ilişkilere kısaca göz atalım:

Rönesans’ta çok başvurulan antik yazma eserler, askerlik konusunda da değerli bilgiler vermekteydi (Hale, 1979: 275-283, 293). Tacitus, Thukydides, Polybius gibi tarihçiler Roma ordusunun durumunu, seferlerin ve siyasî ortamın özelliklerini ayrıntıyla sunuyordu. Rönesans İtalya’sında antik öğretiler modern

dillere çevrilerek değerlendirildi (Hale, 1979: 282). Rönesans ortamını dikkatle izleyen Fatih, döneminin iyi eğitim almış bir hükümdar adayı olarak, kütüphanesinde antik eserleri ve buna bağlı olarak Rönesans ortamında yazılmış kitapları bulundurmuş, diğer Avrupa kral ve prenslerine benzer olarak, hükümdarlığı boyunca antik eserlerin askerî konulara dair verdiği fikirlerden yararlanmıştı. Bütün antik kahramanların arasında Büyük İskender'in Fatih için özel bir yeri vardır. Hükümdarın İskender'in yaşamı ve savaşlarıyla ilgili bilgisi, Arrian'ın eseri *Anabasis*'in el yazması kopyasından kaynaklanmaktadır. Bu kopya Fatih'in saray kütüphanesinde mevcuttu (Raby, 1983: 15-31). Diğer yandan, II. Mehmed'in Platon'dan da etkilendiği bilinmektedir (Nişancı, 1949: 355). Kritovoulos, II. Mehmed'in özellikle Peripatetikler ve -dönemin yaygın eğilimi olan- Stoacıların eserlerine düşkünlüğünü anımsatır (Kritovoulos, 1954: 14).

Hükümdarın ilgilendiği bir diğer grup da Lâtin yazarlardır. Sık sık Polybius'tan alıntılar yapan, hattâ eserleri Türkçeye çevirten hükümdarın, antik çağların en önemli askerî strateji tarihçisi sayılan Polybius'un anlattıklarından çok şey öğrendiği açıktır (Babinger, 1973: 501). Seneca'nın *Epistulae* (Mektuplar) ve Ptoleme'nin *Cosmographia*'sının bir çevirisi de Mehmed'in saray kütüphanesine dahildir. Yine Polybius tarihinin birinci kitabı olan *Commentaria de Bello Punico*'nun (Pön Savaşı Üzerine Düşünceler) kütüphanede bulunduğu bilinmektedir. Zorzo Dolfin, Fatih'in hergün İtalyanlar aracılığıyla Diogenes, Herodotos, Livius, Quintus Curtius ve papaların, imparatorların, Fransa krallarının, Langobardların kroniklerini okuduğunu belirtir: "Büyük bir merakla İtalya'nın yeri hakkında; Ankhises'in Aineias ve Antenor ile birlikte gittiği yerler hakkında; papanın, imparatorun yaşadığı merkezler hakkında bilgi edinir. Kendisinde Avrupa'nın krallıklarını ve bölgelerini gösteren bir tasvir var" (Dolfin, 1953: 24-25).¹

Hükümdarın İskender'den sonra belki de en çok etkilendiği tarihî kahraman Julius Caesar'dı. Anonim Zoras, II. Mehmed'in İtalya'yı, Fransa'yı ve Roma'yı ele geçirmeyi plânladığına değinerek, Roma'nın Caesar'ın şehri olduğuna dikkat çeker: "Hükümdar iyi limanlara sahip kaleleri ele geçiriyor ... ve bundan sonra Roma'ya dek uzanmayı düşlüyordu ..." (Kreutel, 1971: 164). Kasımpaşa'dan Haliç'e gemilerin kaydırılması olayına değinen Francis, bu yöntemin daha önce Caesar tarafından uygulandığını belirtir (Francis, 1992: 63).²

Fatih'in antikiteye merakına dair bir konu da Truva'ya olan ilgisidir. Birçok kaynak, İstanbul'un fethini, antik Yunanlıların Truva'yı işgaliyle bağlantılı bir hesaplaşma olarak değerlendiriyordu. Bunun bir nedeni, Avrupa'da Türklerin

Truvalıların soyundan gelen "Teucres" halkının devamı olduğu söylentisiydi. Bu asılsız haber, II. Mehmed'in saldırılarını ve fetihlerini haklı çıkarmaya yönelik bir eğilimi yansıtır. Çanakkale Boğazı'ndan geçerken, hükümdar Kritovoulos'a eski Truvalıların öcünün alındığını bildirir (Kritovoulos, 1954: 181; Kreutel, 1971: 120; Raby, 1983: 19).

Özet olarak, 15. yüzyılda gün ışığına çıkarılan antik eserler yalnız Avrupa'da değil, Osmanlı Sarayı'nda da yankı buluyordu. Diğer yandan, ateşli silâhların Osmanlılar tarafından incelenerek kabul görmesi de konunun bir başka boyutunu oluşturur.

Top teknolojisinin getirdiği kazanımları farkedemeyen Osmanlılar, 14. yüzyıldan itibaren konuya ilgi göstermişlerdir. Osmanlı akınlarına karşı Venedik tarafından desteklenen Akkoyunlular ve Karamanlılar bu teknolojiyi zaman zaman kullanma girişiminde bulunsalar da bekledikleri sonucu alamadılar. Onbeşinci yüzyıla bakıldığında Osmanlıdaki topçuluk teknolojisinin Avrupa ile aynı, hattâ zaman zaman daha önde olduğu görülür. Macarlardan alınan "tabur cengi"nin geliştirilmesi, ve Avusturya ordusunun bu hâliyle "tabur cengi"ni Osmanlı ordusundan yeniden öğrenmesi ilginç bir örnektir. Aynı şekilde, 17. yüzyıl askerî mühendislerinden Marsigli, "hendekleme" (*trinceramento*) tekniğinin Osmanlılardan Bulgarlar ve Macarlar yoluyla Orta Avrupa'ya geçtiğini belirtmektedir (Marsigli, 1971: 150). Ayrıca ahşap palankaların da Osmanlı ordusunda görüldüğü biçimiyle yaygınlık kazandığı yine Marsigli tarafından ortaya konulur.

Top teknolojisinin gelişimi, aynı zamanda dünyadaki birçok ordunun merkezileşmesine, böylece merkezileşme eğilimindeki yönetimle paralel olarak gelişmesine yolaçmıştır. Bunun sonucu olarak, merkezî devletler, savunmayı tekil değil, bölgesel hâle getirmişlerdir. Dünya tarihinde bölgesel savunmaya bağlı olarak gelişen fiziksel düzenleme yeni çağlara özgü bir buluş değildir. Antik çağdan itibaren bölgenin bir bütün olarak savunulması yöntemi zaman zaman uygulanmıştır. Bu yöntem, en etkin biçimde Romalılar tarafından ele alındı. Zincirleme istihkâmlardan oluşan "limes" sistemi Roma sınırlarını korumaya ve böylece *Pax Romanayı* sürdürmeye yönelikti. Ancak Roma'nın yıkılışından sonra, Avrupa'da yüzyıllar boyunca "limes" benzeri bir sınır kavramı geliştirilemedi. Bunun bir nedeni, kendi aralarında çekişme hâlinde olan küçük prenslikler ve feodal unsurların yerel otorite anlayışını sürdürmeleriydi. "Limes" teşkilâtının altyapısı olan yollar ve köprüler de büyük ölçüde tahrip olmuştu. Ayrıca, yerel otoritelere bölünen Avrupa'da düzenli ve merkezî bir askerî teşkilât geliştirmek de olanaksızdı.

Doğuda ise durum farklıydı: Roma etkisini sürdüren Bizans İmparatorluğu'nda merkezî ordu anlayışı devam ediyor, yerel unsurlardan da yine merkezin belirlediği kurallar doğrultusunda yararlanılıyordu. Ancak 8. yüzyıldan sonra Arap yayılması ile birlikte, merkezî plânlama anlayışı zayıfladı, yerel unsurlar başıboş bırakıldı, her yerel otoritenin savunmayı kendi başına yapması kaçınılmaz oldu. Denetim zaaflarından yararlanan feodalizm Bizans için tehlikeliydi; Anadolu'da sınır boylarında bulunan yerel otoriteler çoğu zaman sınır komşusuyla savaşmak yerine, ortaklaşa bir hareketle merkezî otoriteye karşı çarpışmayı tercih ediyordu.

Rönesans Avrupa'sında ise siyasî birlik ve merkezî yönetim anlayışına doğru bir eğilim gözlenir. Askerî kaleler işbölümünün bir parçasıdır. 16. yüzyıldan itibaren Avrupa kaleleri dar bir bölgeyi savunmaya yönelik tekil istihkâmlar olmaktan çıkar; daha geniş bölge gözönüne alındığında stratejik bakımdan önemli ve diğer istihkâmlarla birlikte anlamı olan sıra yapılara dönüşür. Bu pahalı yapıların inşaatı da tek tek yerel otoritelerce değil, merkezleşmeye başlayan monarşiler tarafından karşılanır.

Batıda 16. yüzyıl ortalarına dek devam eden merkezî ve yerel otorite arasındaki kopukluk, doğuda Osmanlı Devleti'nde görülmemekteydi. Farklı inançların ve geleneklerin yönetim biçimlerine bölünen topraklar merkezî bir idare ve bu idarenin tayin ettiği merkeze bağlı görevliler tarafından yönetilirdi. Fatih'in getirdiği hukukta, ekonomide, bürokraside ve yönetimdeki yapılanma, Osmanlı topraklarını bir bütün olarak değerlendirme konusunu ortaya çıkarır. Böylece dar bir alanı değil, tüm bölgeyi savunan istihkâm anlayışı geliştirilir. Örneğin Mora yarımadasının güneyinde bulunan, "Venedik'in gözleri" olarak adlandırılan, Koron, Moton vd. yerlerdeki kaleler, bölgesel savunmayı kolaylaştırmak için inşa edilmiştir. Arnavutluk'ta Elbasan ve İşkodra kaleleri "uç iller" (sınır bölge) olarak tanımlanıyordu. İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nda da aynı yöntem uygulanır. Top teknolojisinin verdiği avantajla, Karadeniz ve Akdeniz çıkışları, merkezî otorite tarafından bütünü gözönüne alan bir anlayışla korunmaktadır. Bu merkezîyetçi tutum aynı zamanda tarih kitapları yoluyla ve Bizans aracılığıyla öğrenilen Roma merkezîyetçiliğinin de bir sonucu, hattâ uzantısı sayılmalıdır.

Dönemin görgü şahidi Zorzo Dolfın'ın bildirdiğine göre, II. Mehmed antikitedeki merkezî otoriteye şöyle bir yorum getirir: "Caesar ile Hannibal birer vatandaşı; İskender ise Asya'ya daha az bir kudretle sahip olarak geçti. Ama şimdi zaman değişti. Zamanında batıların doğuya geçtiği gibi, şimdi ben doğudan batıya

geçeceğim. Dünyada tek bir hükümdarlık olmalıdır, bir tek iman, bir tek krallık” (Dolfin, 1953: 25). Bu yorumla II. Mehmet, Caesar ve Hannibal’i askerî başarılarından çok siyasî kişilikler olarak değerlendiriyor, diğer yandan askerî bir deha olan İskender’i ise siyasî birliği kuramamaktan ötürü eleştiriyordu. Açıktır ki, hem askerî başarının, hem de siyasî birliğin kendi tarafından gerçekleştirileceği fikrindeydi. Bu görüş, antikitede temeli atılan merkezî devlet fikrine Fatih’in ne kadar yakın olduğunun ifadesidir.

Fatih’in merkezîyetçi düşüncesinin somut örnekleri inşa ettirdiği kalelerde karşımıza çıkar. Rumeli Hisarı, Anadolu Hisarı Hisarpeçesi (dış duvarları), Yedikule, Çanakkale’de Kilid-ül Bahir ve Kal’a-yı Sultâniyye Fatih Sultan Mehmed’in askerî inşaat programının en önemli unsurlarıdır.

İstanbul’un alınışından önce II. Murad’ın kuşatma deneyimlerinden yararlanan Fatih, İstanbul’un alınışı sırasında denetiminde güçlükler çıkartan Çanakkale Boğazı’nı, 1460’lı yıllarda, iki karşılıklı hisar ile kesti. Böylece Karadeniz ve Akdeniz arasındaki geçiş kesin bir denetim altına alınıyordu. Bu da Karadeniz’de bulunan çeşitli ticaret kolonilerinin geçişini engellemek anlamına geliyordu. Boğazları denetim altına almanın yararlarını gören Fatih, çeşitli seferlerde bu yöntemi uyguladı. Karşılıklı iki tahkimat aracılığıyla kapatılan geçiş ve kısıtlanan gemilere uygulanan taktik, Eğriboz Adası’nın (Negroponte-EiBoia) fethinde de rol oynadı. Kıyılar, Osmanlıların İstanbul’u alışıyla daha da önem kazanmıştı. Özellikle II. Mehmed’in Karadeniz kıyılarını denetim altına alan ve Bizans-Pontus Devleti’nin ortadan kaldırılışını sağlayan seferleri, ticaret ve güvenlik açısından kıyıların önemini bir kez daha gündeme getirdi.

Kuşkusuz kıyı tahkimatları Ege ve Akdeniz’de yüzyıllardır vardı; ancak ilk kez II. Mehmed döneminde tahkimatlar top teknolojisinin etkin gücü ile birleştirildi. Ateşli silâhlar ile karşılıklı tahkimatları birlikte ele alan stratejiler çok daha avantajlı ve başarılı oluyordu. Fatih’ten neredeyse yüz yıl sonra bu davranışın bir benzerini daha görüyoruz: İngiltere Kralı VIII. Henry döneminde kıta Avrupa’sından gelebilecek saldırıları karşılamak üzere inşa edilen Güney İngiltere kaleleri; kıyıların denetimini esas alan bu tahkimatlar, geniş bir kıyı çizgisinin stratejik noktalarını savunmak üzere inşa edilmişti.

Fatih Sultan Mehmet, Yeni Çağ savaş stratejisi ile kale mimarîsini birarada ele alan anlayışı daha 1450’li yıllar gibi erken bir dönemde uygulamıştır. İstanbul Boğazı’ndaki karşılıklı kalelerin rastlantı olmadığını Çanakkale’de de kanıtlamış ve

bu anlayışın örneklerini göstermiştir. Doğanın olanaklarını kullanan bu strateji, örneğin İstanbul Boğazı'ndaki güçlü akıntıdan yararlanır. Aynı şekilde, Çanakkale Boğazı'nda Kilid-ül Bahir'in ardındaki tepe, kalenin savunmasını kolaylaştırır; kıyı ise her üç yana hâkim bir konumdadır.

Rönesans kalelerinde en önemli özellik, ateşli silâhlarla donatılmış tahkimatın sadece savunmanın değil, aynı zamanda saldırı düzeninin de bir parçası olmasıydı. 15. yüzyılın üçüncü çeyreğinden itibaren İtalyan kaleleri başta olmak üzere Avrupa'nın çeşitli yerlerinde buna rastlıyoruz. Rumeli Hisarı'nda da "hücum kalesi" anlayışı gözlenmektedir; hattâ gerek İstanbul, gerekse Çanakkale Boğazı'ndaki her dört kale de saldırı amaçlı yapılmış, aktif düzene uygun tahkimatlardır. Antik devirlerden 15. yüzyıla dek süren, duvarların ardında pasif savunma taktiği Rönesans'ta topçulukla birlikte aktifleşiyor, ve kale mimarîsi bu durumun özgün bir bileşeni oluyordu. 1452'de inşa edilen Rumeli Hisarı, bu çeşit kalelerin Avrupa'daki ilk örneklerinden birisi, belki de birincisidir. Onu izleyen Çanakkale hisarlarında da aynı yöntem uygulanır.

Özet olarak, 15. yüzyılın ortalarında inşa edilen Fatih dönemi hisarları ateşli silâh teknolojisi ilkeleri gözönüne alınarak biçimlendirilmiştir. II. Mehmed top mekânîğinin tüm olanaklarından haberdar bir lider olarak askerî yapıların bu teknoloji ile birlikte tasarlanmalarına azami önem vermiştir. Böylece Avrupa Rönesans kaleleri için erken bir tarih olan 1451'den itibaren yapılarda yeni teknolojiye yönelik işlevlere önem verilmiştir.

Eğer Rönesans mimarî kültürünü akılcılık, yapının tüm parçalarının bir-biriyle uyumu, antik mirastan yararlanma ve gelişen teknolojinin yansıtılması olarak değerlendirirsek, II. Mehmed kaleleri Rönesans mimarîsine özgü örnekler olarak sayılmalıdır. Kuşkusuz, bu kaleler geç Ortaçağ'a has özellikler barındırırlar, ancak genel oluşturuluş itibarıyla Ortaçağ'ın temel bakış açılarından kopmuş ve Yeni Çağ'ın getirdiği yeni koşullara yönelmiş eserlerdir. Pratik gereksinmelerle uyumlu yaratıcı çözümler ve bileşenleri bütünsellik dahilinde ele alış, her iki kültürün mimarî anlayışındaki ortak eğilimleri yansıtmaktadır.

NOTLAR:

1- Chriaco d'Ancona ile ilgili olarak Dolfin şunu söyler, "(Padişah) hergün kendisine, Chriaco d'Ancona ve arkadaşı olan diğer bir İtalyan aracılığıyla Roma tarihlerini ve daha başka tarihleri okutur" (Dolfin, 1953: 34). Bu iddia çeşitli araştırmalarda da ele alınmıştır [bkz. Jacobs (1929-30: 197-202); Babinger (1942: 232-237); Raby (1980: 242-246)]. D'Ancona'nın İstanbul'a gelişi hakkında Smith (1987: 16-32), hümanistin İstanbul'a 1416-1447 tarihleri arasında beş kez geldiğini, ancak bu yolculuklarda Edirne'ye veya Manisa'ya uğradığının kuşku olduğunu belirtiyor.

2- Anonim Zoras da gemilerin kızakla taşınmasının yakın dönemde İsviçre'de İtalyanlar tarafından uygulandığını, II. Mehmed'in de bu yöntemi aktaran bir İtalyan yardımcısı olduğunu bildirir (Kreutel, 1971: 162-164).

KAYNAKÇA:

- Babinger, Franz (1973) *Mehmed the Conqueror and His Time*. Princeton: Princeton University Press.
- Babinger, Franz (1942) "Notes on Cyriac of Ancona and Some of Our Friends." *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, V, 232-237.
- Dolfin, Zorzo (1953) "1453 Yılında İstanbul'un Muhasara ve Zaptı." Çev. Samim Sinanoğlu ve Suat Sinanoğlu, *Fatih ve İstanbul*, I/1, 19-62.
- Francis, Yeorgios (1992) *Şehir Düştü - Bizanslı Tarihçi Francis'ten Bizans'ın Felhi*. Çev. Kriton Dinçmen. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Hale, John R. (1979) *Renaissance Europe 1480 - 1520*. London: Fontana.
- Jacobs, Emil (1929-39) "Cyriaco of Ancona and Mehmed II." *Byzantinische Zeitschrift*, XXX, 197-202.
- Kreutel, Richard F. (1971) "Leben und Taten der Türkischen Kaiser." Kreutel, R. F. (der.), *Osmanische Geschichtsschreiber*, Bd.6 içinde, Graz-Wien-Köln.
- Kritivoulos (1954) *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos (1451-1467)*. Charles Riggs (der.). Princeton: Princeton University Press.
- Marsigli, Luigi Fernando (1971). *Il Stato Militare dell'Impero Ottomano*. R. F. Kreutel (der.).Graz. (Tıpkıbasımın ilk basımı: Amsterdam, 1732).
- Nişancı Mehmet Paşa (1949) "Tevarih-i El-Sultan El-Osmaniyye." *Osmanlı Tarihleri*. Cilt I. Çev. İbrahim Hakkı Konyalı, N. Atsız Çiftçioğlu (der.). İstanbul.
- Raby, Julian (1983)"Mehmed the Conqueror's Greek Scriptorium." *Dumbarton Oaks Papers*, XXXVII, s. 15-31.
- Raby, Julian (1980) "Cyriacus of Ancona and the Ottoman Sultan Mehmed II." *Journal of Warburg and Courtauld Institutes*, XLIII, 242-246.
- Smith, Christiane (1987) "Cyriacus of Ancona's Seven Drawings of Hagia Sophia." *The Art Bulletin*, LXIX, 16-32.

BEYLİK MİRASI ÜÇ BAŞKENTTE FİZİKSEL YAPININ DÖNÜŞÜMÜ

ZEKAI METE

Çalışmamızın merkezinde, Osmanlı taşrasının temel yönetim birimleri olan sancaklardan, Mentеше sancağının üç şehri yer almaktadır: Muğla, Milas ve Peçin. Yani mekânlar bu şehirlerdir. Bunlardan ilk iki tanesi bugün de bilinen şehirlerdendir. Ancak sonuncusu, günümüzde harabe hâlinde bulunmaktadır ve kalıntıları üzerinde hâlen kazı çalışmaları yürütülmektedir.

İnceleme dönemi ise 14.-16. yüzyıllar arasındadır. Ancak, anlaşılabilir bir tablo çizebilmek için yaklaşık 400 yıllık bir zaman dilimi içinde gidip gelinecektir. Yani zamanlar da 13. yüzyılın son çeyreği ile, 17. yüzyılın son çeyreği arasındaki dönemdir.

Bu üç şehrin Türkler eline geçişinden, 16. yüzyılın sonlarına gelinceye kadar olan dönemde, şehir merkezlerinde çeşitli yapılar tesis ederek isimlerinin kalıcılığını sağlayan veya bir takım sosyal faaliyetlerde bulunarak insanları etkileyen ve bu nedenle de hâfizalardan silinmeyen, ya da sıradan şahsiyetler olarak tarih sahnesinde rol alan insanlar da çalışmanın bir parçasıdır. Bu şekilde, sempozyumun ruhuna da uygun olarak çalışmanın çerçevesini belirleyen mekânlar, zamanlar ve insanlar tanımlanmıştır.

Konunun incelenmesi üç ana temel üstüne oturtulmuştur: 1. Sözkonusu üç şehrin Türkler eline geçişi ve farklı bir kültürün egemenliği altında gelişme süreci; 2. Bu kültürün getirisini olan fiziksel yapılaşma ve kurumsallaşma; 3. Bu gelişmelerin sonucu olarak sosyal yapının teşekkülü ve çeşitlenmesi. Bu üç olgunun gerçekleşmesi ise, şu şartlar veya dinamikler vasıtasıyla olmuştur: a) Konjonktürel değişimler; b) Topoğrafya; c) Vakıf mefhumu; d) İnsanlar. Bu üç olgu ile, sözkonusu dinamikler arasında doğrudan bir ilişki vardır. Aşağıda yeri geldiğinde bunlara temas olunacaktır.

1. Milas ve Peçin

13. yüzyılın ikinci yarısından itibaren güneybatı Anadolu'da meydana gelen siyasî gelişmeler, bölge topraklarının Bizans yönetiminden çıkararak, bütün batı Anadolu'yu bitmez tükenmez akınlarla bunaltan yeni doğulu unsurların eline geçmesine yol açtı.¹ Söz konusu üç şehrin henüz Bizans'ın elinde bulunduğu son

dönem ile Türk fethinin hemen akabindeki yıllara ait fizikî yapıları hakkında net bilgiler bulunmamaktadır.² Milas ve Peçin şehrinde, en azından 16. yüzyılın ilk çeyreğine kadar var olduğu bilinen gayrimüslim mahalleleri ile³, Milas'ın merkezinde ve çevresinde günümüzde de rastlanan antik dönem kalıntıları⁴ ve içinde bir kilisenin varlığına dikkat çekilen Peçin kalesinin kadim dönemlere uzanan yapısı⁵, bu iki şehirden bilhassa Milas'ta yoğun bir iskânın var olduğunu düşündürmektedir. Ancak, bu durum, Muğla için daha belirsiz gibidir. Çünkü bu şehirde, 16. yüzyılın başlarında gayrimüslim hiç bir nüfus mevcut olmadığı gibi, şehir içinde antik döneme atıfta bulunabilecek herhangi bir yapı kalıntısına da rastlanmamaktadır.⁶

Bölgedeki siyasal yapı dönüşümünden sonra, her üç şehirde de, farklı bir din ve etnik temele dayalı sosyal normlar ve ihtiyaçlara göre tesis edilecek yeni bir fizikî yapılanma dönemine girecektir. Bölgenin siyasal konjonktüründeki bu ilk değişimi, bölge şehirlerinin siyasî, fizikî, mimarî ve sosyal yapısında meydana gelecek değişimlere zemin hazırlayan bir dönüm noktası olarak kabul etmek de mümkündür. Bölgeyi fetheden savaşçı unsurlarla birlikte gelen şehirli kesim ve sanat erbabının, kent merkezlerinde, iki kültür arasındaki kaçınılmaz etkileşimi anlaşılır bir şekilde gösteren eserleri vücuda getirecekleri döneme girilmiştir.⁷

Milas'ın, bu yeni siyasî gücün idare merkezi olması sebebiyle, bu dönemde diğer iki şehre nazaran bazı açılardan ayrıcalıklı bir konumda bulunduğu düşünülebilir. Sultan'ın ikamet ettiği bu şehirdeki fizikî yapılaşma ve kurumsallaşma ile, bu gelişmelerin tabii bir sonucu olan sosyal yapının şekillenmesinin, diğer iki kente göre biraz daha erken gerçekleştiği tahmin olunabilir.

14. yüzyılın ilk çeyreği içinde meydana gelen yeni bir siyasî gelişme, Milas'ın lehine olan ayrıcalığı Peçin'den yana çevirmiş ve bu şehrin tarih sahnesinde ön plâna çıkmasına yol açmıştır. Menteşe beylerinden Mesud Bey'in oğlu Orhan Bey, babasının ölümünün akabinde kardeşi ile giriştiği taht mücadelesinden sonra, muhtemelen 1320-21'de Rodos'a karşı büyük ve başarısız bir sefer gerçekleştirdi (Witteck, 1986: 64). Rodos şövalyelerinin bir intikam saldırısından çekinen Orhan Bey, önce Muğla'ya çekilmiş, fakat belki Muğla'nın savunma için çok müsait olmaması ya da eski beylik merkezinden fazla uzakta bulunmama düşüncesiyle, devlet merkezini Milas'a çok yakın ve tahkime elverişli bir platonun üzerindeki düzlüğe nakletmiştir. Bu düşüncenin gerçekleşmesinde, düzlüğün kuzey ucunda bulunan ve hem ovaya hem de Sodra dağının güneyinden geçip Milas'ı batıda denize bağlayan

yola tamamen hâkim konumda olan kalenin varlığının etkili olduğu şüphesizdir.⁸ Öte yandan, İbn-i Batuta'nın (1923-25: 322) Orhan Bey'in 1332 yılında Peçin'deki sarayda ikamet ettiğini kaydetmesinden, beylik merkezinin bu tarihlerde artık Peçin'e nakledildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca, seyyahın, Peçin'in yeni kurulduğunu ifade etmesine rağmen, şehrin güzel binalar ve mescidler ile donatıldığından ve hattâ kendisinin bir ahî zaviyesinde misafir edildiğinden bahsetmesi, bu tarihte Peçin'deki iskân ve fizikî dokunun belirli bir seviyeye geldiğini göstermektedir. Fakat, çok kısa sürede teşekkül ettiği anlaşılan şehrin bu tarihlerde henüz bir ulu camisi yoktur ve İbn-i Batuta, Orhan Bey'in inşa ettirdiği camiyi, tamamlanmamış bir vaziyette görmüştür. İşte Peçin'in çok kısa sürede, acil ihtiyaç neticesinde ve sınırlı bir ölçü ile kuruluşu, böyle muhataralı bir dönemdeki siyasî ve askerî konjonktüre bağlanabilir.

Bu siyasî gelişme ile beyliğin ağırlık noktası Peçin'e kaymış ve bu tarihlerden itibaren bu şehirde önemli bir yapılaşma süreci başlamıştır. 1375'den sonra beyliğin Milas ve Peçin kısmına da hâkim olan Ahmed Gazi Bey, şehirde giriştiği imar faaliyetleri ile, bazı anıtsal yapıların vücuda getirilmesine yol açmıştır. Bunların başında gelen Ahmed Gazi Bey Medresesi'nin mimarî özellikleri, kültürler arası etkileşimi gözler önüne seren en bâriz örneklerden biri gibidir. Orhan Bey tarafından gerçekleştirilen Rodos Seferi ve Venedik'e bağlı Girit dükalığı ile girişilen ticarî faaliyetler, deniz ötesi mimarî özelliklerin Anadolu yakasına ve buradan da yarımadanın içlerine taşınmasına yol açmıştır.⁹ Ayda Arel (1968: 79-80), Peçin'deki Ahmed Gazi Bey Medresesi ve Türbesi'nin mimarisinde görülen bazı özelliklerin Niğde, Antalya, Kıbrıs ve Rodos gibi bölgelerdeki mimarî özelliklerle örtüşmesini, Akdeniz yöresinde muteber olan bir çok mimarî özelliğin, ticarî ilişkilerin sağladığı yakınlık ve tanışıklık dolayısıyla önce Anadolu'nun bu güneybatı köşesinde ve sonra iç bölgelerde uygulanmış olmasına bağlamaktadır. Aynı şekilde, Peçin'de beylik dönemi yapısı olan Kızılhan'ı, Alanya ve Aksaray taraflarında karşılaştığı 13. ve 14. yüzyıl Anadolu Selçuk saray ve köşkleri çerçevesinde değerlendiren Erdmann'ın da temel hareket noktası, sözkonusu bölgeler arasındaki mimarî et-kileşimdir (Arel, 1982: 67). Bu şekilde, beyliğin en parlak devresini yaşadığı Ahmed Gazi Bey döneminde, bu bey tarafından Peçin'de imaret, zaviye ve medreseden oluşan bir külliye inşa ettirilmiş; ayrıca Milas'ta da bir cami yaptırılmıştır.¹⁰

Ahmed Gazi Bey'in vefatından sonra (M. 1391), meydana gelen yeni bir siyasî gelişme, yani beylik topraklarının Osmanlıların hâkimiyeti altına girişi ise bölgedeki siyasî, idarî, sosyal ve hattâ mimarî gelişme ve inisiyatifi temelden etkileyecek ve dönüşüme uğratacak yeni bir dönemin başlangıcı olacaktır. Bölgenin

Osmanlılar tarafından fethinden sonra, merkezden idareci olarak atanan ve Milas'ta ikamet eden Firuz Paşa, bu şehrin Peçin'e karşı üstünlüğü tekrar ele geçirmesine yol açacak meşhur külliyesini yaptırmaya başlamıştır. Firuz Paşa'nın, Ahmed Gazi Bey'in Milas ve bilhassa Peçin'deki yapılarını aşmak istercesine inşa ettirdiği bu eserler (M. 1394), şehrin kuzeyinde ikinci bir merkezin daha teşekkülüne yol açmıştır.¹¹

Üçüncü bir siyasî gelişme olarak, 1401 yılındaki Ankara savaşından sonra Mentеше beyliğinin kısa bir dönem için Osmanlıların hâkimiyetinden kurtulmasıyla, bu defa ibre yeniden Peçin'den yana dönmüş ve şehrin fizikî yapılaşmasında önemli bir gelişme yaşanmıştır: Bu dönemde, Timur tarafından beyliğin başına tekrar getirilen İlyas Bey; medrese, cami ve hamam (muhtemelen bir de saraydan) müteşekkil bir yapılar topluluğunu, asıl yerleşimin dışında vadinin ötesindeki Kepez mevkiinde yaptırarak şehrin gelişimini bu yöne çekmiştir. Muğla'nın fizikî dokusuna aynı neviden bir külliyenin katılması için ise bir asırdan fazla beklemek gerekecektir. Hacı Muslihiddin'in 1493'te şehrin güneyinde yaptırmış olduğu yapılar, çarşı ve diğer sosyal faaliyetler için ikinci bir çekim merkezi oluşturmuş olmalıdır.¹² Bu siyasî gelişme, Peçin'i beyliğin tekrar başkenti yapmış, dış ülkelerden gelen elçiler buradaki sarayda kabul edilmeye başlanmıştı (Zachariadou, 1983: 83 ve not 363; Duran, 1995: 82).

Ancak bu durum da uzun sürmedi ve 15. yüzyılın ilk çeyreğinin sonlarında, Osmanlılar bölgeye tekrar hâkim oldular (Witteck, 1986: 98-100). Bu tarihten sonra Peçin artık eski statüsünü kaybetti, her yönden bir çöküşün içine girdi. Beylik merkezi yine Milas oldu. Peçin Evliya Çelebi'nin (1935: 210) ziyareti sırasında ise ancak yüz hanelik bir köy kadardı.

2. Muğla

Butün bu gelişmeler olurken, Muğla oldukça siliik bir konumda kalmış gözüktüyor. Muğla'nın Mentеше hanedanı ile olan ilişkisi açısından, sadece Mentеше sultanı Orhan Bey'in oğlu İbrahim Bey'in, bu şehirdeki idarecilik dönemi zikredilebilir. 1337'de ölen babasının yerine Mentеше sultanı olan İbrahim Bey'in, yaklaşık 15 sene valilik yaptığını tahmin ettiğimiz Muğla'da, 1344 senesinde bir (ulu) cami yaptırmış, bir vefa örneği olarak kabul edilebilir.¹³ Ayrıca 16. Osmanlı tahrir defterlerinde adı geçen ve muhtemelen İbrahim Bey'in konutunun bulunduğu mevkiyi ifade eden "Emîr-i Küçük Mahallesi" de bu dönemin hâtırası bir olmalıdır (BOA, TD 61: 171; TD 166: 529; TD 337: 84b; TKGM/KKA, TD 110: 82b).

Bu son siyasî gelişmeden sonra, yani bölgenin tamamen ve kat'î olarak Osmanlı topraklarına katılmasıyla, Milas ve Peçin'e göre artık Muğla şehri ön plâna çıkmaya başlamıştır. 14. yüzyılın ilk yarısı içinde, müstakbel Menteşe sultanına ev sahipliği yapan Muğla, 15. yüzyılın sonlarında ve 16. yüzyılın başlarında, artık Osmanlı tahtının müstakbel adaylarını ağırlamaktadır. Bilhassa 16. yüzyıldan itibaren, sancakbeylerinin artık Muğla'da ikamet ettikleri bilinmektedir. Sancaktaki idarî-askerî teşkilâtın başı olması dolayısıyla, sancakbeyini şehirdeki zümreleşme piramidinin en üstüne yerleştirmek mümkündür. İkinci olarak adlî-hukukî yapının temsilcisi olan kadı gelmektedir. Ancak sancakbeyi, bütün sancak topraklarını kapsayan yetkileri ve bu yetkilerini icra edecek maiyyetinin sayısı itibâriyle, sosyal zümreler arasında göze çarpan bir konumda bulunmaktadır.¹⁴ Bu durumun ise, idarî ve sosyal anlamda, şehre diğerlerine nazaran bir ayrıcalık kazandırması beklenir. Nitekim kaynaklarda, 16. yüzyılın başlarında Muğla'nın sosyal ve dinî hayatında önemli bir yeri olduğu anlaşılan Şeyh Bedreddin isimli bir tarikat şeyhinin, şehirde yönetici olarak bulunan şehzâde ve beylerle iyi münasebetler kurduğu zikredilmektedir (Gölpınarlı, 1983: 134). Söz konusu şeyh, şehrin sahip olduğu bu idarî ayrıcalığı, sosyal alana taşıyarak, dinî faaliyetlerini devam ettirebilme husûsunda en iyi şekilde kullanmış gözükmektedir.

Bu ayrıcalık, fizikî yapılaşma ve mimarî alana taşınmamıştır. Osmanlı hanedan üyelerinden, Fatih Sultan Mehmed'in oğlu Şehzâde Cem ile, II. Bayezid'in oğulları Şehzâde Şehinşah ve Alemşah da sancak idarecisi olarak görünmelerine rağmen, sancak topraklarında yâdigâr bir eser vücuda getirmemişlerdir. II. Bâyezid'in diğer oğlu ve geleceğin Osmanlı Sultanı Şehzade Selim ise Menteşe sancağını "havası vahîm ve yeri dar ve maaşî asîr" olduğu bahanesiyle reddetmiştir.¹⁵ Anlaşılan odur ki, İstanbul'a uzak olan Menteşe bölgesi, muhtemel bir taht değişikliğinde payitahta çabuk varmak isteyecek hanedan mensuplarına pek cazip gelmemektedir. Bu yüzden şehzadelerin, geçici mecburî bir ikametgâh olarak gördükleri sancağı, idarî olarak benimseyemedikleri ve dolayısıyla bölgeyle pek bütünleşemedikleri için şehirlerde anıtsal eserler vücuda getiremedikleri düşünülebilir.

3. Değerlendirme

Her üç yerleşimde fiziksel açıdan bir değerlendirme yapılacak olursa; göze çarpan ilk özellik, coğrafi konumları ve topoğrafik yapılarıdır. Muğla, arkasını Asar Dağı ve Kızıldağ'a dayarken, Milas, Soda Dağı'nın uzantısı olan Hıdırlık tepesini arkasına almıştır. Peçin ise sarp kayalarla çevrili bir tepe üzerindedir. İlk iki

merkezde, muhtemelen daha Bizans döneminde vuku bulan bir gelişimin eseri olarak yerleşim kale dışına taşmıştır. Muğla'nın etrafında herhangi bir sur izine rastlanmazken, Milas'ta kale dışında, yerleşimin etrafı surlarla çevrilmiştir. Ancak 14. asrın ortalarına kadar Türk yerleşimi, muhtemelen sur dışında gelişmiştir. Muğla'da iskân, yine topoğrafik şartlar nedeniyle kuzey ve batı yönünde sınırlandırıldığından, güneye yani ovaya doğru gelişme göstermiş; Milas'ta ise Bizans'tan devralınan sur içi yerleşimin dört bir tarafı Türk mahalleleri ile çevrilmiştir. Peçin'deki yerleşim ise hem teşekkül hem de tekâmül safhaları açısından her iki şehirden farklı özellik gösterir. Buradaki iskân, şehrin oluşumundaki siyasi ve askerî şartlara bağlı olarak, XIV. yüzyılın ortalarında hâlâ sur içindedir. Yine diğer iki merkezdekinden farklı olarak, Peçin yerleşiminin sur dışına taşabileceği tek mevki vardır; Güneydoğuda vadinin ötesindeki Kepez mevkiî.

Ayrıca her üç şehirde de yerleşim alanı sınırlarının, coğrafi unsurlar tarafından belirlendiği görülmektedir: Muğla'da kuzeyde iki küçük dağ, batıda yine topoğrafik engeller, doğuda şehrin ikinci deresi, güneyde ise ova. Ova her ne kadar sınır kabul edilmese de, yine de fizikî dokunun güneydeki en uç noktası olan Muslihiddin Külliyesi, dağ eteğinin ovayla buluştuğu noktada son bulmaktadır. Kezâ, Milas'ın kuzeyinde Yeldeğirmeni Tepesi, batısında Sodra Dağı ile üzerinde kalenin bulunduğu Hıdırlık Tepesi, batıda Balavca Deresi ve güneyde yine ova. Peçin surlarının üç tarafı ise yerleşimin taşmasına imkân tanımayacak yalçın kayalıklarla çevrilidir.

Diğer taraftan, topoğrafyanın sadece yerleşim alanlarının hudutlarını tesbit etmekle sınırlı kalmadığı, bu alan içindeki fizikî doku unsurlarının konumlarını da etkilediği anlaşılmaktadır. Nitekim yapıların ve sokakların bu topoğrafyaya göre şekillendiği görülmektedir.

Fiziksel ve sosyal yapının dinamikleri arasında yer alan ve kurumsallaşma bağlamında ilk sırada zikredilmesi gereken kaleler, her üç şehirde de en belirgin silüet olarak yerlerini almışlardır. Ancak Muğla ve Milas kaleleri, incelediğimiz dönemde işlevsiz hâle geldiklerinden yerleşim merkezinden uzaktırlar. Peçin'deki iç-kale ise surların içinde iskânla yanyanadır ve 17. asrın ikinci yarısında, fizikî dokudaki çöküşe rağmen, hâlâ işlevsel bir kurumdur.

Diğer yandan, üç merkezde de, mahalle teşkilâtları, kurumsallaşmanın ikinci basamağı olarak kabul edilebilirler. Aslında, 16. yüzyılda Muğla ve Milas'ta sayıları 12-13 arasında değişen, Peçin'de ise 6-7'yi aşmayan mahalle sayıları bile,

sözkonusu şehirlerdeki fizikî doku hacminin mahiyeti hakkındaki ipuçlarını da sunmaktadır. Ayrıca her üç şehirdeki mahallelerin çoğunun Menteşe Beyliği döneminden intikâl etmiş olduğu anlaşılmaktadır.

Şehirlerin gelişiminde önemli etkileri olduğu görülen külliyelerin tesisinde dikkati çeken nokta ise, bu kurumların ihtiyaca göre tesis edilmiş olmasıdır. Meselâ, Ahmed Gazi Bey, Peçin'deki külliyesini inşa ettirirken, bu yapıların içine zâviyeli bir imâreti ilâve etmekle birlikte cami unsurunu katmamış, böyle bir yapıyı Milas'ta bırakmıştır. Ahmed Gazi Bey'in böyle düşünmesinin sebebi, muhtemelen külliyenin inşa edildiği alanda bulunan ve Ulu Cami olarak da anılan Orhan Bey Camii'nin varlığıdır. Anlaşıldığı kadarıyla Orhan Bey Camii, sonradan, Ahmed Gazi Bey külliyesine bir unsur olarak katılmış ve zamanla vakıf kayıtlarında ve diğer belgelerde de "Ahmed Gazi Camii" olarak anılmaya başlamıştır (BOA, TD 166: 492; BA, TD 338: 41, 44; TKGM/KKA, TD 569: 1, 4).

Aynı şekilde, Firuz Bey'in, Milas'taki külliyesi içinde medrese ve imârete yer vermesi yanında, Muğla'da Hacı Muslihiddin'in külliyesinde imârete rastlanmaz. Bu işlevi, belki, aynı mahallede bir de mescidi bulunan Pisili Hâce'nin Sufihânesi üstlenmiş olabilir.

Her üç şehirde rastlanan diğer bir ortak durum da bu merkezlerdeki fizikî yapının, ana hatlarıyla Menteşe Beyliği döneminde teşekkül etmiş olduğu ve bu dönemden sonra bazı rötüşvâri uygulamaların olduğudur. Ancak, 15. yüzyılın sonlarında yaptırılmış olan Muğla'daki Hacı Muslihiddin Külliyesi'ni bir istisna olarak zikretmek gerekir. Fakat buna rağmen, diğer fizikî yapı ve doku unsurlarının çoğunun beylik mirası olduğunu, Osmanlı devrinde bu şehirlerde abidevî yeni eserler vücuda getirilmemiş olduğunu söylemek mümkündür. Hattâ, Peçin'in fizikî dokusu üzerinde 16. yüzyıldan itibaren hiç bir uygulamanın yapılmamış olması da ihtimal dahilindedir. Büyük oranda bu özelliğiyle günümüze gelen Peçin, diğer iki şehirden daha farklı gibidir. Muğla ve Milas'ta iskân devamlı olduğundan, şehrin fizikî dokusu tabîî olarak değişmiştir. Fakat Peçin, daha Evliyâ Çelebi'nin ziyaretinden evvel çoğunlukla terkedilmiş ve büyük kamu yapıları işlemez hâle gelmiştir. İşte bu vetireden sonra, şehrin üzerinde fiziken pek tasarrufta bulunulmaması ayrı bir şans gibidir. Çünkü Peçin'in bu şekilde, asırların değişimine maruz kalmadan hemen hemen ilk kurulduğu hâliyle terkedilmiş olması, şehirde yürütülen kazı çalışmalarının da yardımıyla, bir Türk şehrinin -belki antik bir enkaz üzerinde kuruluş ve gelişim safhalarını lâkıyla aydınlatmaya imkân tanımaktadır.

Diğer taraftan, vakıf kavramı, şehirlerdeki kurumsallaşmaya büyük katkısı olan ve sosyal yapının da oluşmasında öncülük eden kayda değer bir olgudur. Meselâ, Eskişehir'deki Mustafa Paşa Camii mahallesi sakinlerinin neredeyse yarısı, sözkonusu mahallenin oluşumuna yol açan cami, medrese, aşevi, mekteb ve zaviye gibi yapılardan teşekkül eden külliyyede görevli olan şahıslardan veya buralarda barınan kişilerden meydana gelmektedir. Dolayısıyla Mustafa Paşa'nın, vakıf olgusu içinde gerçekleştirdiği bu yapılaşma, şehrin mimarî, fizikî ve sosyal yapısına ciddi bir katkıda bulunmuştur.¹⁶ Aynı zamanda, bu kurumlarda görev alan şahısların, görevleri icabı bazı vergilerden muaf statüde bulunmaları, sosyal yapıda bir takım zümreleşmeyi getirdiği de görülmektedir. Bu zümreler üzerinde yapılan ayrıntılı incelemede, elit tabaka arasında bulunanların çoğunun birbiriyle akraba oldukları görülmektedir. Dolayısıyla vakıflar yoluyla meydana gelen bir kurumsallaşmanın, şehirlerin fiziksel, sosyal ve ekonomik alanlarında, zincirleme bir oluşum meydana getirdiği gözlemlenmektedir.¹⁷ İlginç birkaç vakıf olarak, Peçin kalesindeki zindanda bulunan mahkûmlar için ekmeğe parası tayin edilmesi ve sıcak yaz günlerinde Muğla'nın un ve pirinç pazarında alış veriş yapan insanlara buzlu su dağıtılması için tahsis edilen paradan sözedilebilir (BOA/ TD 338: 65; TKGM/KKA, TD 569: 27, BOA, TD 338: 109; TKGM/KKA, TD 569: 60.). Vakıflar yoluyla tesis edilmiş, sufî-hâne, mevlevihâne, zikirhâne, tesbihhâne, kalenderhâne ve ahi zaviyelerinin, en azından meşrebler bazında, sosyal yapıdaki çeşitlenmenin bir göstergesi olduğu düşünülebilir. Sosyal ilişkiler bağlamı içinde köleleri âzâd etmenin de, şehirlerin sosyal bünyelerine bir katkıda buldukları görülmüyor. Bu şekilde oluşan azadlılar grubunun içinden şehirde önemli mevkilere gelenlere rastlanmaktadır.

NOTLAR:

1) Sözkonusu dönemde, bölgedeki siyasî gelişmeler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Wittek (1986:1-26).

2) Kuban (1968: 62-63), Bizans kaynaklarından ve tarihî gelişmelerin tedkikinden, birçok bölgede büyük şehirlerin Türklerin eline geçmesinden önce yavaş yavaş terk edilip, kendi hâline bırakıldığının anlaşıldığını; Bizanslı yazarların Menderes bölgesinin bir çöl hâline geldiğini yazdıklarını, Türklerin çok sayıda yeni şehirler kurma zorunluluğu duymamış olabileceklerini, ama Bizans'tan kalan şehir mirasının da pek parlak olmadığını belirtmektedir. Kuban'ın bu görüşlerine Wittek (1986: 25) de katılmaktadır. Mimarlık tarihi araştırmacısı Uğur Tanyeli (1987: 16) de, Sovyet araştırmacı Kazdan'ın nümizmatik delillerine dayanarak, Orta Bizans çağında şehir ekonomisinin, dolayısıyla şehir hayatının çöktüğünü öne süren görüşünü kabul etmekle birlikte,

Anadolu'da Türklerin devraldığı şehir mirasının hiçbir zaman bilinemeyeceği düşüncesini taşımaktadır.

3) 1562 senesinde yapılan sayımda artık mevcut olmayan bu mahalleler ve sakinleri için bkz.: BOA/TTD, TD 61: 160, 165; BA, TD 166: 481, 517.

4) Turhan ve Aşkıdil Akarca'nın (1954: 82, 85, 87, 112) bu yüzyılın ortalarında yaptıkları araştırmalar esnasında karşılaştıkları antik dönem kalıntularına, 1671-72 yıllarında şehri ziyareti sırasında rastlayan Evliya Çelebi (1935: 208-209), eski dokuyu meydana getiren yapılar karşısında hayranlığını gizleyememektedir: "... ve kal'a âsârları var kim gûyâ her kemer taşı hammam kapusu misâl Ad ve Semud binâsıdır ... amma kadîm eyyâmda bu Milas bir şehri-î azîm imiş kim, hâlâ nice bin amûd-ı müntehâlar üzre tâk-ı Kısra'dan nişân verir ulu divânhâneler ve saray-ı âlileri ve nice bin kârgîr dükkânlar ve hâlâ üçyüz hammam âsârları ve nice bin câmi ve mesâcid ve imâret ve medrese ve hân ve bezesten âsârları var kim, âdem engüşt ber-dihen idüp valih ve hayran ... âdemin aklı perişân olur ..."

5) Wittek (1986: 126), kaledeki bir kilise temelini varlığını zikretmesine rağmen, kalenin mimarî yapısında Bizans devrinden önceki kadîm döneme de dikkat çekmektedir. Darkot da (1979: 311), kalenin temellerinin önceki devirlere ait olduğunu, temeller üzerindeki duvarların ise Bizans döneminde yapıldığını, daha sonra da Menteşeoğullarının bu bakiye üzerine yeni bir kale bina ettiklerini söylemektedir. Arel (1968: 71) ise, kaleyi "esas yapısıyla" bir Bizans eseri olarak kabul etmektedir.

6) Bölgede yapılacak kazı çalışmaları bu konuda aydınlatıcı bilgi verebilecektir. Bununla birlikte, şehir çevresinde ve şehrin kuzeyindeki tepe üzerinde yer alan kale civarında yaptığımız araştırma esnasında, kalenin kuzey kapısı civarında, yani Tavas ve Denizli yolu istikametinde, şehrin bugün yer aldığı güney yamaçtakilerden daha fazla keramik kalıntılara rastlanmıştır. Yani eski dönemlerde, şehrin bugün bulunduğu mevkiin ters istikametinde, kalenin kuzeyindeki kısmen düzlük alanda bir yerleşimin olması da mümkündür.

7) Moğol istilâsı önünde, batıya doğru kaçan yığınlarla birlikte, bu uç noktalara gelenlerin arasında bulunan meslek sahipleri, sanatçılar, bürokratlar vs. için bkz. Sümer (1960).

8) Kalenin konumu için bkz. Wittek (1986: 124); Evliya Çelebi (1935: 210); Alkan (1936: 6).

9) Girit ile Menteşe beyliği arasındaki ticarî faaliyetler ve imzalanan antlaşma metinleri için bkz. Zachariadou (1983).

10) Bu yapıların mimarî özellikleri, Remzi Duran tarafından hazırlanan doktora çalışmasında etraflıca ele alınmıştır. Bknz. Duran (1995).

11) Milas'taki Firuz Paşa ve Ahmed Gazi Bey camileri ile Balat'taki İlyas Bey Camisi'ni mimarî ve estetik açıdan karşılaştıran Hâfız Kadri (H. 1330: 310-311) şu enteresan tesbiti yapıyor: "... Piruz Bey Camii, Menteşe ümerâsinin beşincisi Ahmed Gazi Bey tarafından andan ondokuz sene evvel (780) inşâ olunan ve tafsilâtı .... münderic bulunan câmiden san'at, metânet, ziyetce ne kadar farklı ise; istiâde-i emârete muvaffak olan emîr-i sâdis İlyas Bey'in ... Balat'ta inşâ etdir-

diđi (806) cāmi de, cihāt-ı umūmiyece o kadar farklıdır. Denilebilir ki, Piruz Bey, Ahmed Gazi'nin cāmiine, İlyas Bey de Piruz Bey Camii'ne, tevakkufca rekâbetde bulunmuşlardır ..."

12) Bu yapıların gelirleri ve buradaki görevliler için bkz. BOA, TD 166: 537; "evkaf-ı Hacı Muslihiddin veled-i Şücâ', mezkûr, nefis-i Muğla'da bir medrese ve bir cāmi' ve mu'allim-hâne binâ edüp..." (BOA, TD 338: 104; TKGM/KKA, TD 569: 55); Hacı Muslihiddin'in camisi, kurşun kubbesinden dolayı "Kurşunlu Cami" olarak da anılmaktadır (Evlıya Çelebi, 1935: 202; Aktüre, 1993: 75; Ekinci, 1985: 18, 20).

13) Duran (1995: 66), Venedikle 1337'de yapılan antlaşmada İbrahim Bey'in adının geçmesi sebebiyle, Orhan Bey'in bu tarihten önce ölmüş olabileceğini ileri sürmektedir. Sözkonusu antlaşma metni için bkz. Zachariadou (1983: 198-199).

14) Menteşe sancakbeylerinin maiyyetindeki görevliler ve statüleri hakkında bkz. Mete (1999a; 1999b: 184-185).

15) Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan ve Şehzade Selim tarafından babasına gönderilen mektup için bkz. Uluçay (1954: 85).

16) XVI. yüzyılda, Eskişehir'in sosyal yapısının etrafıca incelendiği bir çalışma için bkz. Mete (1999c).

17) XVI. yüzyılda, Muğla'daki sosyal hayatın ve sosyal yapı içindeki zümreleşmenin, sözkonusu dinamikler çerçevesinde ayrıntılı bir şekilde araştırıldığı bir çalışma için bkz. Mete (1999a).

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri:

BOA/TTD (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Tapu Tahrir Defteri*), TD 61; TD 166; TD 337; TD 338. TKGM/KKA (Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyûd-ı Kadîme Arşivi), TD 110, TD 145; TD 569.

Kitap, Makale ve Bildiriler:

- Akarca, A. T. (1954) *Milas Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*. İstanbul.
- Aktüre, S. (1993) "19. Yüzyılda Muğla." Tekeli, İ. (der.) *Tarih İçinde Muğla* içinde, Ankara: ODTÜ Mimarlık Fakültesi yayını, s. 34-104.
- Alkan, F. (1936) "Milas." *Yeni Milas*, I/1, 5-7.
- Arel, A. (1968) "Menteşe Beyliği Devrinde Peçin Şehri." *Anadolu Sanatı Araştırmaları*, I, 69-103.
- Darkot, B. (1979) "Milas." *İA*, VIII, 311-316.
- Duran, R. (1995) "Menteşe Beyliği Mimarîsi." Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- Evlıya Çelebi (1935) *Seyahatnâme*. Cilt 9. İstanbul.
- Gölpınarlı, A. (1983) *Mevlana'dan Sonra Mevlevilik*. İstanbul.
- Hafız Kadri (H. 1330/M. 1915) "Menteşede Menteşelilerden Sonraki Asar." *TOEM*, V, 308-317,

- İbn-i Batuta, (H. 1338-40/M. 1923-25) *Seyahatname*. Cilt 1. Çev. Mehmed Şerif. İstanbul.
- Kuban, D. (1968) "Anadolu-Türk Şehri Tarihî Gelişmesi, Sosyal ve Fizikî Özellikleri Üzerinde Bazı Gelişmeler." *Vakıflar Dergisi*, VII, 53-73.
- Mete, Z. (1999a) "XVI. yüzyılda Muğla'da Sosyal Yapı ve Sosyal Hayat." *Osmanlı'nın 700. Yılında Muğla Sempozyumu, 6-7 Mayıs 1999 Muğla, Bildiriler* (baskıda).
- Mete, Z. (1999b) "Osmanlı Taşrasında Bürokratik Muâmelat: Sancakbeyi Belge ve Defterleri." *Osmanlı Araştırmaları*, XIX, 181-221.
- Mete, Z. (1999c) "XVI. yüzyılda Eskişehir'in Sosyal Yapısı." *Osmanlı Sempozyumu, 25-27 Ağustos 1999 Eskişehir, Bildiriler* (baskıda).
- Sümer, F. (1960) "Anadolu'ya yalnız göçebe Türkler mi geldi?" *TTK Belleten*, XXIV/96, 567-594.
- Tanyeli, U. (1987) *Anadolu-Türk Kentinde Fiziksel Yapının Evrim Süreci (11.-15. yy)*. İstanbul.
- Uluçay, Ç. (1954) "Yavuz Sultan Selim Nasıl Padişah Oldu?" *İ.Ü. Ed. Fak. Tarih Dergisi*, VI/9, 53-90.
- Witteck, P. (1986) *Menteşe Beyliği, 13-15 inci Asırda Garbî Küçük Asya Tarihine Ait Tetkik*. Çev. O. Ş. Gökyay. Ankara.
- Zachariadou, E. (1983) *Trade and Crusade Venetian Crete and The Emirates of Mentesheshe and Aydın (1300-1415)*. Venedik.

İSTANBUL'UN MERKEZ BÖLGESİ ÜZERİNE MORFOLOJİK BİR ÇALIŞMA

ZİYA GENÇEL

Ülkemizde kentsel gelişmenin uygulama ve tartışmasında işlenen ana temalardan biri "kentsel mekân" kavramıdır. Bir yandan modern mimarlık ve kent plânlama, hızlı bir sosyo-ekonomik gelişme döneminde, büyük sosyal projeler ve yeni bir kentsel doku ile "etkili alan kullanımı" kavramını ön plâna çıkarırken, diğer yandan mimarlık ve kentsel kültür geleneklerinin delilleri olan eski tarihî kentsel çevrelerin araştırılması ilgi odağı olarak gelişme göstermiştir. Tarihî araştırma, belirli bir kentsel formun, bugünkü mevcut durumunu nasıl aldığı ve modern mimarlık ve kent plânlama kavramlarına uyumda etkili olup olmadığı konusunu gündeme getirir. Bu temel sorunlara çözümler oluştururken, kentlerimizin mevcut durumlarının detaylı morfolojisinin yeterli düzeyde tanımlanamadığı ve dolayısıyla, gelişen modern mimarlık ve kent plânlama kavramlarının geleneksel kentlerimizin mevcut morfolojik yapılarına istenilen düzeyde duyarlı olmadığı söylenebilir.

Osmanlı/Türk kentleri çerçevesinde, İstanbul'un merkezî bölgesini (tarihî yarımada ve Beyoğlu) ya da tarihî çekirdeğini örnek olarak ele alan bu doktora çalışması (Gençel, 1996), temelde morfolojik değişimlerin kentsel sürekliliğin parçası ve mantıkî bir fenomen olduğu kavramına dayanır. Bir diğer ifadeyle, beşerî topluluğun müşterek çabaları sonucu oluşan kent formunun, sadece günümüzdeki fiziksel ve mekânsal özelliklerini anlamak değil, önceki gelişmelerin ve değişimlerin kentin mevcut mekânsal yapısını nasıl ve hangi boyutlarda etkilediğini aydınlatmak temel düşünce olarak kabul edilmiştir. Çalışmayı oluşturan kuramsal çerçeve, araştırma yöntemi ve teknikleri kısaca açıklandıktan sonra, İstanbul tarihî çekirdeğinin Osmanlı dönemindeki mekânsal yapısı ve değişiminin, kent bütününde ve önemli morfolojik öğeler çerçevesinde, tarihsel bir süreç içinde, sunulması düşünülmüştür.

1. Araştırma Yöntemi ve Teknikleri

Kentsel morfoloji, oluşmuş yapı çevresi ile doğal çevrenin kaynaştığı, beşerî topluluğun alanı olan kent formunun çalışılması olarak tanımlanabilir. Kentsel mimarî (Moudon, 1997; Franck ve Schneekloth, 1994; Rossi, 1982; S A R, 1978) ve kentsel coğrafî (Slater, 1990; Whitehand, 1987; Whitehand, 1981; Conzen, 1960)

alanlarda, yakın zamanlarda yapılan çeşitli araştırma projeleri, kendi aralarında çok farklı görüşlere sahip olmasına rağmen, kentsel morfoloji alanına önemli boyutlar eklemiştir. Bu çalışmalar kapsamında, morfolojik bir çalışma için önem teşkil eden üç temel ortak nokta vardır: a) Genellikle rasyonel bir gelişmenin belirli bir açısını takip eden bir kentin fiziksel formu detaylı bir şekilde araştırılabilir. Fakat, fiziksel form ve sosyo-kültürel çevre arasındaki yakın ilişkiye mümkün olduğu kadar önem verilmelidir. b) Bir kentin fiziksel formu, morfolojik öğelerin biraraya gelmesiyle oluşan gevşek bir yapıyı değil, nisbeten daha iyi organize olmuş bir bütünlüğü yansıtır. Dolayısıyla, kent formunu oluşturan daha önemsiz morfolojik öğelerin tanzimi ve düzeni daha önemli öğelerin pozisyonu ve sıklığı kadar önem teşkil eder. c) Bir kentin mimarîsi ölçek hiyerarşisine ve geçmişe sahip olmasından dolayı, morfolojik çalışma sadece tüm kent formunu değil, morfolojinin farklı ölçek seviyelerinde bir araya gelen temel yapısal özelliklerini de içermelidir.

Conzen'in (1960: 7) belirttiği gibi, "her kent kendi biyografisine sahiptir ve o kentin gelişimi, yer aldığı bölgenin sosyal, ekonomik ve kültürel tarihiyle birlikte oluşmuş yapı çevresine derinlemesine işlemiştir". Diğer Osmanlı-Türk kentleri gibi, İstanbul da tarihsel gelişmelere ve değişimlere sahne olmuş, bu gelişmeler kentin bugün varolan morfolojik dokusunu ve karakterini oluşturmuştur. İstanbul'un mevcut morfolojik yapısı, gelişme aşamalarını ve sürecini yansıtan bir olgudur. Bu nedenle, kentin mevcut durumunun analizi mümkün olduğu kadar az sınırlanmaya çalışılmıştır. Bu çalışmada kentin, prestijli ve tahrip olmuş alanlarıyla, pozitif ve negatif durumlarıyla, tüm inşa edilmiş çevresi içerilmiştir. Ayrıca, İstanbul sürekli değişime maruz kalan bir şehir olarak, bugünkü her durumu bir geçmişe sahip ve bir geleceğin başlangıcıdır. Bu anlamda, kentin en son gelişimi, bir sonraki gelişme süreci için kentsel sınırlamaların ya da gerçeklerin bir durumu olarak algılanabilir. Ayrıca, kentin morfolojisi hakkında bilgi edinilmesi, gelecekte yapılacak müdahaleler için duyarlı ve tutarlı yeni kentsel gelişme fikirlerini teşvik etmede yararlı bir adım oluşturabileceği gibi, bilgilenme sonrası yapılacak müdahaleler fırsatçılığa sebep olan tavırları daha az içerebilir.

İstanbul ölçeğinde bir kentin morfolojik analizi zor olmasına rağmen, mevcut kentsel durumun yoğun alan araştırmalarıyla doğrudan incelenmesi ve morfolojik bir fenomenin günümüze kadar nasıl geldiğine tarihsel bir ışık tutulması önerilen yöntemin temelini teşkil etmektedir. İncelenen merkezî bölgenin, temelde, varolan mekân kullanımı ve inşa edilmiş form arasındaki derin ilişkilerin sonucu oluşan bütünsel bir yapıyı yansıttığı kabul edilmiştir. Çünkü, araştırma alanı içinde yer alan

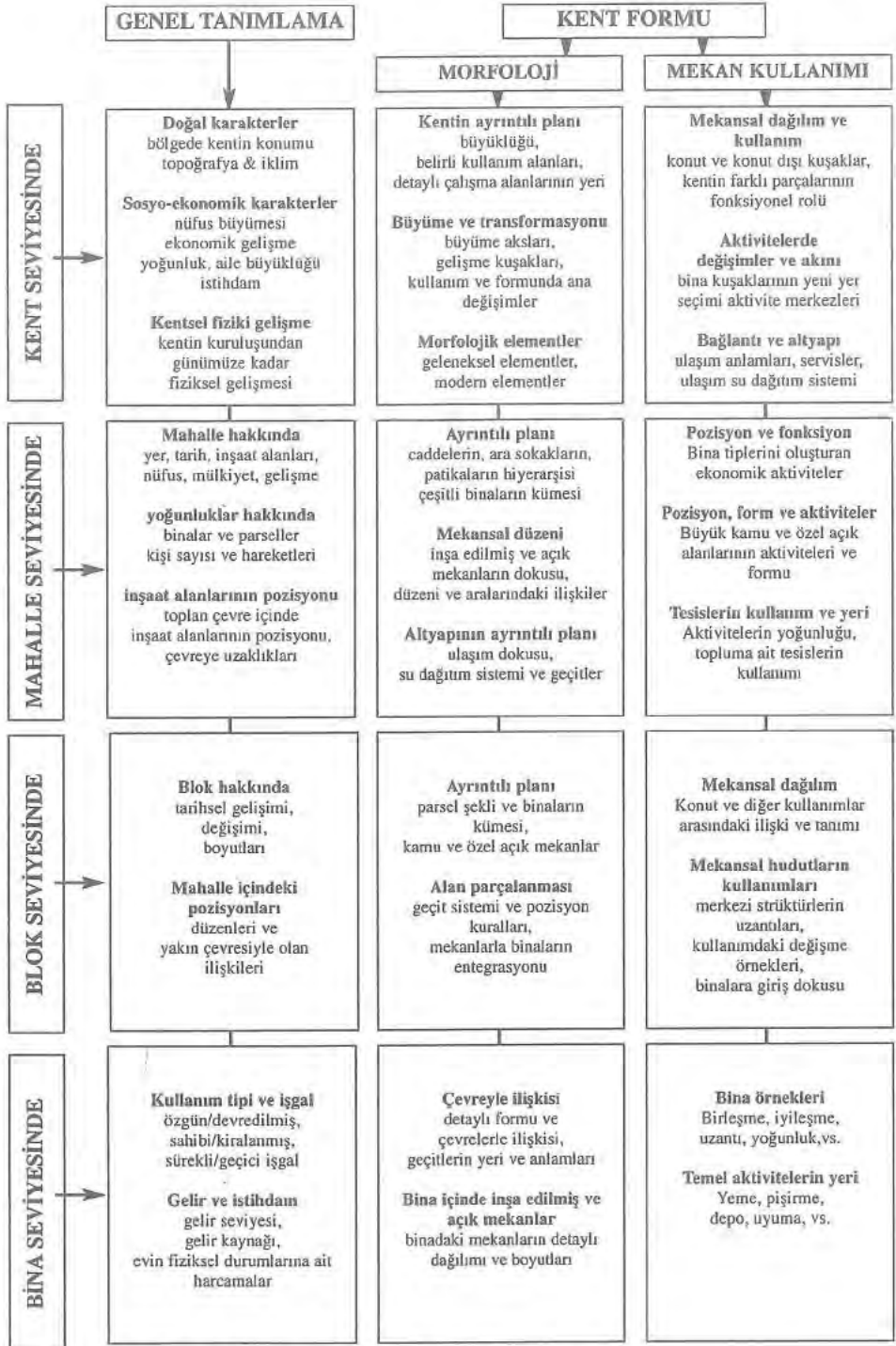
çeşitli faaliyetler ve fiziksel ögeler, bir bütün içinde, insanların yaşama ortamı ve tarzını yansıtmaktadır. Bu nedenle, çalışma alanının mevcut durumunun daha iyi anlaşılabilmesi için, araştırma ve algılama süreci, kentin oluşumunu ve dönüşümünü sosyal ve fiziksel boyutlarıyla kapsamıştır.

Bir diğer önemli konu olarak, kent içinde tanımlanan araştırma bölgesine ait alan seviyelerinde morfolojik değişimler gözlenebileceğinden, veri toplama süreci ve toplanan bilgilerin analizi farklı ölçek seviyelerinde düşünülmüştür (Resim 1). Morfolojik değişimlerin daha iyi anlaşılması için kent düzeyinde bölgenin irdelenmesinden sonra, birbirleriyle nisbeten farklı morfolojik dokuları ve yapıları yansıtan daha küçük üç mahalle detaylı çalışılmıştır: Altımermer, Kumkapı ve Beyoğlu. Çalışma alanları olarak seçilen bu mahalleler içerisinde, belli sayıda bloklar ya da bina kümeleri mekânsal organizasyonlarının analizi için seçilmiştir. Daha sonra, belirli bir sınıra sahip ve belirli bir alanı kapsayan bloklar içerisinde farklı yapısal karakterleri olan binalar ya da bina birimleri, mimarî detaylarıyla incelenmek için seçilmiştir. Fakat, ölçek seviyeleri arasındaki farklılıkları tanımlamak çok kolay olmadığından, bazı durumlarda üst-üste gelme ya da çakışma durumları olmuştur. Bu durumu en aza indirmek için araştırmalar ve algılamalar süreci üst ölçekten-alt ölçeğe, yani kent ölçeği seviyesinden, mahalle, blok ve bina ölçek seviyelerine doğru yürütülmüştür. Ancak, bu bildiride sadece kent ölçeği seviyesindeki temel morfolojik ögeler kısaca sunulmuştur.

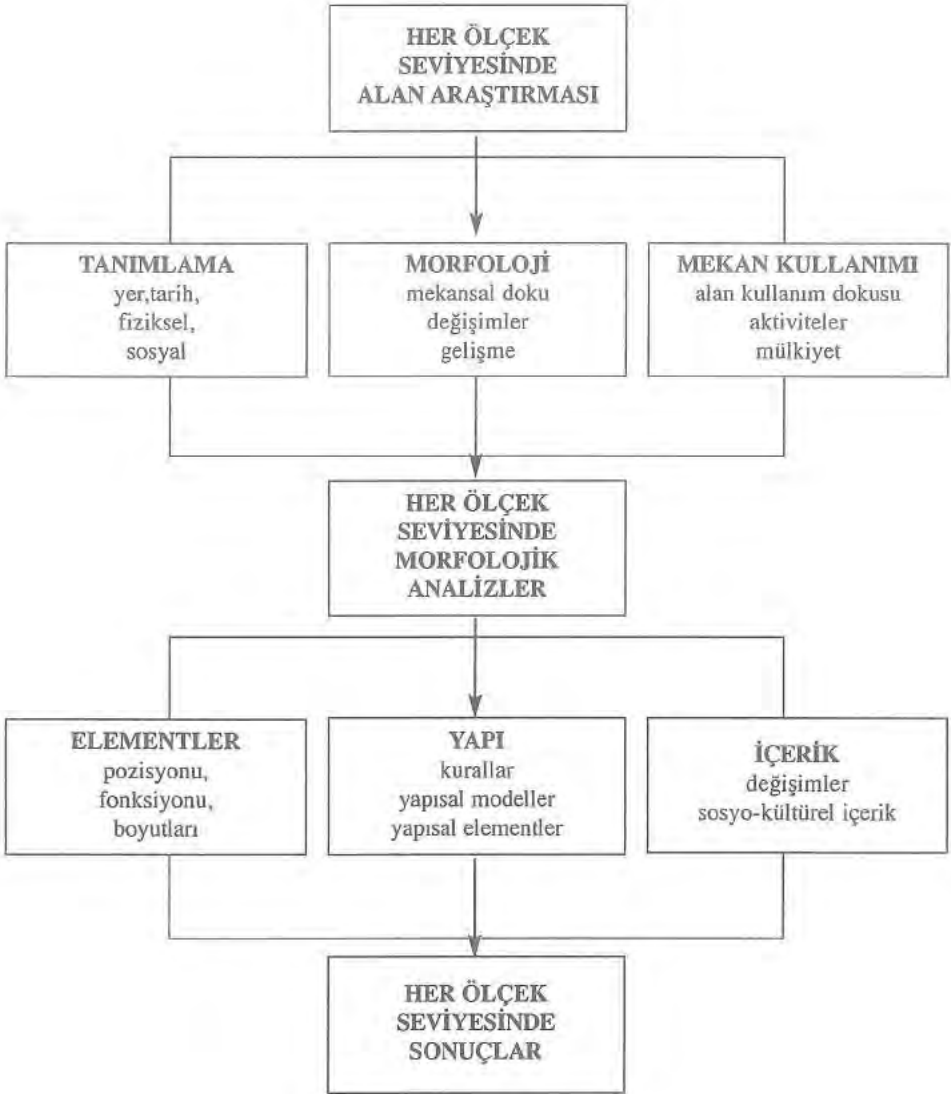
Morfolojik analizin esas elemanları, birbirleriyle belirli bir yönde ilişkileri olan kentsel özelliklerin tanımlanması olarak düşünülebilir. Bu anlamda, temel elemanlar "morfolojik ögeler," "morfolojik yapı," ve "sosyo-kültürel çevre" olarak ele alınmış (Resim 2), toplanan bilgilerin analizi yazılı ve fiziksel haritalar/plânlar kullanılarak grafik olarak sunulmuştur. Bunu yaparken, her ölçek seviyesinde morfolojinin tanımlanmasında etkin görülen ögelerin pozisyon, işlev ve boyutlarının yanısıra, ögeler arasındaki ilişkiler irdelenmiştir. Morfolojik ögelerin birbirine olan etkileriyle oluşan yapı incelendikten sonra, araştırma alanının formasyon, işlev ve dönüşümünü belirleyen beşerî faaliyetlerin safhaları belirlenmiştir.

Her ölçek seviyesinde görülen temel morfolojik özellikler, ilkeler ve kavramlar özetlendikten sonra, takip edilen araştırma ve analiz süreci yeniden sınanmış, böylece, ortaya çıkan zorluklara çözüm getirecek yeni kavramların belirlenmesi imkânı doğmuştur.

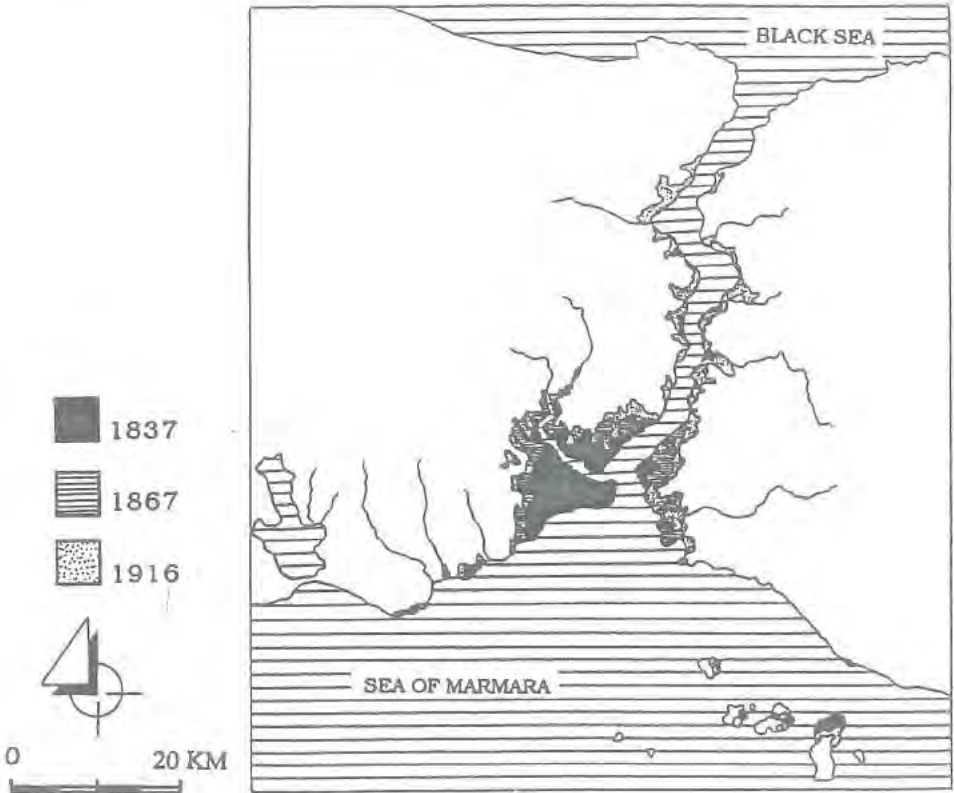
Resim I- Farklı ölçek seviyelerinde data toplama süreci.

Resim 2- Bir süreç olarak kentsel morfolojik analiz.

2. İstanbul'un Morfolojik Gelişimi ve Değişimi

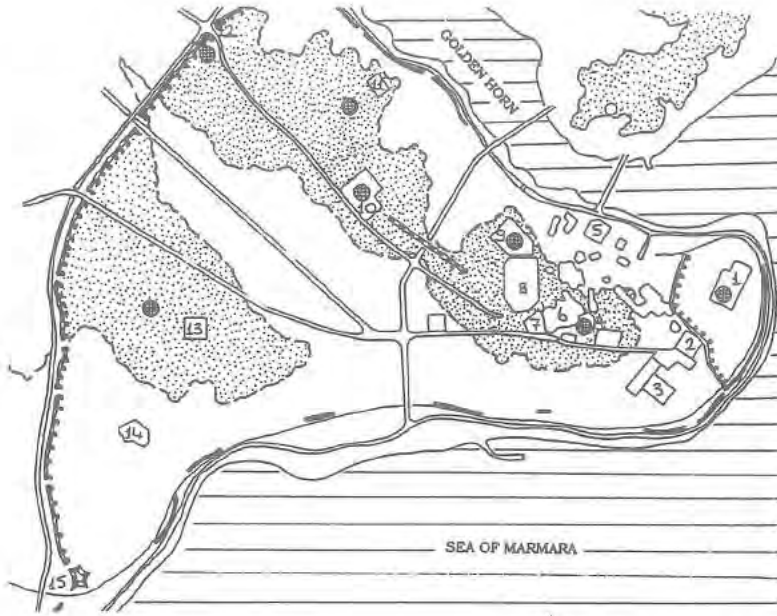
1837 yılında İstanbul kenti bir bütün olarak, Boğaz'ın Asya ve Avrupa yakalarında yer alan parçalarıyla birlikte yaklaşık 28 km² bir alanı kapsıyordu (Resim 3). Bugün, kentin tarihî çekirdeği olarak kabul edilebilir olan bu alan, tüm kentin sadece %3.2'sini oluşturmaktadır. Avrupa yakasının güneydoğu ucunda bulunan tarihî yarımada, Asya yakasındaki yerleşim alanlarından Boğaziçi ile ayrılırken, kentin bu en eski parçasının kuzeyinde bulunan yerleşim alanı da Haliç'le tanımlanmıştır. Tarihî yarımada'nın bu stratejik konumu, yaklaşık 1670 yıl önce, Roma imparatoru Constantine tarafından ferah caddeleri ve çeşitli meydanlarıyla gösterişli bir ölçekte geliştirilmiştir (Kuban, 1994a: 527). Bu gelişimde, tarihî çekirdeğin topografyası ve yarımada'nın denizle ilişkisinin kentin ana strüktürünün kurulmasında en önemli rolü oynadığı söylenebilir.

Resim 3- Kentin fiziksel gelişimi (Kuban, 1994a: s.545).

Kentin gelişmesi II. Theodosius (408-450) döneminde sürmüştür. Kent alanını genişletecek biçimde tarihî yarımada burnundan batıya doğru yaklaşık 9 km uzaklıkta ve Marmara-Haliç arasında yaklaşık 6.5 km uzunluktaki surlar inşa edilmiş, Haliç ve Marmara surları da tamamlanmıştır. Surların Marmara-Haliç uzantısında, Bizans döneminde 10 adet ana kapı (5 kamuya açık, 5 sadece askerî kullanıma açık) ve bir kaç adet de küçük yan kapı bulunurken (Freely ve Sumner-Boyd, 1987: 325), günümüzde surlar ana eksenler ve demiryolu ile kırılmıştır. Fakat, yine de Theodosius Surları'nın kamuya açık özgün kapılarının hâlâ kullanıldığı söylenebilir.

1. TOPKAPI PALACE
2. AYASOFYA
3. SULTAN AHMET KULLIYE
4. NURIOSMANIYE KULLIYE
5. VALIDE SULTAN KULLIYE
6. GRAND BAZAAR
7. BEYAZIT KULLIYE
8. OLD PALACE
9. SULEYMANIYE KULLIYE
10. FATİH KULLIYE
11. SELİMİ MOSQUE
12. EDİRNE GATE
13. CISTERN OF ST. MOCIUS
14. KOCA MUSTAFA PASA CAMII
15. GOLDEN GATE

- 0 2 KM
- THEODOSIAN WALLS
  - REMAINS OF SEA-WALLS
  - WALLS OF TOPKAPI PALACE
  - AQUEDUCT OF VALENS
  - GALATA TOWER
  - AREAS 40 METRES OR MORE ABOVE SEA LEVEL
  - SEVEN HILLS

Resim 4- Bölgenin topoğrafik yapısı ve önemli yapılarla ilişkisi.

Bizans kentinin diğeri önemli parçalarını oluşturan Haliç-Marmara surları ise bugün küçük kalıntılar hâlinindedir. Sadece Topkapı Sarayı'nın çevresinde bulunan surlar iyi durumda denilebilir (Resim 4). Haliç ve Marmara boyunca ana kapıların ve küçük yan kapıların konumu Bizans kentinin yollarını tanımlarken, kentin Haliç ve Marmara yamaçlarındaki yol sistemi yüzyıllarca aynı şekilde kalmıştır. Oluşan kapalı alanda, tarihî yarımada'nın Haliç ve Marmara yamaçlarında konutlar, Sirkeci ve liman çevresinde küçük sanayi ve ticarî kuruluşlar, Sarayburnu tarafında yönetsel ve dinsel merkezler, Sultanahmet-Aksaray ekseninde ise ticaret merkezi gittikçe yoğunluk kazanır,

Osmanlı dönemine kadar kent çok fazla genişlememiştir. Fakat, önemli anıtsal yapılar, ticaret binaları ve konutlarla donatılan tarihî yarımada'nın doğu tarafı, daha yoğun şekilde gelişmiştir. Buna paralel olarak, 11. yüzyıldan itibaren, bölge ticaretinin gelişmesinde kentte bulunan etnik grupların ve yabancı toplulukların rolü gittikçe artmıştır. Diğer azınlıkların aksine, Yahudilerin surlarla çevrili tarihî yarımada içine değil, Haliç'in kuzeyine yerleşmelerine izin verilmesiyle, Galata bölgesi gelişmeye başlamış ve dolayısıyla 14. yüzyılın ortalarında bu bölge de surlar içine alınmıştır (Kılınçaslan, 1979: 96). 1348 yılında tamamlanan Galata kulesi ve surların küçük kalıntıları hâlâ mevcuttur.

Bin yılı aşkın süredir Bizans kültürüyle biçimlenen kentin, Osmanlı Sultanı II. Mehmet tarafından fethiyle, iki merkezli (Bursa ve Edirne) erken Osmanlı yerleşme düzeni son bulur ve tüm imparatorluk kaynaklarının İstanbul'a akışı kenti hızla büyütür. Kente Anadolu'dan, Rumeli'den, Ege adalarından gelen Türkler genellikle Aksaray-Beyazıt çevresi ile Haliç'e bakan yamaçlara, Rumlar daha çok Marmara kıyılarına ve biraz da Galata'ya, Ermeniler Samatya ile Kumkapı arasına, Yahudiler ise Hasköy-Balat arasına yerleştirilir. Fethedildiğinde yaklaşık 50,000 olan İstanbul kentinin nüfusu, 16. yüzyıl sonlarına doğru sur dışındaki yerleşmelerle birlikte, yaklaşık 11 milyon olan bütün imparatorluk nüfusunun % 4.5'ne sahip olur. Buna paralel olarak, tarihî yarımada ve Galata'da 16.326 ev varken, bu sayı 1535 yılında yaklaşık 80,000'e ulaşmıştır (İnalçık, 1978: 243). Bu hızlı nüfus artışı, kentte yüksek yoğunluklara ve Haliç'in kuzey tarafında yeni mahallelerin oluşmasına neden olur. Fakat, büyümenin asıl, yaklaşık 17.2 km² alanı kapsayan tarihî yarımada ve Galata'da olduğu söylenebilir.

Osmanlı döneminde, İstanbul dar ve dolambaçlı bir yol düzenine sahipti. Bu yol düzeni, merkezde sürekli bir morfolojik özellik taşıırken periferide geniştir. Çok

sayıda hem kısa hem uzun, ama genellikle yapı adasının içine doğru yönelmiş çıkmaz sokaklar vardı. Kentin Fetih'den hemen sonraki gelişimi, hiç kuşkusuz, Bizans kentinin genel işlevsel yapısını ve topoğrafyadan kaynaklanmış olan ulaşım arterlerini izleyerek oluşmuştur. Bizans döneminde, başkentini iki farklı ulaşım morfolojisine sahip olduğu söylenebilir: Merkezî otoriteler tarafından plânlanmış ve yönlendirilmiş ana eksenlerin oluşturduğu ulaşım dokusu ve yerel nüfusun ihtiyaçlarına göre, kentin topoğrafyasına ve iklimine uyumlu şekilde oluşan dar ve bükülen ara yolların oluşturduğu ulaşım dokusu. Kentin tüm ulaşım morfolojisinin belkemiğini, Bizans döneminde Mese, Osmanlı döneminde Divanyolu olarak adlandırılan ana eksen oluşturuyordu. Beyazıt'dan geçen bu ana eksenin işlevsel ve simgesel önemi eksen boyunca yer alan çeşitli biçim ve büyüklüklerde olan forumlarla güçlendirilmiş, Marmara kıyılarına koşut olarak gelişmişti. Bizans döneminde, kentin bu iyi tanımlanmış mekânları, merkezî eğlence, ticaret, etkileşim ve değişim noktaları ve aynı zamanda halka açık ana toplantı alanlarıydı.

Osmanlı döneminde, Bizans başkentinin düz hatlar ve forumlarla oluşmuş mahalle sıralanma düzeni kaybedilir. Belirli dinî yapılar çevresinde oluşan mahalleler, kent ve yol morfolojisinin daha benzer bir hâle gelmesine ve çıkmaz sokakların artmasına neden olur. Bu nedenle, Osmanlı başkentinde bir sokağın daha geniş, ona birleşen diğer sokakların ise daha dar olmasını gerektiren bir yoğunluk farklılaşmasının ortaya çıkmadığı söylenebilir. Ancak, Divanyolu gibi, ortaya çıkışı genelde Osmanlı öncesi döneme ait ve merkez-çarşıya hafifçe dokunan ana ulaşım eksenini varlığını daha uzun süre koruyabilmiştir.

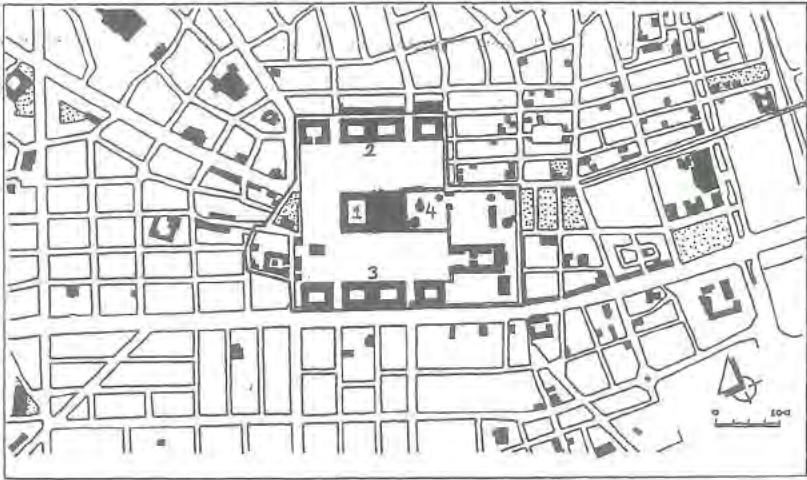
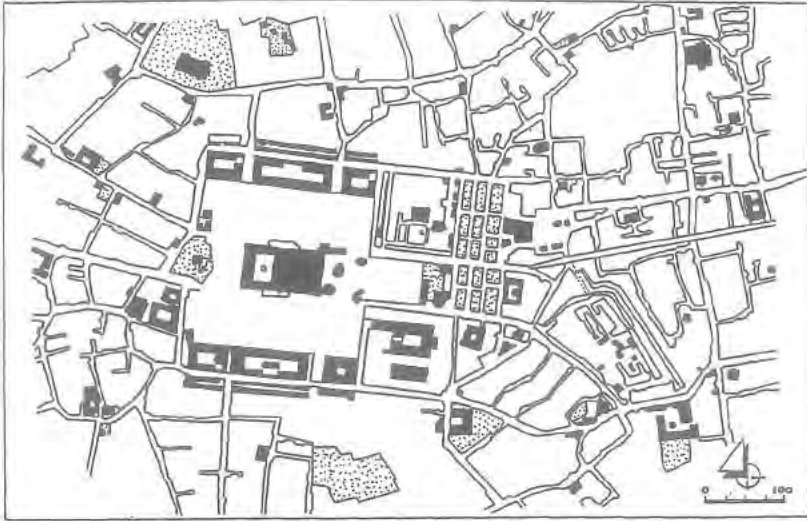
Bizans döneminde, Haliç'deki limanın varlığına bağlı olarak gelişen ticaret alanları, Osmanlı döneminde büyük oranda aynı yerde kalmış, Marmara kıyılarına koşut olarak gelişen ana eksenin büyük bir kısmı da değişmemiştir. Fakat, kentin dördüncü tepesine, Holy Apostles Kilisesi'nin bulunduğu alana, Fatih Külliyesi'nin inşa edilmesiyle, Beyazıt-Fatih-Edimekapı yönünde Haliç kıyılarına koşut olarak gelişen eksene paralel olarak yeni Türk mahallelerinin Haliç kıyılarında yoğunlaşmasıyla, bu eksen daha fazla önem kazanır. Bu nedenle, büyüyen mahallelerin, 16. yüzyıldan itibaren, eski kentin ana arterlerinin daralmasına, bir bakıma anıtsal nitelikteki bu eksenlerin yok olmasına neden olduğu söylenebilir. Osmanlı dokusunun genelde düzensiz görünüşünün önemli bir nedeni, konut yapı kümesinin belirli ölçüde birbirlerinden ayrı birimler olarak mahallelere ayrılması özelliği gösterilebilir. Fakat, bu birimlerin bireysel özellikleri zamanla açık alanların yapılaşmaya açılmasıyla çözülür. Diğer bir önemli neden olarak, parsel düzeninin ve

kent arazisinin bölünme biçiminden doğan yolların kendine özgü oluşumları gösterilebilir. Kent arazisinin bölünme biçimi genellikle geometrik bir parselasyon biçiminde olmamış, sonuçta dolambaçlı ve çıkmaz sokaklı çözümleri zorunlu kılmıştır. Ayrıca, yerel nüfusun ihtiyaçları ve bölgenin topoğrafik yapısı da bu çözümde etkili rol oynamıştır.

Sultanlar kenti, asıl olarak, 16. yüzyıldan sonra anıtsal yapılarla donatmıştır. Bu anıtsal kamu yapıları, kentin doğal gelişmesi dışında önceden belirlenen bir plân olmadan, yönetenlerin iradesiyle meydana getirilmiştir. Kentin yüksek tepelerinde yer alan külliyeleer ile düğümlelenip açılan sokak sistemleri, karakteristik çıkmaz sokaklarla bir düzensizlik ağını yansıtır. Çevresinde mahallelerin oluştuğu küçük düğüm noktalarında genellikle mescitler, çeşmeler, sıbyan mektepleri bulunurken, daha büyük düğüm noktalarında külliyeleer yer alır. Bu nedenle, diğer Anadolu-Türk kentlerinde olduğu gibi, başkentte de bir anıtsal yapı ile etrafındaki mahalle ya da kent dokusu arasında plânlanmış/tasarlanmış bir mekânsal ilişki yoktur denilebilir. Fakat, anıtsal yapıların etrafında oluşan mahalle dokusu homojen karakteriyle, anıtsal olanın kavranması için ideal bir fon oluşturur (Kuban, 1994a: 532). Günümüzde tarihî yapılar arasında 10 civarı büyük, 25 civarı orta ve küçük ölçekte anıtsal yapı bulunmaktadır.

Kentsel külliyeleer, çevreleerindeki doku ile belirli bir derecede iç içe geçmiş ya da bazen çevre dokusundan bağımsız gelişmişleerdir. Çevresinden bağımsız bir külliyeleeye ait binalar duvarlarla kapatılmış bir iç-mekâna açılabilirdiği gibi, külliyeleenin bazı parçaları doğrudan cadde veya sokağa da açılabilirleektir. Bu tip külliyeleelerin çevresinde oluşan dolambaçlı doku, yerini dikgen dokuya bırakmıştır (Resim 5). Külliyele'e camiye erişim, genellikle duvarlarla "kapatılmış mekân"dan olmaktadır. Daha fazla yerel topluluğa hitap eden diğer binalar ise çevreleeki konut dokusu ile daha yakın ilişkilidir. Bu nedenle, oluşturulan "kapalı mekân," kentsel doku ile külliyeleenin bazı binaları arasında bir bağ kurarak erişilebilirliği açısından önemli bir role sahiptir. Bu mekân, hiyerarjik bir ilişkiyle, külliyeleeye yönelen sokakların çoğuna hakim olur ve mahalleleenin ana noktası ya da çekirdeği özelliği kazanır. Diğer taraftan, anıtsal yapıları oluşturan binalar arasında da, düşeyseel anlamda, hiyerarşik bir düzen vardır. Örneğin, cami en yüksek bina olurken türbe ikinci yüksek strüktürü oluşturur. Külliyeleenin diğer yapıları ise genellikle iki kat yüksekliği geçmez ve çevreleerinden oldukça farklı mimarî strüktürlere sahip olmalarına rağmen, sokak-peyzaj ölçeğinde büyük bir değişiklik oluşturduğu söylenemez.

Resim 5- Fatih Külliyesi'nin çevresiyle ilişkisi ve değişimi
(Kuban, 1994b: s.169).

Kentin büyük ya da küçük anıtsal yapılar etrafında oluşan mahallelerinin, genellikle bir ya da iki katlı gösterişsiz evlerden oluştuğu söylenebilir. İki katlı evlerin zemin katları taş, üst katlar ise ahşap ya da humuş sistemiyle yapılmıştır. Evlerin genellikle bahçeyle birlikte tasarlanmış olması, Anadolu'nun diğer kentlerinden çok farklı olmayan önemli bir özellik olarak görülebilir. Diğer yandan, kent içinde yer alan ticarî hanların büyük bir bölümü ise ahşaptı, duvarlarla çevrili ve bahçeler içinde olduğu sanılan sarayların bazıları kâgirdir. Daha sonraları, özellikle

17. yüzyıldan sonra, giderek kolay inşa edilen ve ucuz olan ahşap konstrüksiyon sistemi, evlerin -bazı saraylar da dahil olmak üzere- temel yapım sistemini oluşturur. Ancak, hızla gelişen bu yapım sistemi kentin felâketi olmuş, büyük yangınlara sebep olmuştur. 1633 Cibali yangını felâketin başlangıcıdır. Bu yangını takiben, 1839 yılına kadar, tarihî yarımada ve Galata'da toplam 109 yangın olmuştur. 1853 ile 1906 yılları arasında ise bu sayı 229'a ulaşır (Çelik, 1986: 79). Fakat, 1840'lardan önceki yangınlar sonucunda, yeniden yapılanma daha çok kentin oluşmuş dokusuna göre gelişirken, 1840'lardan sonra yeni bir kentsel doku oluşmaya başlar.

Kamu açık alanlarının formasyonu ve belirli bir şekil alması, temelde Türk toplumunun yaşam biçiminin bir sonucudur. Türkler açık havada yer alan kahvehânelerde buluşurlar. Bu kahvehâneler genellikle ağaçların ya da bir kuyunun yanında, camiye yakın şekilde konumlanır. Bizans döneminde olduğu gibi cadde sistemiyle geometrik bir şekilde ilişkili ve düzenli bir meydan kavramını Osmanlı kenti içermezdi. Bu yüzden, küçük ve büyük külliyelerin içinde yer alan açık mekânlar, ya da bu anıtsal yapıların kenarlarında ve önlerinde bulunan küçük açık mekânlar, toplanma alanı işlevini karşılardı. Aslında, bugün de durum hemen hemen aynıdır. Örneğin, büyük bir kamu açık alanı olarak sahilin kullanımı, 1879 yılında önerilmesine rağmen, 1970'lere gelinceye kadar gerçekleşmemiştir. Tarihî yarımada'daki Gülhane Parkı ile Beyoğlu'ndaki Taksim Parkı çarşılar, hanlar ve depolarla kuşatılmıştı. Bu parklar, daha sonraları temizlenerek büyük eğlence alanlarına dönüştürüldü. Osmanlı döneminde olduğu gibi Eminönü ve Karaköy meydanları ulaşım noktaları hâlini alır.

Beyazıt ile Ayasofya arasındaki alanın Haliç'e bakan yüzünde, özellikle 16. yüzyılda, hızla ana çarşı ve ticaret bölgesi gelişir ve bölge bedestenler, hanlar ve özellikle "sokak-boyu dükkânları" ile donatılır. Osmanlı döneminden günümüze kadar orijinal strüktürünü koruyan ve Osmanlı kentinin ilk ticarî yapılarından biri olan eski bedesten çevresinde yer alan çarşıların sayısı zamanla artar. Yeni çarşılar taş ve tuğladan yapılırken, kemerli çatılarla kapatılır. 1701 yılında üstü kapatılan merkez çarşıda 2 bedesten, 1 büyük ve 12 küçük cami, 7 çeşme, 1 kuyu, yaklaşık 1000 odası olan 21 han vardı. Bunun yanında, 61 üstü kapatılmış sokak ve 8 tanesi büyük olmak üzere 18 kapı vardı (Cezar, 1983: 91). Camlar kemerli kapıların kenarlarına doğru açılmış ve sokaklar genellikle beşik kemer ya da tonoz şeklinde kapatılmıştır. Sokakların önemli bir birleşim noktasında sütunlu kamu alanı bulunur. Kentin hanları, genellikle iki-üç katlı ve konsollarla desteklenmiş çıkmalarla donatılmıştı. Hanların plânları, alışılmış dokudan fazla farklılaşmaz. Avlular,

kenarlarında yer alan dış merdivenlerle genellikle dikdörtgen şeklindedir.

Bu süreç boyunca, kentin morfolojik gelişimi 18. yüzyıla kadar Theodosius surlarıyla çevrili batı yönünde olamamış, bir ölçüde Galata, Pera, Üsküdar, Kadıköy ve Boğaz boyunca yaygınlaşmıştır. Bu arada, batıda surlarla sınırlı alan içinde, özellikle surlara yakın kesimlerde, büyük boşlukların olduğu da bilinmektedir. 18. yüzyıla gelindiğinde, kent nüfusu, % 40'a yakını gayrimüslim topluluklardan oluşmak üzere 800,000 idi (Çelik, 1984: 78). Yabancılar genellikle Galata-Pera yönünde yoğunlaşır ve Tünel-Galatasaray arasındaki düzenli yol üzerinde yavaş yavaş yeni kiliseler inşa edilmeye başlanır. Boğaz tarafında, özellikle Beşiktaş, önemli bir surdışı yerleşim alanı olarak gelişirken, bu kesimde yeni camiler ve çeşmeler yapılır. Çevrede bulunan köyler belirgin olarak ortaya çıkmaya başlar. Sur dışında gittikçe artan yoğunlaşmanın önemli bir nedeni, belki de, her defasında suriçi yerleşmelerinin belirli bir bölümünü yok eden yangınlar olarak düşünülebilir. Diğer taraftan, İstanbul kent nüfusunun sur dışında yerleşme isteği, kent içinin yoğun bir kent karakteri almasını engeller. Bu nedenle, 20. yüzyıla gelene kadar suriçinin bahçeli bir Anadolu kentinin özelliklerini yansıttığı söylenebilir.

Başkent in oldukça farklılaşmış yapısına karşın, 17. yüzyıl sonlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar tarihî çekirdeğin morfolojik yapısı durağan niteliğini korur. Ancak, bir takım sosyo-ekonomik etmenler sonucu, 1838 yılında imzalanan Anglo-Türk Ticaret Antlaşması ile, Osmanlı İmparatorluğu açık pazara dönüşürken, Tanzimat reformları belirli ölçüde merkezî kontrollü kentsel gelişmenin önünü açar. Zeynep Çelik'in (1986: 74) belirttiği gibi, Osmanlı'da belediye hizmetleri, yönetimle ilgili kurumlar aracılığıyla değil, dinî, etnik ve profesyonel topluluklar tarafından sağlanıyordu. Fakat, yönetim yapısında vezire bağlı belirli bir hiyerarşi vardı. Vezirin görevi kentin genel refahını sağlamak olmakla birlikte, gerçek güce, cadde genişlikleri ve bina yükseklikleri gibi temel meseleleri kontrol eden kadılar sahipti. Fakat, bir yandan İstanbul yeni gelişen bu üretim sistemine uyum sürecine girerken, diğer yandan yeni çıkarılan plânlama yönetmelikleriyle başkent in organik morfolojik yapısı hissedilir bir şekilde yeniden şekillenmeye başlar. Batılılaşma/modernleşmenin etkili bir şekilde hissedilmeye başladığı dönem her ne kadar 19. yüzyıl kabul edilse de, bunun 18. yüzyılda Batı örneği park ve bahçelerin uyarlanması ile başladığını söylemek yanlış olmayabilir. Örneğin, Selimiye gibi yeni kışlalar çevresinde, dikgen dokulu mahalleler kurulur.

1839'da Tanzimat'ın ilânından hemen sonra, İstanbul'un ilk plânlı imar

etkinliği Helmuth Von Moltke tarafından önerilir. Aşağı yukarı Bizans kentinin cadde sistemini hatırlatan plân, kentte modern plânlama kavramlarının gerekliliğini vurgular. Önerilen plân, tarihî yarımadayı bir bütün olarak ele alıp, sadece doğrusal ve geniş arterlerin değil, sahil bantlarının ve caddelerinin düzenlenmesi, meydanların oluşturulması, konut mimarîsinin de zamanla ahşapdan tuğla ve beton sistemine dönüştürülmesini öngörür. Plân, ana arterler için tavsiye edilen genişliğin, her iki taraftaki 3'er m kaldırımla, toplam 15.20 m, diğer yolların ise bulunduğu yer ve önemine göre 11.50m, 9m veya 7.60 m genişliğinde olmasını, çıkmaz sokakların tamamen bertaraf edilmesini getiriyordu. Kentin bazı fiziksel problemlerine çözümler getirmesi için önerilen bu plânın, günümüze kadar hazırlanan diğer tüm plânların da temel amaçlarını belirlediğini söylemek yanlış olmayabilir.

Batılı plânlama ilkelerinin uygulanması ve Batı anlamında yeni bir belediyenin kurulması ile Osmanlı başkenti uygulama alanına dönüşür. Bu süreçte, hiç kuşkusuz, ulusal ekonominin de rolü olmuştur. Ulaşım ağlarının gelişimiyle, örneğin 1873'de Haydarpaşa-Kocaeli ve 1875'de Sirkeci-Edirne demiryolu aksları aracılığıyla, ithal malların ülkenin tüm köşelerine aktarılması yerel sanayiye etkilemiştir. Diğer taraftan, geliştirilen ulaşım ağları, bölgede yer alan ana merkezleri İstanbul'a, İstanbul'u ise batı dünyasına bağlar. Özellikle, Sirkeci-Edirne demiryolu aksı, kentin surlarıyla birlikte bazı geleneksel konut yapılarının yok olmasına neden olurken, kentin kurulduğundan bu yana en önemli özelliklerinden biri olan denizle ilişkisini kısmen kaldırdığı söylenebilir.

Kentin nüfusu 1886 yılında 851,527'ye ulaşır. Hiç kuşkusuz, kentin gelişiminde yabancıların kent nüfusu içindeki yüksek oranı etkili olur. Galata ve onun kuzey uzantılarında, yabancı nüfus %47, gayrimüslim Osmanlılar %32, ve Müslümanlar %21 oranlarındaydı. Beşiktaş ve Rumelihisarı'na kadar olan diğer Boğaz köylerinde de yabancılar büyük bir orana ulaşmıştı. Surlarla kapalı tarihî yarımada yaşayan yabancıların oranı sadece %1.5 iken, Müslümanların oranı %55 kaddı (Çelik, 1986: 81). Böylece, 19. yüzyılın ikinci yarısında, kentte belirli bir yerleşim dokusu oluşmaya başlamıştı. Tarihî yarımada kendi geleneksel karakterini korurken, Haliç'in kuzeyinin bu denli büyümesinin temel nedeni olarak, Avrupalı esnaf ve işadamlarının bu bölgeyi geliştirmesi gösterilebilir.

1838'de Unkapanı-Azapkapı arasında açılan yaya köprüsü ve 1845'de açılan Karaköy-Eminönü köprüsü ile kentin iki ana ticaret bölgesi birleşir. Batı ile kültürel ve ticarî ilişkiler arttıkça, Galata'nın etki alanı genişler. Beyoğlu'na ve daha kuzeye

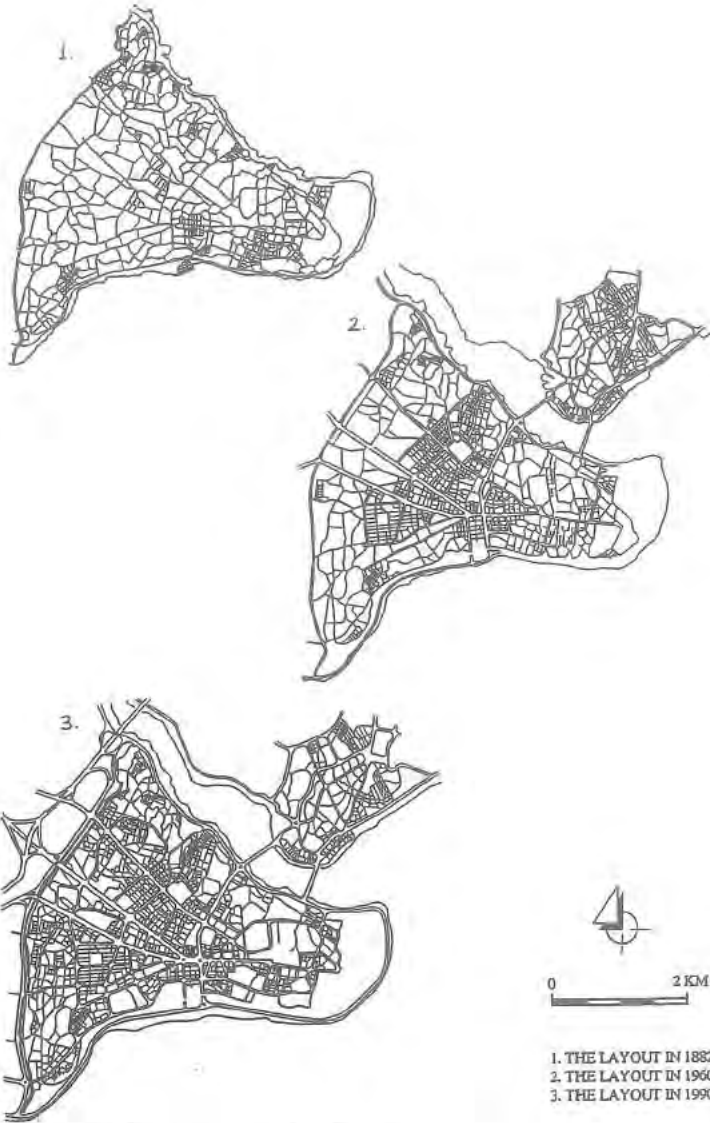
doğru büyüme hız kazanır. Böylece, Beyoğlu artık sadece Müslüman olmayan azınlıklara değil, batılılaşan Türklere de açılır. Kentte oluşan bu gelişmeler sürerken, tarihî yarımada'nın merkezi çevresinde bütünlüşmüş sosyo-ekonomik yapılar çözülüyor, kent Batı etkisinde bir ticaret kenti olma yoluna giriyordu. Kentin fiziksel ve demografik bakımdan gittikçe büyümesi, kentsel yönetim meselelerine yeni bir yaklaşım getirmiştir.

Bu gelişmeler olurken temel tartışma konusu, kent'in zaman geçirmeden tanzim edilmesi, caddelerin genişlemesi, bina inşa yöntemlerinin gelişmesi gibi kavramlar yönünde olur. Bunu başarabilmek için, konu bir takım kuralların tanımlanması ve bununla ilgili gerekli servislerin sağlanmasında yoğunlaşır. Oluşturulan komisyon tarafından, modern bir belediye modeli geliştirilir. Kent 14 bölgeye ayrılır. Özellikle 6. Bölge olan Beyoğlu, uygulama alanı olarak seçilir ve buradan elde edilen deneyimlerin kent'in diğer bölgelerine de uyarlanabileceği düşünülür. 6. Bölge yönetiminin ilk işi, bölge ölçeğinde hiç yapılmamış olan, kadastro paftaları çıkarmaktır. Bölgede yer alan ana arterlerin genişletilmesi ve caddelerin tanzim edilmesi de diğer önemli bir husustur. Altyapı, mümkün olduğu kadar geliştirilen yeni cadde sistemiyle çakıştırıldı. Tuğla ve taş konstrüksiyon zorunlu hâle getirildi.

Kentsel plânlama ve konstrüksiyon faaliyetlerini belirleyen ilk yönetmelik 1848 yılında çıkarıldı. 1848 ve 1882 yılları arasında ise benzer konularda yoğunlaşan 6 temel yönetmelik hazırlandı. Örneğin, 1848 yönetmeliği, ana cadde genişliğini en az 7.60m ve sokak genişliğini 4.50m olarak tanımlarken, bu oran 1882 yönetmeliğinde ana caddeler için 11.50m ve sokaklar için 7.60m olarak belirlendi. Bina yükseklikleri inşa metodlarıyla belirlenirken, tuğla ve taş yapılu konutların eski geleneksel evlerden daha yüksek olabileceği belirtildi. Bu sorun, 1882'de, "cadde genişliği-bina yüksekliği" kavramıyla daha da belirgin bir hâle geldi. Yönetmeliklerin hazırlanması sürecinde, kent'in aynı dönemlerde karşılaştığı büyük-küçük ölçekli yangın alanları uygulama alanlarına dönüşür. Örneğin, 1856 Aksaray ve 1865 Hocapaşa yangınları sonucunda, caddelerin organik dokuları Batılı anlamda dikgen dokularla yer değiştirir (Resim 6). Bina konstrüksiyon sistemi de ahşaptan tuğla ve taş sistemine dönüşür. Fakat, yeni inşa edilen binaların temel özelliklerinin geleneksel bina özelliklerinden pek farklı olmadığı söylenebilir.

Yeni inşa edilen konutların genel şekli, caddeye bitişik ve genellikle parselin tüm genişliğini kapsayan dikdörtgen formdaydı. Bu konutlar, genellikle iki

Resim 6- Kentin yol düzeni ve değişimi.

kat yüksekliğinde ve üst katlarında çıkmalı idi. Giriş sokaktan ya da caddeden olmasına rağmen, bazı durumlarda bir bahçeden ya da küçük bir avludan da olabilirdi. Girişin hemen içinden ilk kat koridoruna ulaştıran ahşap bir perdiven bulunurdu. Bu konutlar odaların koridor çevresinde gruplandığı simetrik olmayan plânlara sahipti. İlk katta genellikle bir kaç oda, kiler, depo odaları, bahçeye bağlantılı bir mutfak bulunurdu. Geleneksel evler, genellikle 6m-12m genişliğe ve

8m-14m derinliğe sahip olurken, yangınlardan sonra inşa edilen taş ve tuğladan yapılan evlerin biraz daha düşük genişliğe ve derinliğe sahip oldukları söylenebilir.

Haliç'in kuzeyinde, Galata-Pera-Beyoğlu bölgesinde, özellikle batılılaşma hareketlerinin etkisiyle oluşan morfoloji her ölçek seviyesinde, tarihî yarımada'nın morfolojisinden hissedilir düzeyde farklılık gösterir. 19. yüzyılda tarihî yarımada geleneksel market sistemi devam ederken, 1840'lardan önce, Pera ve Beyoğlu'nun önemli (veya anıtsal) binası bulunmuyordu. Fakat, 19. yüzyılın ikinci yarısından sonra bu durum değişti, özellikle İstiklal Caddesi, yeni bankalar, oteller, tiyatrolar, ofis binaları ve özellikle Batı-tipi yüksek katlı apartmanlarla donatıldı. Binalar, Batı mimarisinde ve cepheleri bazı klâsik öğelerle donatılmıştı. 1870 Pera yangınından sonra, bölgede bulunan ahşap evler hemen hemen yok olmuş ve bunların yerini taş konstrüksiyonlar almıştır.

Özellikle 1950'lerden sonra, Beyoğlu bölgesinde, yeni ticarî faaliyetlerinin gittikçe artmasına ve Tarlabası Bulvarı'nın açılmasının yaptığı etkiye rağmen, bölgenin mimarî mirası hâlâ morfolojik yapısını korumuştur. Diğer taraftan, tarihî yarımada birinci derecede koruma altına alınan sadece 103 geleneksel konut vardır. Yakın zamanlarda, bunların dışında tarihî yarımada içinde yer alan geleneksel evlerin kullanımı değişmiş ve bu durum geleneksel ev dokusunu belirli oranda değiştirmiştir. Ahşap olarak inşa edilmiş dış duvarlar tuğla ile yer değiştirirken, alt katta caddeye bitişik odalar ise ticarî amaçlara hizmet için açılmıştır.

3. Sonuç

Osmanlı döneminde İstanbul'un kentsel morfolojisinde her ölçek seviyesinde, belirli zamanlarda gözlemlenen gelişmeler, bir yandan uzun zaman sürecinde oluşan morfolojik dokuyu takip ederken, diğer yandan da önceki dokudan tamamen farklı bir şekilde olagelmıştır. Örneğin, yeniden gelişmeye tâbi tutulan alanlar bazen mevcut sokak ve blok dokularına göre plânlanırken, özellikle 19. yüzyıldan sonra, yeni bina tiplerinin uyarlanmasıyla kentsel dokuda önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Uyarlanan yeni işlevlerin ve yeni biçimlerin, Osmanlı kentinin doğal olarak oluşan morfolojisini kesintiye uğrattığı ve bu durumun eski doku ile iç içe geçmiş ya da ondan tamamen bağımsız farklı bir kentsel dokuyu beraberinde getirdiği bilinmektedir. Morfolojideki bu değişim, eskinin üzerine yeninin ilâvesiyle oluşan basit bir darbeyi değil, kademeli bir dönüşümü de beraberinde getirmiştir. Fakat, kentin morfolojisinde her ölçek seviyesinde değişimler olmasına rağmen, bunların kentin dış görünümünü büyük oranda etkile-

meyen, “kent-içi değişimler” olduğu söylenebilir. Kentin çok uzun yıllar boyunca oluşan tarihsel öneminin hâlâ algılanabiliyor olması bu durumu dışa vurur.

Geleneksel olarak, mimarlar ve plânlamacılar tarafından elde edilen bilgi, öncelikle problemlerin tanımlanması ve çözümlenmesiyle ortaya çıkar. Morfolojik araştırmaların ışığında, Osmanlı kentlerinin gelişme süreçlerinin detaylı bir şekilde irdelenmesi aracılığıyla, karşılaşılan zorlukların tanımlanması ve varolan problemlerin giderilmesi mümkün olabilir. Bu şekilde, Osmanlı kentleri, genellikle fırsatçılığa sebep olan tasarım ve plânlama uygulamalarına daha az maruz kalabilir. Bozulmuş ya da tutarsız bir şekilde geliştirilmiş kentsel mekânlarımızın yeniden yapılandırılma aşamasında, kültürel açıdan önemli, sosyal ve ekonomik açıdan ise yararlı olan kentsel alanların, morfolojik bir çalışmanın ışığında korunması önemli bir katkı olacaktır.

KAYNAKÇA:

- Çelik, Z. (1986) *The Remaking of Istanbul*. Washington: Near Eastern Publications.
- Conzen, M.R.G. (1960) *Alnwick, Northumberland: A Study in Town-Plan Analysis*. Institute of British Geographers Publication 27. London: George Philip.
- Franck, K.A. ve Schneekloth, L., (der.) (1994) *Ordering Space: Types in Architecture and Design*. New York: Van Nostrand Reinhold.
- Freely, J. ve Sumner-Boyd, H. (1987) *Strolling Through Istanbul: A Guide to the City*. London & New York: KPI Paperbacks.
- Gençel, Z. (1996) “A Morphological Study of the Central Area of İstanbul.” Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sheffield University Faculty of Architectural Studies, Sheffield.
- İnalçık, H. (1978) “İstanbul.” *Encyclopaedia of Islam*. IV.
- Kılınçaslan, I. (1979) *İstanbul: Kentleşme Sürecinde Ekonomik ve Mekânsal Yapı İlişkileri*. İstanbul Teknik Üniversitesi.
- Kuban, D. (1994a) “İstanbul: Kentin Gelişmesi.” *İstanbul Ansiklopedisi*. V.
- Kuban, D. (1994b) “Külliyeler.” *İstanbul Ansiklopedisi*. V.
- Moudon, A.V. (1997) “Urban Morphology as an Emerging Interdisciplinary Field.” *Journal of the International Seminar of Urban Form*, I. Birmingham: Heron Press.
- Rossi, A. (1982), *The Architecture of the City*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press.
- Slater, T.R. (1990) *The Built Form of Western Cities*. Leicester University Press.
- Stichting Architecten Research (SAR) (1978) “SAR 73: the Methodical Formulation of Agreements Concerning the Direct Dwelling Environment.” *Open House International*, III/1.
- Whitehand, J.W.R. (1987) “Recent Developments in Urban Morphology.” Denecke, D. & Shaw, G. (der.) *Urban Historical Geography* içinde, Cambridge: Cambridge University Press, s.285-96.
- Whitehand, J.W.R. (1981) *The Urban Landscape: Historical Development and Management*. Institute of British Geographers Publications 13. London: George Phillip.

İSTANBUL'UN ESKİ VENEDİK "MAHALLESİ"NİN "OSMANLI TİCARET BÖLGESİ"NE DÖNÜŞÜMÜ AYGÜLAĞIR

Önemli kara ve deniz yollarının İstanbul'da düğümlenmesi ve çözülmesi, doğal liman konumundaki Haliç'in varlığı, İstanbul'u tarih boyunca dünyanın en önemli ticaret noktalarından biri durumuna getirmiştir. Şehre Lâtinlerin ilgisi hiç eksilmemiştir. Ortaçağ'da İtalyan tacirlerinin liderleri olan Venedikliler ve Cenovalılar başta olmak üzere denizle bağlantılı İtalyan şehir devletleri, ticaret yaptıkları coğrafyada uzaklara gitmelerine olanak sağlayacak güvenli "durak"lara ihtiyaç duymuşlardır. Çeşitli milletlere mensup tüccarların kaynaşıp, dağıldığı İstanbul, en önemli "durak" olarak İtalyan Ticaret Kolonileri için özellikle XI. yy'dan sonra çekim alanı olmuştur.

Lâtinlerin Galata'daki varlıkları ile ilgili çok sayıda araştırma varken, Haliç'in güney sahilinde, Eminönü bölgesindeki varlıkları ile ilgili araştırma sayısı sınırlıdır. Belki de bu yüzden "İstanbul'un Eski Venedik Mahallesi" ifadesi, birçok kişiye sadece Galata'yı çağrıştırmaktadır. Oysa, başta Venedikliler olmak üzere Lâtinler, derin rıhtımından ötürü gemilerinin rahatça girebildiği, mallarını en kısa yoldan tüketim merkezi saraylara ulaştırabildikleri Haliç'in güney sahilinde çok uzun yıllar kalmışlardır.

Haliç'in güney sahilinde batı-doğu ekseninde sırasıyla Venedik, Amalfi, Pisa ve Ceneviz Ticaret Kolonileri bulunuyordu (Resim 1). Bu ticaret kolonileri içinde en güçlüsü ve alan olarak en büyüğü kuşkusuz Venedik Kolonisi idi, Haliç'in güney sahilindeki yerleşimleri, Venedikliler için Karadeniz'e, Anadolu'ya ve Asya'ya bağlanmalarına olanak sağlayan önemli bir noktaydı. Ekonomi tarihiyle, siyasal tarihin iç içeliği göz önünde bulundurulursa, Venediklilerin tarihi ve İstanbul'daki etkinlikleri incelenmeden İstanbul'un tarihini yazmak büyük bir eksiklik olur. Bu düşünce mimarlık ve şehircilik tarihi yazımında da geçerli olmalıdır (Ağır, 1999).

Araştırma, mekân olarak, Venedik Kolonisi'nin, Fetih'den önce Haliç'in güney sahilinde kapladığı alanla, zaman olarak ise, mahalleden ilk kez söz eden 1082 tarihli belgeye dayanarak, 11. yy ile, bölgenin Rüstem Paşa Camisi'nin inşasıyla Osmanlı kimliğini büyük ölçüde kazandığı 16. yy arasında sınırlandırılmıştır.

Venediklilerin Haliç'in güney sahilindeki varlıkları başlıca üç döneme ayrılabilir: Başlangıcından 1204 Lâtin işgaline kadar olan dönem; 1204-1261 Lâtin işgali dönemi; 1261'den 1453'deki İstanbul'un Fethi'ne kadar olan dönem. Bu üç dönemin sonuna, Venediklilerin bölgeden hemen ayrılmadıkları bilgisini de eklemek gerekir. Venedik Devlet Arşivi, *Senato Mar* tasnifinde bulunan 16 Ağustos 1454 tarihli bir kayıta, Fetih sonrası Osmanlılarla yapılan barış görüşmelerine atıfta bulunularak Ankonalıların evi ve kilisesinin Venediklilere verildiği belirtilmektedir (Reg.5: 50r^{*}). Ankonalıların yerleşimlerinin tarihi yarımada olduğu bilinmekte, ancak, bugünkü topoğrafyadaki yeri anlayamamaktadır (Ağır, 1999).

Bizans İmparatorluğu'nun Venediklilerle, İstanbul'da serbest ticaret yapabilmelerine ilişkin ilk ayrıcalık belgesi (*Chrysoboullous* /altınname) 992 tarihini taşımaktadır (Heyd, 1975: 105; Brown, 1929: 68). Ancak, mahalleden söz eden ilk belge, 1082 tarihli ayrıcalık belgesidir. XI. yy'da Bizans-Venedik yakınlaşmasında Norman işgallerinin rolünden de söz etmek gerekir. İşgallere karşı donanmasını kullanarak Bizans'ın yanında yer alan Venedikliler, bu yararlılıklarının karşılığını ticarî ayrıcalıklarla almışlardır. En önemlisi bundan böyle artık Bizans, Venedik'in gücünü göz ardı edemeyeceğini anlamıştır (Ostrogorsky, 1995: 331-2). 1082 tarihli belgede belirtilen Amalfililerin Venedik San Marco Kilisesi'ne her yıl vergi vermesi gerçeği de Venedik Kolonisi'nin tartışılmaz üstünlüğünü ortaya koymaktadır (Heyd, 1975: 117).

Mahallenin sınırlarının 1148 yılında genişletildiği bilinmektedir (Brown, 1929: 73). Bu yıllarda Cenevizliler ile Pisalıların çıkarlarının Venediklilerin çıkarlarıyla çatışması, ayrıca, Bizanslıların Venediklilerin zenginliğinden rahatsız oluşları, mahallenin sürekli tehdit altında olmasına neden olmuştur. Nitekim, 1171 ve 1182 yıllarında Venedik Mahallesi'ne saldırıldığı, birçok binanın yakılıp yıkıldığı bilinmektedir. Her şeye rağmen, Venedikliler, Konstantinopolis gibi bir "durak"tan vazgeçmemişler, saldırılara karşı korunma yolunu seçmişlerdir. Özellikle, Yunan halkının Lâtinlere karşı başlattığı ünlü 1182 isyanı sonrası, Venedik Mahallesi'nin tehditlere karşı korunaklı duruma getirilmesi zorunlu hâle gelmiştir (Nicol, 1995: 107; Ostrogorsky, 1995: 383). Tehditlere karşın, 1187 yılında Bizans'la yeni bir antlaşma yaparak konumlarını sağlamlaştırmayı başaran Venediklilerin sayılarının arttığı, şehre zamanla daha fazla yerleştikleri, Bizanslı kadınlarla evlenerek yerli halkla daha fazla karıştıkları, sadece kent merkezine değil, İmparatorluğun başka şehirlerine de dağıldıkları bilinmektedir (Heyd, 1975: 218). Buna karşın, belgelerden

* Bu belgeyi Lâtinçe'den İtalyanca'ya çeviren Dr. Marta Tortorella'ya teşekkür ederim.

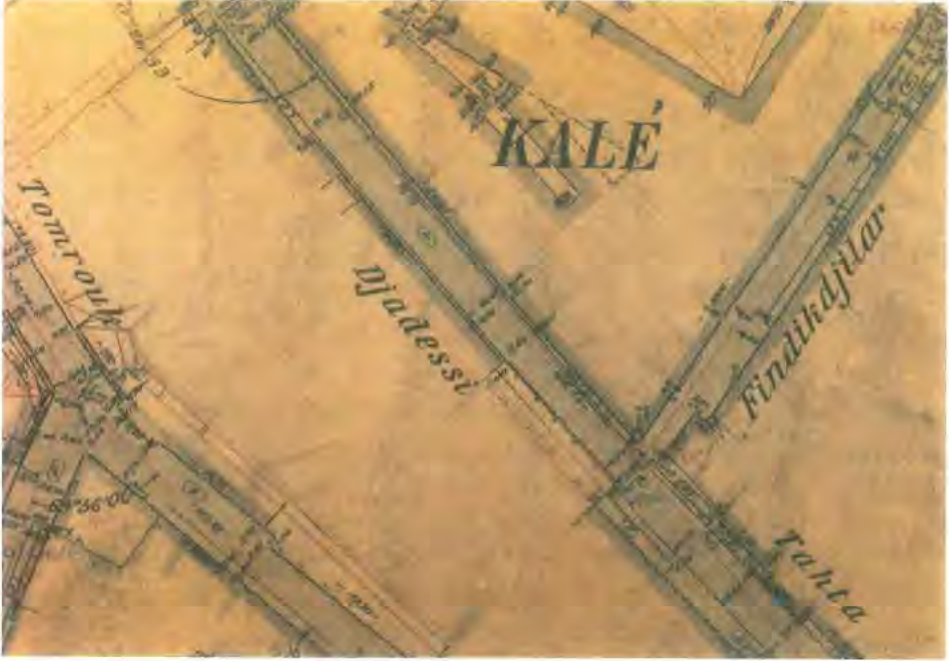

Bizanslıların da Venedik Mahallesi'nde yaşayabildikleri öğrenilmektedir (Maltezou, 1980: 218). Bu durumdan da anlaşılacağı gibi, mahalle, şehir içinde bir *ghetto* niteliğinde değildi. Ancak, Konstantinopolis'te Venediklilerin çoğunlukla buldukları, Venedik Mahallesi olarak anılan ve sınırları tarif edilen bir bölge olduğu İmparatorluk belgeleriyle kesinlik kazanmaktadır (Thafel ve Thomas, 1856-1857).

Tüm araştırmacılar, mahallenin sınırlarının tespitinin zorluğunu kabul ederler. Bununla beraber, Venedik Mahallesi'nin doğu sınırını Balıkpazarı Kapısı'nın oluşturduğunu söylemek mümkündür. Mahallenin doğu sınırı, Osmanlı belgelerinden de izlenebilmektedir (TSMA, E.7701). *Chrysoboullous* olarak adlandırılan ayrıcalık belgelerinde belirtilmiş olmasına rağmen, Venedik Mahallesi'nin batı sınırının bugünkü topoğrafyada tam olarak nereye karşılık geldiği tartışma konusu olmuştur. Ayrıca, mahallenin sınırlarının 1204 yılında sadece elli yedi yıl için batıya doğru genişlediği de bilinmektedir. Ancak, araştırmada, mahallenin 1204-1261 yılları arasındaki genişlemesi dikkate alınmamıştır. 1082 tarihli ayrıcalık belgesine göre, mahalle, batıda *Porta Drungarii* yakınlarında *Vigla* denilen bölgede bir akarsuyla sınırlanıyordu. Mahallenin batı sınırı, Ayazma Kapısı yakınlarında aranmalıdır. 18. yüzyılın ikinci yarısında *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*'ni yazan Sarkis Sarraf Hovhannesyan, Ayazma Kapısı'nın bulunduğu "Lâğım" iskelesinin altından çok miktarda su aktığını yazmaktadır (Hovhannesyan, 1996: 20); "...çok miktarda su" ifadesini kullanması, bu suyun Ortaçağ'dan beri var olan bir akarsu olduğu, fakat zaman içinde kirlendiği düşüncesini kuvvetlendirmektedir (Ağır, 1999). Nitekim, bu akarsu, bir lâğım suyu olarak Piri Reis'in İstanbul haritasında da gösterilmiştir. Yüzyıllarca dökülen çöplerin birikimini burada belirgin bir çıkıntı oluşturan kıyı çizgisinden de anlamak mümkündür (Müller-Wiener, 1998: 169).

Güney sınırını ise saldırılar sonrası korunmak amacıyla yaptırılan *Sebastokrator* surları belirliyordu. Celal Esad Arseven (1989: 66), 1909 tarihinde yayımladığı *Eski İstanbul (Abidat ve Mebanisi)* başlıklı eserinde "*Şimdiki Tahta Kal'a (Tahtakale) dediğimiz mevki'de Venediklilerin mahallesi vardı. Bu mahalle şehirden bir duvarla ayrılmış idi. Bu duvarların bakıyye-i âsârına hâlâ tesâdiüf olunmaktadır. Osmânlıların buraya tahte'l-kal'a ta'bîri bu duvarın altında bulunmasından olub yoksa tahtadan kal'a ma'nâsına değildir...*" demektedir. Arseven, "Tahtakale mevki" demekle, Tahtakale Caddesi'ni ifade ediyor olmalıdır. Tahtakale olarak nitelediği bölgeyi, Tahtakale Caddesi'nin dışında aramak, her sokağın, caddenin farklı bir adı olduğu düşünüldüğünde mantıklı bir önerme sayılmaz. "Arseven'in gördüğü sur kalıntıları çağdaşı haritalarda da yer almalıdır"

düşüncesinden yola çıkarak, harita arşivlerine başvurulmuştur. Nitekim, bir Alman kurumunun hazırladığı (*Deutsches Syndicat für Stadtebauliche Arbeiten in der Turkei* 1913) 1/500 ölçekli haritada, Tahtakale Caddesi üzerinde sur kalıntısı olabilecek bir çizime rastlanmıştır (Resim 2). Bugün bu bölgede, 20. yy başında inşa

Resim 2- Deutsches Syndicat für Stadtebauliche Arbeiten in der Turkei H8/3 (1913), ayrıntı (İstanbul Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi).

edildiğini düşündüren Menekşe Han/Halil Aktar Han bulunmaktadır. Arseven, sur kalıntısını Venedik Mahallesi'ni anlatırken Tahtakale'de gördüm diyorsa, 1913 tarihli haritada belirtildiğini düşündüğüm bu sur kalıntısını görmüş olabilir. Daha erken tarihli olan 1/600 ölçekli, C.E. Goad, *Plan d'assurance de Constantinople* (1904-1906) haritalarında ise sur kalıntısı olabilecek bir çizime rastlanmamıştır. Ancak, C.E. Goad haritalarının, ölçülerin verildiği, 1/500 ölçekli *Deutsches Syndicat für Stadtebauliche Arbeiten in der Turkei* (1913) haritaları kadar ayrıntılı olmadığı bilgisini de eklemek gerekir. Mehmet Ziya ise, 1920-1928 yıllarında yazdığı *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı Medeniyetlerinin Âsârı Bakıyesi* başlıklı eserinde Tahtakale'de artık sur kalıntılarının bulunmadığını belirtmektedir (1336: 372). Bu ifadeden, kalıntıların 1913- 1920 tarihleri arasında yıkılmış olabileceği sonucu çıkmaktadır (Ağır, 1999). Tüm bu bilgiler ışığında, Venedik Mahallesi'nin bugünkü

topoğrafyadaki güney sınırını Tahtakale Caddesi'nin belirlediğini söylemek mümkündür. Tahtakale'nin, "kale altı" anlamına geldiği düşünülürse, semtin adını bu surdan aldığı görüşü kuvvetlenmektedir.

Koloninin gücü, kapladığı alanla olduğu kadar, kaynaklarda sözü edilen yapılarıyla da belgelenmektedir. Bugüne kadar, yayımlanmış ve yayımlanmamış kaynaklardan Venedik Mahallesi'nin yapı miktarı açısından zengin olduğu anlaşılmaktadır. Kaynaklar, sokak ve meydanlardan, kulelerden, kiliselerden, manastırlardan, depolardan, iskelelerden, dükkânlardan, değirmenlerden, "han"ın karşılığı olduğunu söyleyebileceğimiz *fondaco*'dan, bazıları ahşap olan konutlardan söz etmektedir (Belin, 1894^{*}; Brown, 1929; Maltezoü, 1980; Thafel ve Thomas, 1856-57).

Söz konusu yapıların Venedikliler tarafından mı inşa edildiği, yoksa Bizans'a ait mevcut yapılar mı oldukları sorusu ele alındığında her iki olasılığın da geçerli olduğu ortaya çıkar. Venedikliler kendilerine verilen bölgede mevcut yapıları kullanabilirler, isterlerse yenilerini inşa edebilirlerdi. Yapılar, Venedik Devleti'nin mülkiyetindeydi, toprak ise Bizans İmparatorluğu'nundu. Bu nedenle, Venedikliler Bizans İmparatorluğu'na *terratico* olarak adlandırdıkları bir toprak vergisi öderlerdi (Maltezoü, 1970: 60^{**}).

Büyük saldırılar, yakıp yıkmalar, doğal âfetler sonucu mahalleden bugün hiçbir iz kalmadığı düşüncesi genellikle kabul edilmektedir. Bununla beraber, Balkapanı Hanı'nın altyapısının Venedik Mahallesi'nden kalan tek canlı hâtra olduğuna ilişkin görüş de bulunmaktadır.

Venedik Mahallesi'nin yönetim şekli araştırıldığında, mahalledeki en üst düzey yöneticinin dilimize balyos olarak geçen *bailo (rector)* adını verdikleri Venedik Devleti temsilcisi olduğu anlaşılır. Balyoslar, Venedik'te meclis tarafından seçilirler, katı kurullarla denetlenirlerdi. Konstantinopolis'te balyosluk görevine seçilmek büyük bir onur ve soyluluk göstergesiydi. Koloninin ve Venedik şehrinin can damarı olan ticaret de büyük ölçüde balyosların denetimi altındaydı. Venedik Kolonisi'nin belkemiği olan Venedikli tüccarları üç sınıfta değerlendirmek mümkündür: Birincisi, Bizans'a iş için uğrayan tüccar grubu; ikincisi, şehirde geçici olarak kalan tüccarlar; üçüncüsü ise şehirde kalıcı olarak kalan tüccarları (Maltezoü, 1970: 235).

* Bu kaynağı Fransızca'dan okuyan Dr. Sezim Sezer'e teşekkür ederim.

** Bu kaynağı Yunanca'dan okuyan Miltiadis Pappas ve Maria Çavuşoğlu'na teşekkür ederim.

Bizans'ın son dönemlerinde Venedik Kolonisi'nin ekonomik açıdan zor durumda olduğu, balyosların bir seneye yakın maaşlarını alamadıkları, balyosun sarayının ve kiliselerinin çok bakımsız olduğu, hattâ yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya kaldığını Venedik Arşivi'ndeki *Senato Mar* kararlarından öğrenmek mümkündür. Bu durum, Fetih sonrası Osmanlı'nın nasıl bir çevreyle karşılaşmış olabileceği konusunda fikir vermektedir. İstanbul'un Fethi, Venedik Kolonisi için de bir dönüm noktası olmuştur. Fatih Sultan Mehmet'in talimatlarıyla, Venediklilere ait tüm yapılar ellerinden alınmış ve koloni sona erdirilmiştir. Ancak bir yıla yakın bir süre sonra Fetih'in ilk etkisinden kurtulabilen Venedikliler, ticarî çıkarları nedeniyle Osmanlılarla bir barış dönemi yaşamayı uygun bulmuşlar ve Fetih sonrası ilk antlaşmayı 18 Nisan 1454 tarihinde imzalamışlardır (Ertaylan, 1966: 102).

Venediklilerin bölgeyi bu antlaşma sonrası hemen terketmedikleri 16 Ağustos 1454 tarihli antlaşmadan anlaşılrsa da (ASV/SM, Reg. 5, 50r), Osmanlıların da bölgeye yerleşmeye başladıkları ve önemli yapıları vakıflara vererek yeni bir örgütlenme içine girdikleri belgeler aracılığıyla izlenebilmektedir. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunan Yavuz Sultan Selim'in tuğrasının bulunduğu 1513 tarihli belgede (E. 7701) "... Sinan Paşa .... Hazînedâr Başî iken merhûm babam sultan Bayezîd Han ... Kostantiniye'de ... Balık Pazarı kurbunda Balık Kapısı ile Odun Kapısı mâbeyninde Edirne Yahudileri mahallesinde bayloslar kona geldiği müлкî olan evleri kilisesi ile ve odaları ile ve altındaki ahırî ile ve cem-i hudûdî ve hukukî ile ve civarında Venedik Kilisesi demekle ma'rûf müлкî olan kiliseyi altındaki bodrum ile ve cem-i hudûdu ve hukuku ile ister bağışlaya ve diler ise vakf eyleye deyü müлк-nâme-i hümayûn erzânî kılmış imiş ..." ifadesi yer almaktadır. Belgede gönderme yapılan Sinan Paşa Vakfıyesi'ne, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kamil Kepeci Tasnifi'nde rastlanmıştır (n.3359). Venedik Mahallesi ile ilgili bölümü, Stephanos Yerasimos ve Jean-Louis Bacque-Grammont tarafından kısmen yayımlanan vakfiyede Venediklilere ait iki handan söz edilmektedir. Bunlardan birinin Venedik Mahallesi'nde 1220 yılında yaptırılan *fondaco* (Jacoby 1999) olup olmadığı anlaşılammaktadır. Sinan Paşa'ya kalan yapıların 1509 depremi (Ambraseys ve Finkel, 1995) ve 1539 yangınından (Cezar, 1963) önemli ölçüde zarar gördükleri düşünülebilir. Fetih sonrası Venediklilerin ilgi alanı olan ticaretin Yahudilerin eline geçmiş olabileceği düşüncesi ise, Sinan Paşa ile ilgili belgelerde, bölgede Yahudi müлкlerinin oluşuyla kuvvetlenmektedir (Yerasimos ve Grammont, 1996). Sinan Paşa Vakfıyesi'nde sözü edilen kiliselerden olabilecek San Akindino Kilisesi'nin Hacı Halil Mescidi'ne dönüştürüldüğü, daha sonra da ihtiyaca cevap

vermediği için yıkılıp yerine Rüstem Paşa tarafından Mimar Sinan'a anıtsal Rüstem Paşa Camisi'nin yaptırıldığı öne sürülmüştür (Ayvansaraylı, 1987: 153; Brown, 1920: 80; Kuran, 1986: 135).

Adını taşıyan büyük bir cami yaptıran Rüstem Paşa'nın bölgeye ilgisi dikkat çekicidir. Venedik Querini Stampalia Kütüphanesi'nde bulunan 16. yüzyıla ait bir elyazmasında sıklıkla Rüstem Paşa'nın adı geçmekte ve devlet işleri dışında faal bir tüccar olduğu onaylanmaktadır (*Costantinopoli, Relazioni Diverse* 1552: 53r-56v). Nitekim, Braudel'in verdiği bir bilgide yine Rüstem Paşa karşımıza çıkar: 16. yüzyılın ortalarından itibaren, aşırı nüfus, kötü hasat, savaşlar, tarım yatırımlarının azalması gibi nedenlerle İtalyan tarımsal üretiminin bunalıma girdiği dönemde Rüstem Paşa'ya ait olan Türk kadirgahlarından birisinin, 1551 Aralık'ında, Zuan Priuli adında birinin hesabına kayıtlı olarak Venedik'e geldiği bilgisi yer almaktadır (Braudel, 1993: 696).

Araştırmanın sunduğu veriler ışığında, Fetih sonrası bölgenin ticarî canlılığını yitirmediği ve kadastrounun büyük ölçüde korunduğu sonucuna yaklaşılmaktadır. Rüstem Paşa Camisi ile Mısır Çarşısı'nın konumlandırılmaları da bu görüşü kuvvetlendirmektedir. Bölgede yerleşim 1956'ya kadar izlenebilmekteydi. Venedik Mahallesi'yle ilgili bilgi verebilecek izlerin çoğu, Lutfî Kırdar dönemi Eminönü Meydanı'nı düzenleme çalışmaları (Cumhuriyet Gazetesi 1955), 1956-58 yılları arasında Unkapanı-Eminönü arasında cadde açılması ve son olarak da Halic kıyı düzenlemeleri sırasında yok olmuştur.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri

ASV/SM (Archivio di Stato di Venezia, *Senato Mar*), Reg. 5, 1454.

BOA/KKT (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi), n.3359, 907 (1502).

TSMA (Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi), E. 7701, 919 (1513).

Yazma Eser

Costantinopoli, Relazioni Diverse (1522). Venezia Biblioteca Querini Stampalia, manoscritto, CLIV. Cod. XXXVIII.

Haritalar

Deutsches Syndicat für Städtebauliche Arbeiten in der Türkei H8/3 (1913). İstanbul Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Goad, C. E. (1904-1906) *Plan d'assurance de Constantinople*. Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kitaplığı Harita Arşivi.

İSTANBUL'UN ESKİ VENEDİK "MAHALLESİ" NİN
"OSMANLI TİCARET BÖLGESİ" NE DÖNÜŞÜMÜ

MISN (1936) *Byzance-Constantinople. Carte archéologique et topographique*. İstanbul Atatürk Kitaplığı Harita Arşivi.

Kitap, Makale ve Bildiriler

Ağır, A. (1999) "İstanbul'un Eski Venedik Mahallesi'nde Ticaretin Sürekliliğine Tanıklığı Tartışılan Bir Yapı: Balkapanı Hanı." *Osmanlı Mimarlığının 7 Yüzyılı "Uluslararası Bir Miras" Uluslararası Kongre*. İstanbul, 25/26/27 Kasım 1999 (baskıda).

Ambraseys, N. N. ve Finkel, C. F. (1995) *The Seismicity of Turkey and Adjacent Areas, A Historical Review, 1500-1800*. İstanbul: Eren Yayıncılık.

Arseven, C. E. (1989) *Eski İstanbul (Abidat ve Mebanisi)*. D. Yelkenci (haz.). İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı İstanbul Kütüphanesi Yayınları.

Ayvansaraylı Hafız Hüseyin (1987) *Hadikatü'l -Cevami'*, Cilt I. İ. Erzi (haz.). İstanbul: Tercüman Yayınları.

Barkan, Ö. L. ve Ayverdi E. H. (1970) *İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri 953 (1546)*. İstanbul: Baha Matbaası.

Belin, M.A. (1894) *Histoire de la Latinité de Constantinople*. Paris: Alphonse Picard et Fils Editeurs.

Braudel, F. (1993) *II. Felibe Dönemi'nde Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*. Cilt I. Çev. M. A. Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi Yayınları.

Brown, H. F. (1929) "The Venetians and the Venetian quarter in Constantinople to the close of the twelfth century." *The Journal of Hellenistic Studies*, XL, 68-88.

Çezar, M. (1963) "Osmanlı Devrinde İstanbul Yapılarında Tahribat Yapan Yangınlar ve Tabii Âfetler". *Türk Sanatı Tarihi Araştırma ve İncelemeleri*, I, 327-414.

Concina, E. (1997) *Fondaci, Architettura, arte e mercatura tra Levante, Venezia e Alemagna*. Venezia: Saggi Marsilio.

Ergin, O. N. (1995) *Mecelle-i Umur-i Belediye*. Cilt II. C. Özdemir (yay.). İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Ertaylan, İ. H. (1966) *Fatih ve Fütühatı*. Cilt II. Ankara: Mars Matbaası.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri (1938). Ankara: Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı.

Heyd, W. (1975) *Yakın Doğu Ticaret Tarihi*. Çev. E. Z. Karal. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.

Hovhannesyan, S.S. (1996) *Payitaht İstanbul'un Tarihçesi*. Çev. E. Hançer. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Jacoby, D. (1999) "Latin Constantinople: Demographic, Economic and Urban Evolution (1204-1261)." *Atölye: Bizans İstanbul'u, Anular, Topoğrafya ve Gündelik Yaşam*, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul, 7-10 Nisan 1999.

Kuran, A. (1986) *Mimar Sinan*. İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.

Maltezoü, C.A. (1980) "Il quartiere veneziano di Costantinopoli (scali marittimi)." *Actes des XV congrès international d'études byzantines, Atina*, IV, 208-239.

Maltezoü, C.A. (1970) *O thesmos tou en Konstantinoupolei Venetou Bailou (1268-1453)*.

Athinai: Ethnikon kai Kapodistriakon Panepistimion Atinon Filofofiki Skoli, Bibliothiki Sofias N. Saripolou.

Mehmed Ziya (İhüfalcı) (1336 [1920]-1928) *İstanbul ve Boğaziçi, Bizans ve Osmanlı*

Medeniyetlerinin Âsârı Bakîyesi. Cilt I, II. İstanbul: Darültiba'al amîre.

Müller-Wiener, W. (1988) *Bizans'tan Osmanlı'ya İstanbul Limanı*. Çev. E. Özbek, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Nicol, M. D. (1995) *Byzantium and Venice*. Cambridge: Cambridge University Press.

Ostrogorsky, G. (1995) *Bizans Devleti Tarihi*. Çev. F. Işıltan. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

"Şehir Haberleri. 5 senelik nazım plân tasdik edildi" (5 Aralık 1955) *Cumhuriyet Gazetesi*.

Tafel G.L., ve Thomas, G. M. (1856-57) *Urkunden zur älteren Handels-und Staatsgeschichte der Republik Venedig*. Wien: Hof-u-Staatsdruckerei.

Yerasimos, S. , J. Bacque-Grammont (1996) "La résidence du Baile de Venise à Balıkpazarı. Essai de localisation." *Anatolia Moderna, Yeni Anadolu*, VI, 1-11.

BOĞAZIÇI'NDEKİ BÜYÜK BAHÇE VE KORULARIN MEKÂNSAL DEĞİŞİMİ

YILDIZ SALMAN

İstanbul'un kendine özgü doğal yapısı içinde değerlendirildiğinde Boğaziçi, topoğrafyası ve karakteristik yerleşme düzeniyle Osmanlı döneminde özel bir öneme sahip olmuştur. Boğaziçi'nde gezi ve dinlenme alanları olarak yer alan büyük bahçeler ve koruların tarih içindeki gelişimi, bölgenin genel yerleşme süreciyle yakından bağlantılı, hattâ bir anlamda bu süreci biçimlendiren öğelerden birisidir. Genel yerleşme düzeni açısından incelendiğinde, 15. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar padişahlar tarafından özellikle doğal güzellikleri için seçilerek yerleşme alanlarının uzağında kurulan Boğaziçi bahçelerinin, bir bakıma ileride oluşturulacak yerleşme alanları için bir "ön tespit" niteliği taşımış olduğu söylenebilir.

Kentin düzenlenmiş yeşil alanlarını oluşturan sultan ve saray erkânına ait başlıca park ve mesire yerleri, bir kaç özel örnek dışında, ağaçları, suları ve doğal güzellikleri nedeniyle seçilip düzenlenmiş ve haftanın belirli günlerinde halka açılarak kent yaşamının parçası hâline gelmiştir. Zaman içinde bu mekânların kullanımının değişerek, yüksek tabakaya mal edilmesi ve daha sonra halk kullanımına bırakılmasından oluşan bir süreç yaşanmıştır (Cerasi, 1999: 205). Padişahın özel bahçesi olarak seçilen ve sıklıkla av yeri olarak da kullanılan yerlerin birer ilgi odağı olduktan sonra, yeni yerleşmeler için bozulup terkedilmesi de, Osmanlı'nın kente bakışını göstermesi açısından önemlidir.¹ Başlangıçta yalnızca imparatorluk bostanlarından sorumlu olan bostancıbaşılar 16. yüzyıldan itibaren bahçe ve mesire yerlerindeki kamusal düzenin sağlanması ve bu alanların bakımlarının yapılması görevlerini de yürütmüşlerdir (Cerasi, 1999: 205). İçlerinde padişahların özel hasbahçelerini barındıran mesireler, mimarî düzenlemelerinin dönemin kabul gören zevk ve biçimlerini yansıtmaları bakımından olduğu kadar, kullanım biçimleri açısından da kültürel ve toplumsal hayatın merkezini oluşturmalarından ötürü, buldukları bölgenin fiziksel ve sosyal tarihi açısından önem taşımışlardır.

Bizans döneminde genellikle imparator ve saray mensublarının yaptırdıkları saray, büyük konutlar ve dinî yapılarla, bağımsız küçük yerleşmelerin varlığından söz edilebilir (Kuban, 1973: 128). Boğaziçi'nin kentle -görece- bütünleşmesi, Fetih'den sonraya tarihlendirilebilmekle beraber İstanbul'da mevcut yerleşimler dışında büyük bir yerleşim faaliyeti gözlenmez. Boğaziçi'nde bu yüzyıldaki yerleşimlere ilişkin

sınırlı kaynaklardan öğrenebildiğimiz kadarıyla, henüz kente tam olarak yerleşilmemiş olmasının da etkisiyle, doğal ormanlık alanlar, iskân edilmiş köylerdeki konutların bahçeleri ve padişahın has bahçeleri dışında ne “düzenlenmiş” ve “kent yaşamına katılmış” yeşil alanlardan, ne de buraların kullanımını destekleyecek bir sosyal hayattan söz edilebilir. Bu dönem bahçelerinin en önemlisi olan Tokat Bahçesi, Fetih’den sonra Boğaziçi’nde yaptırılan ilk bahçe olarak karşımıza çıkmaktadır (Erdoğan, 1958: 179). Evliya Çelebi, Beykoz’da Hünkâr İskeleyi olarak bilinen bölgede yer alan Beykoz Çayırı’nı çevreleyen yamaçlarda, Tokat Deresi çevresindeki düzlükte Fatih Sultan Mehmet tarafından, Tokat Kalesi’nin ele geçirilmesi anısına bir dinlenme yeri olarak düzenlenen bahçenin içinde, av hayvanlarının bulunduğu, çitlerle çevrili geniş bir ormanlığı da kapsayan ve emrinde çalışan çok sayıda bostancıyla bir bahçıvan tarafından bakılan bir köşk, büyük bir şadırvanlı havuz, bir hamam ve çeşitli avluların olduğunu yazmaktadır. Bahçe sonraki dönemlerde de padişahların av yeri olarak kullanılmıştır (Aslanoğlu, 1972: 38). Fetih sonrasında Boğaziçi’nin henüz kentin yerleşimin olmadığı bir dış noktası konumunda olduğu düşünülürse, bu ilk bahçenin Boğaz’ın en uzak noktalarından birinde ve kıyıdan oldukça içeride yaptırılmış olması dikkat çekicidir.

16. yüzyılda, Kanunî Sultan Süleyman’ın padişahlığı döneminden başlayarak 17. yüzyıl ortasına kadar, İstanbul ve İstanbullular siyasal, ekonomik, toplumsal ve entellektüel anlamda gerçek bir refah dönemi yaşamışlardır (Mantran, 1991: 231). 16. yüzyıl içinde özellikle de Kanunî Devrinde, Boğaz sahillerinin her iki yakasında bazı köyler etrafında padişah ve devlet büyüklerinin yaptırdıkları saray, kasır ve büyük bahçelerin de teşvik edici etkisiyle iskânın hızlandığı ve yoğunlaştığı görülmektedir (Kuban, 1973: 33). Bununla birlikte, Boğaziçi’nin kent yaşantısının bir parçası olması söz konusu değildir.

Osmanlı İmparatorluğu’nun her açıdan yükseldiği bu dönemde, kentin yerleşik bölgeleri dışında Boğaziçi yerleşimleri de yönlendirilmiştir. Sahil şeridi çeşitli kullanım biçimleriyle kentin tamamlayıcı bir parçası durumuna getirilmekle birlikte kent yaşantısının bir parçası sayılamamaktadır. Boğaziçi’nde deniz ulaşımının başlaması da bu döneme rastlar. Böylece halk, buraları daha yakından tanıma imkânı bulur ve vadiler, koylar, bahçeler ve onları çevreleyen korular, birer eğlence yeri olarak ön plâna çıkar. Mimarlar tarafından düzenlenen ve bostancıbaşların sorumluluğunda olan bu bahçelerin bazılarında aynı zamanda sebze ve meyve bahçelerine de rastlanırdı (Aslanoğlu, 1972: 23).² Bu dönemin öne çıkmış bahçeleri arasında, Rumeli Kıyısı’nda Fındıklı’dan başlayarak bugünkü Kabataş sınırları içinde kalan

Kara Bali Bahçesi, ağırlıklı olarak II. Bayezid zamanından sonra Osmanlı üst tabakasının rağbet ettiği Beşiktaş Bahçesi, I. Selim zamanında içine bir kasır yapılmış olan Bebek Bahçesi, 16. yüzyıldan itibaren devletin ileri gelenlerinin rağbet ettiği bir sayfiye olan Emirgân'daki Feridun Bey'in Bahçeleri ile II. Selim zamanında yapılmış olan Büyükdere Bahçesi sayılabilir.

Anadolu kıyısında sıralanan bahçeler dizisi, Kanunî Devri'nde Mimar Sinan'a yaptırıldığı düşünülen ve Harem-Salacak arasında olduğu kabul edilen Üsküdar Bahçesi ile başlamaktadır. Bu bahçeyi diğerlerinden ayıran bir özellik, yalnızca avlanmak ya da dinlenmek amacıyla gidilen bahçelerden farklı olarak -belki de ilk defa bir sayfiye ihtiyacı duyularak- bahçe içinde 1555 tarihinde bir yazlık saray yaptırılmış olmasıdır (Artan ve Neumann, 1994: 494-495).³ Üsküdar Bahçesi'ni, yine Kanunî tarafından yaptırılan ve Çengelköy ile Vaniköy arasında Kuleli mevkiinde yer alan, içinde bir de saray bulunan Kule Bahçesi, III. Murad devrinde yaptırılan birkaç köşkün de yer aldığı Kandilli Bahçesi ve Çubuklu Bahçesi izlemektedir. Kandilli Bahçesi, bölgenin topoğrafik konumuna uyacak şekilde setler hâlinde düzenlenmiştir ve bu setler asma ve meyva ağaçlarıyla süslenerek, Boğaz'a açık kameriyelerin çevresi yeşil bitki örtüsü ile kuşatılmıştır. Kandilli Bahçesi kısa sürede köşklele donatılmış, Müslümanların rağbet ettiği bir sayfiye yeri hâline gelmiştir (Işın, 1995: 52) (Resim 1). Çubuklu Bahçesi'nin kuruluş tarihi ise kesin olarak belirlenememekle birlikte, padişahların avlanma yeri olarak kurulmuş olduğu ve Kanunî Devri'nde civarındaki bahçeler içinde yaptırılmış binalarla genişletildiği düşünülmektedir (Erdoğan, 1958: 178). Diğer birçok hasbahçe gibi Çubuklu

Resim 1- Kandilli Bahçesi (Melling, 1819: plân 33).

Bahçesi de bir dinlenme ve av yeri olmanın yanında sarayın meyve ihtiyacını da karşılamaktaydı. İleriki yüzyıllarda halkın büyük rağbet göstereceği Göksu Bahçesi, bu dönemde daha çok padişahların gezinti yaptığı, eğlence düzenlediği, servi ağaçlarıyla kaplı bir hasbahçedir (Işın, 1995: 52).

Anadolu kıyısının bu dönemdeki önemli bahçelerinden olan ve Beykoz yakınlarında bulunan Sultaniye Mesiresi, II. Bayezid Dönemi'nden itibaren devletin ileri gelenlerinin yaptırdığı sayfiye köşklerinin bulunduğu bir alan konumundayken, Kanunî Dönemi'nde içinde bir adacık bulunan sığ ve bataklık görüntüsündeki körfez doldurulmuş ve sahildeki düzlükle birleştirilerek ağaçlar ve çiçekler ekilerek bir bahçe düzenlenmiştir. Evliya Çelebi, burada yer alan ve denizin içinde sütunlar üzerinde yükselen bir de kasırdan bahsetmektedir (Erdoğan, 1958: 179).⁴ Bahçe, bu döneme kadar öncelikle doğal güzellikleri nedeniyle seçilen ve yürüme yolları ve bir konut yapısı eklenen bahçelerden farklı olarak, tümüyle tasarlanmış bir alan içine yapılmış olması bakımından önemlidir. Anadolu yakasında sıralanmış bahçe dizisinin son halkası olarak Beykoz Hasbahçesi'nin de adı geçmektedir (Erdoğan, 1958: 179) (Resim 2).⁵

İstanbul halkı büyük harcamalarda bulunarak, Boğaz'ın sularını çevreleyen ve sayıları gittikçe artan bahçelerin halkın kullanımına açık kısımlarıyla bunları çevreleyen korulara kadar gitmeyi büyük bir mutluluk sayardı. Ulaşımın kısıtlı olması nedeniyle uzak yerlerde gezinti yapmak isteyenler, özel sandallarla olduğu kadar,

Resim 2- Beykoz sahili ve arkada Beykoz Kasrı (Sarıöz, 1996: 213).

kürekçiler tarafından çekilen kayıklarla, mesafenin uzaklığına bağlı olarak değişen ücretler ödeyerek ulaşırdı (Altınay, 1998: 27).

17. yüzyılda bu özelliğini koruyan Boğaziçi, hâlâ yoğun ve sürekli bir yerleşim bölgesi olmaktan uzaksa da, Osmanlı toplumunun yaşama alışkanlıklarındaki değişimin de yansıdığı yeni kurulan bazı mahallelerle, saray erkânının bir kent dışı sayfiyesi konumuna dönmeye başlamıştır. Birbirine bağlı deniz-yalı-bahçe-koru mekânlar dizisiyle “Boğaziçi Uygarlığı” olarak adlandırılacak yerleşme düzeni bu dönemde kurulmaya başlamıştır (Kuban, 1973: 130).

17. yüzyılın başından itibaren Boğaziçi, yeni kurulan yerleşimler ve balıkçılık, bağ-bahçe tarımı gibi ekonomik faaliyetlerle kentin bünyesine katılmaya başlamış, böylece kendi içine kapalı köy toplulukları -özellikle sahil kesimi- birer sayfiye niteliği kazanmaya başlamıştır. Diğer yandan Boğaziçi köyleri, büyük bahçeler ve korularla İstanbul'un gözde mesire yerleridir. Klâsik Dönem boyunca, İstanbul halkının mesirelere daha fazla rağbet ettiği görülmektedir. Başta Boğaziçi'ndekiler olmak üzere, mesireler önceki dönemlere oranla hem sayıca artmış, hem de farklı gereksinimlere cevap verecek biçimde düzenlenmişlerdir (Işın, 1995: 47-48). Başta saray çevresi olmak üzere, devletin ileri gelenleri ve zenginler tarafından kabul görerek yaygınlaşan bahçe ve koruların yarattığı doğa zevki, kentlerde mesire yerlerinin çoğalmasını gündeme getirmiştir. Verdiği rakamlar çoğu zaman abartılı olmakla birlikte, Evliya Çelebi, bir bölümü yalnız hükümdarlara, diğerleri kamuya açık toplam 142 mesire yerinden söz etmektedir (Mantran, 1996: 42). Dinlenme, biraraya gelme ve piknik yerleri olarak kullanılan bu alanlar, sultanın tahta çıkması, büyük dinsel bayramlar ya da bir lonca bayramı için düzenlenen ve halkın da katılımıyla bir şenliğe dönüşen ve günlerce sürebilen törenler için de kullanılmıştır (Mantran, 1996: 42-43; And, 1982: 36). Yeni kurulan bahçe ve koruların yanısıra, Beykoz'daki Tokat Bahçesi'nin IV. Murad tarafından genişletilerek av sahası hâline getirilmesi ve padişahın cirit oynamasına elverişli bir alan olarak yeniden düzenlenmesi, Üsküdar'daki Kavak Sarayı'na eklenen mescit ile yapılan onarım ve eklemeler gibi, mevcut bahçeler de yeni gereksinimler ve istekler doğrultusunda yenilenmiştir (Artan ve Neumann, 1994: 494-495). Ayrıca, Rumeli kıyısında, I. Ahmed'in Sadrâzamı Nasuh Paşa tarafından deniz doldurtularak yaratılan alanda oluşturulan Dolmabahçe Mesiresi; ilk yapıldığı dönem kesin olarak tarihlendirilemeyen Bebek Bahçesi'ne Yeniçeri Ağası Hasan Halife ve Deli Hüseyin Paşa Bağları'nın eklenmesiyle sınırları genişletilen Bebek Mesiresi; IV. Murad tarafından İranlı Emirgüne Han'a tahsis edilen ve Emirgüne Bahçesi adını alarak

içine bir de saray yaptırılan Feridun Paşa Bahçesi; dönemin önemli bahçeleri arasında yer almaktadır (Erdoğan, 1958: 180; Işın, 1995: 48).

18. yüzyılın genel gelişmesini karakterize eden eğilim, sur dışında özellikle de Boğaz'da yeni mahallelerin oluşmasıyla bölgenin nüfusunun artmasına bağlı olarak, Boğaziçi'nin benzer bir gelişim gösteren Haliç ile birlikte şehir bünyesine organik olarak entegre edilmesidir (Kuban, 1970: 38). Dönemin genel yapısıyla bağlantılı olarak Osmanlı gündemini şekillendiren yenilikler, başta saray çevresi olmak üzere gündelik hayatı da etkilemiş, yaratılan bu doğa zevkinin kentte mesire yerlerinin çoğalmasını sağlamasıyla halkın da Batılı yaşam tarzına katılımını teşvik etmiş ve "yaşanan" dış mekânların sayısı hızla artmıştır. Bu entegrasyon, Boğaziçi nüfusunun artışı da beraberinde getirmiştir. Bu artışta, Anadolu ve Rumeli'den gelen halkın buralarda iskân ettirilmesi ve İstanbul halkının yeni kurulan banliyölere yönelmesi yanında, padişah ve devletin ileri gelenleri ile bunları izleyenlerin daha dışa dönük bir yaşam biçimi benimsemeleri, gezintilerin giderek yaygınlaşmasıyla Boğaziçi'ndeki biniş köşkleri, konaklama binaları ve bahçelerin sayıca çoğalması da etkin olmuştur (Denel, 1982: 46). Bu yüzyıla kadar kısıtlı bir çevrenin kullanıldığı doğal gezinti alanları, bahçeler ve mesire yerleri bütün kentte -özellikle de Boğaziçi'nde- yaygınlaşmış, gelişen batılılaşma düşüncesiyle daha geniş bir topluluğa hizmet vermek üzere önceliklere kıyasla daha fazla öne çıkan kullanım ve biçimlerle düzenlenmişlerdir. İstanbul Boğazi'nin kıyıları boyunca sıralanan, arkalarındaki korulara küçük köprüler ile bağlanan yalı ve sahilsaraylarıyla büyük bir "şehir bahçesi" yaratılmıştır. Nüfus artışına bağlı olarak yeni yerleşim alanlarına gereksinim doğmasıyla, daha önce yaptırılmış olan sahilsaraylarıyla bunlara ait bahçelerin yıktırılarak yerleşme alanları açılması, her geçen gün daha da yerleşen Batılı anlayışa uygun yenilerinin yapılmasıyla eş zamanlı olarak gerçekleşmiştir.

Batılılaşma, yaşam biçimi ve gündelik hayatın ev-cami-çarşı üçgeninden çıkarak biraz daha dışa açılması yanında bahçelerin düzenlenmesinde biçimsel olarak da kendini göstermiştir. Lâle Devri'nden (1703-1730) itibaren Batılı mimarî ve dekoratif biçimlerin ithaliyle Fransız saray bahçelerinden esinlenen bir mimarî düzen fikri, o güne değin tamamiyle resmî düzenlemeden uzak olan saray ve zengin sınıfın konut bahçeleri ile birçok "kamusal" mesire yerinde, ağaçlıklı yolların ve havuzların simetrik düzenlemeleri biçiminde ortaya çıkmıştır (Cerasi, 1999: 210). Özellikle I. Mahmut Dönemi'nde İstanbul'un eğlence hayatının ağırlık merkezi artık Sadâbâd'dan Boğaziçi'ne taşınmış ve Boğaziçi bahçeleri en gözde dinlenme ve eğlence mekânları hâline gelmiştir. Daha önceki dönemlerde yaptırılmış olan bahçe-

lerden Kule Bahçesi'ndeki köşkların taşları Sadâbâd'da yapılacak yeni kasırların yapımında kullanılmış, Kandilli Bahçesi ve içindeki köşkler yeni yerleşim alanı yaratmak amacıyla, Kavak Sarayı ve Bahçesi ise bir bostancı kışlası yapılması için yıktırılmıştır (Artan ve Neuman, 1994: 494-495; Erdoğan, 1958: 177).

Beykoz Bahçesi'nin deniz tarafında bulunan Hünkâr İskelesi ve Göksu Mesiresi ise, daha çok halkın belli günlerle, tatil ve bayramlarda gezme, dinlenme ve piknik amacıyla geldiği alanlar hâline gelmiştir (Resim 3). Göksu Deresi çevresi daha önceki dönemlerde de önemli bir mesire yeri olmakla birlikte, bu dönemde

Resim 3- Beykoz Çayırı'nda kadınlar (Sarıöz, 1996: 213).

daha ön plâna çıkmış, özellikle de kadınlara açık olan Cuma günlerinde halkın en büyük eğlencesi hâline gelmiştir (Pardoe, 1997: 181). Dönemin Batılı anlayışını yansıtan padişahların hanımları, kızları ve kardeşleri gibi saray çevresi tarafından yaptırılan sahilsarayları dizisi Boğaziçi'nde o güne kadar görülmemiş bir imar hareketi olarak ortaya çıkmış ve Rumeli kıyısında Salıpazarı'ndaki Emnâbâd'dan başlayarak Defterdarburnu'nda Neşetâbâd ve Bebek'teki Hûmayunâbâd ile Anadolu kıyısında Beylerbeyi'ndeki Şevkâbâd, Kanlıca'daki Mihrâbâd ve Çubuklu'daki Feyzâbâd sahilsarayları yaptırılmıştır. Sahil boyunca uzanan cepheleri, içinde çeşitli köşkler bulunan ve Batılı anlayışa göre düzenlenmiş bahçeleri ve arkalarındaki korularıyla bu sahilsarayları, Boğaziçi'ne özel bir yerleşim düzeni yaratmışlardır (Resim 4). Saray çevresi ve Osmanlı üst tabakası da dinlenme ve gezme ihtiyaçlarını bu sahilsaraylarının bahçe ve korularına kaydırmışlardır. 18. yüzyılda İstanbul'a gelen gezginlerin gravür ve anılarına konu olan bu yaşam biçimi çoğunlukla hayranlıkla anlatılmaktadır.⁶

Resim 4- Hümeynâbâd Kasrı, Bebek (Melling, 1819: plân 30).

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyıl başlarında, elçilikler ve bunu izleyen zengin sınıfın konutlarının Boğaz'ın iki yakasına doğru kaymasıyla, Boğaziçi köyleri sayfiye niteliğini kaybederek banliyöleşmiş, ulaşımın da gelişmesi İstanbul'da kentin mekân değişimini büyük ölçüde etkilemiş, daha önce kentle bütünleşmemiş semtlerin, kent merkezleriyle organik bir bütünleşmeye girmesini sağlamış, Boğaziçi de yeni oluşan banliyölerle kentin bir parçası durumuna gelmiştir (Resim 5, 6). Özellikle 1852'de Şirket-i Hayriyye'nin yakın mesafelere sürekli vapur seferlerini başlatmasıyla, Boğaziçi gezinti yerleri bir kat daha önem kazanmış, ulaşım kolaylığı buraların çekiciliğini arttırmıştır (Müller-Wiener, 1998: 110).

Kentin fiziksel anlamda bütünleşmesi, gündelik hayatta da kendisini göstermiş, İstanbul, Galata ve Üsküdar bölgeleri bu dönemde kültürel açıdan birbirine yakınlaşmıştır. Gündelik hayatı kültürel etkinlik açısından zenginleştiren bir diğer nokta da Tanzimat'ın ilânıyla birlikte iskân kısıtlamasının büyük ölçüde ortadan kaldırılması olmuş, yasaların tanıdığı serbestlik çerçevesinde çeşitli etnik grupların yaşantı üslupları birbiriyle karışarak gündelik hayatın dokusunu oluşturmuştur. Geçmişte mesire geleneğinde yaşanan kolektif etkinliklere karşın, 19. yüzyılda İstanbul'da gelişen eğlence kültürü, sınıfsal farkların da belirginleşmesiyle yine içe dönük, kişisel yönü ağır basan bir gündelik zaman geçirme anlayışını doğurmuştur. Halkın ev dışında vakit geçirdiği, kadının kent yaşamına katıldığı bu dönemde, Boğaziçi'nin gündelik hayatı, Osmanlı üst tabakasının değerleriyle biçimlenmekle birlikte mehtap gezmeleri gibi, halkın daha önceki dönemlerde kolektif katılımlarla düzenledikleri sıradan eğlenceler, törensel bir ihtişamla yeniden yaratılmıştır (Işın, 1995: 95-96). Üst tabakanın sahip olduğu ve yalı bahçelerine çekilen bu içe dönük

Resim 5- Rusya Elçiliği, Büyükdere (Melling, 1819: plân 42).

Resim 6- İspanya Elçiliği, Büyükdere (Melling, 1819: plân 40).

eğlence mekânları yanında, artık yalnızca halkın gittiği bahçe ve korular gibi mesire yerleri tüm canlılıklarıyla yaşamaktaydı. Hattâ farklı kültürlerin karışması ve Osmanlı kadınının da kent yaşamında yer almaya başlamasıyla, bu alanların kullanılması ile ilgili kuralların arttırılmasına gerek duyulmuştur. Örneğin, 1852 tarihli bir *tenbihnâmede*, hangi mesirenin ne zaman kadınlara, ne zaman erkeklere ait

olduğu, buralara kadın-erkek beraber gidilmemesi gerektiği, Müslüman kadınların hangi günler nerelere gidecekleri gibi bir takım kısıtlamalar yer almaktadır (Arpınar, 1972: 10-12).⁷

Bu dönemde üst sınıfın özel mülkleri içinde kalan ve halka açık olan eski bahçe ve korular kullanılmaya devam edilmiş, halkın rağbet ettiği yerlerde yeni gereksinimler doğrultusunda eklemeler yapılmıştır. Arşiv belgelerinde, 1892'de Göksu Mesiresi'nde yeniden inşa edileceği belirtilen gazinonun plân ve cephe çizimleri olmakla birlikte, hakkında detaylı açıklama yoktur (BOA/PPK, 242, 6 Cemâzi-yel-âhir 1309). Bunun yanında tümüyle Batılı anlayışla sahil bölgesinin daha iç kesimlerinde düzenlenen İhlamur'daki Nüzhetiye ve Bebek'teki Nisbetiye Kasır ve Bahçeleri ile sarayın dinlenme ve eğlence alanları bu kez de sahilden daha iç kesimlere taşınmıştır. 20. yüzyılın başında Anadolu kıyısında Beylerbeyi'ndeki Havuzbaşı, Göksu ve Küçüksu mesireleri, Sultaniye Bahçesi, Çubuklu Mesiresi, Mihrâbâd Korusu, Beykoz Bahçesi ve arkasında yer alan Tokat Bahçesi ile Rumeli kıyısında Beşiktaş'taki İhlamur Mesiresi, Emirgân Korusu ve Sarıyer'deki Fırıldak Bahçesi, Hünkâr Suyu gibi mesire yerleri halkın dinlenme ve eğlence alanları olmaya devam etmiştir. (Abdülaziz Bey, 1995: 297)

Boğaziçi'nde yaratılan bahçe, mesire ve korularla bunların kullanılış biçimi, mekânsal ve anlamsal değişimi sürekli kalmış, Boğaziçi yüzyıllar içinde Osmanlı hanedanının bir sayfiyesi konumundan, kentin bir dış mahallesine dönüşmüştür. Bu açıdan değerlendirildiğinde Boğaziçi, Osmanlı'da kentsel mekânın değişiminin en iyi gözlemlenebileceği yerlerden biridir.

NOTLAR:

- 1) Beşiktaş, Bebek, Emirgân, Yeniköy, Büyükdere, Beykoz, Kandilli gibi çoğu Boğaz köylerinin tarihi incelendiğinde, bu üpik gelişim süreci kolaylıkla gözlenebilir. Mesire yerlerinin yerleşmeye açılması yanında, kasır ve saraylar da yeni mahallelerin kurulması ya da günün gereksinimleri doğrultusunda yeni binaların yapılması için yıktırılmıştır (Gökbilgin, 1940: 671-690; İncicyan, 1976).
- 2) Saray bahçelerinde süs ağaçları ve bitkilerinin yanında, ihtiyacı karşılamak üzere meyve ve sebze yetiştirilmesine sonraki yüzyıllarda da devam edilmiştir.
- 3) Eski Saray ve Topkapı Sarayından sonra gelen üçüncü büyük hanedan sarayı olması ve içinde birkaç köşk, hamam, mescit gibi yapılar bulunması açısından, bir tür sayfiye olarak değerlendirilebileceğimiz Kavak Sarayı, ancak günübürlük veya kısa süreli konaklamalara olanak tanıyabilen Boğaziçi'ndeki diğer hanedan yapılarından ayrılır.

- 4) Sultaniye Bahçesi önündeki köşk için Eldem (1976: 14), Cornelius Loos'un iki resmi ve 1926 yılındaki mevcut mendirek kalıntılarına dayanarak bir restitüsyon yapmıştır.
- 5) Kaynaklardan edinilebilen bilgiler ışığında, Beykoz Bahçesi'nin, Hünkâr İskelesi arkasında Tokat Deresi boyunca uzandığı ve arkasında Tokat Bahçesi'nin yer aldığı düşünülebilir. Eldem'in (1976: 6-7) yaptığı restitüsyon da olasılıkla buna dayanmaktadır.
- 6) Özellikle 18. yüzyılda Batı'nın Doğu'yla ilgilenmesiyle bağlantılı olarak, Doğu'nun en önemli merkezlerinden biri olan İstanbul'a çok sayıda gezginin yolu düşmüş, anı ve gözlemlerini -bazı önyargılar içerseler bile- yabancı bir yeri ve yaşam tarzını anlayabilme çabasını da içeren bir heyecanla kaleme almış ve resimlemişlerdir (Arslan, 1992).
- 7) Osmanlı kadınının yavaş yavaş toplum hayatına katılmasıyla, 16. yüzyıldan başlayarak kadınların özellikle eğlence ve mesire yerlerine gitmeleriyle ilgili çeşitli kısıtlamalara örnek olarak, Kayıkçılar Kahyasına Ferman 1580 (H.988): "Bundan evvel de tenbih edilmişti; taze avretlerin levent tâifesiyle kayığa girip gezmelerine mâni ol ve bu husûsu bütün kayıkçılara tekrar tekrar tenbih et ...," Arabacılar Ferman 1752 (H.1165): "Bundan böyle kadınların arabalarda bu uzak mesirelere gitmeleri yasak edilmiştir. Gidenlerle onları yasağa rağmen arabasına alıp götürecek arabacılar, yakalandıkları gibi İstanbul'dan taşraya sürülecektir." (Tarih ve Toplum, 1984: 33-40).

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri

BOA/PPK (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Plân Proje ve Krokiler), 242, 6 Cemâzi-yel-âhîr 1309.

Kitap Makale ve Bildiriler

Abdülaziz Bey (1995) *Osmanlı Adet Merasim ve Tabirleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Ahmet Refik (1998) *Eski İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları.

And, M. (1982) *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Arpınar, S. (1972) "İstanbul'da Mesire Yerleri ve 1852 tarihli Tenbihnâme." *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, X/55, 10-12

Artan, T. ve Neumann, C.K. (1994) "Kavak Sarayı." *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. IV.

Arslan, N. (1992) *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları.

Aslanoğlu Evyapan, G. (1972) *Eski Türk Bahçeleri ve Özellikle Eski İstanbul Bahçeleri*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

Cerasi, M. (1999) "Osmanlı Kenti." *Cogito*, XIX, 201-215.

Denel, S. (1982) *Batılılaşma Sürecinde Tasarım ve Dış Mekânlarda Değişim ve Nedenleri*. Ankara: ODTÜ Yayınları.

Eldem, S.H. (1976) *Türk Bahçeleri*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Erdoğan, M. (1958) "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri." *Vakıflar Dergisi*, IV, 149-182.

Gökbilgin, M.T. (1940) "Boğaziçi." *İslâm Ansiklopedisi*. II.

- Işın, E. (1995) *İstanbul'da Gündelik Hayat*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- İncicyan P.G. (1976) *18. Asırda İstanbul*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Kuban, D. (1970) "İstanbul'un Tarihî Yapısı." *Mimarlık*, V, 26-48.
- Kuban, D. (1996) *İstanbul, Bir Kent Tarihi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yayınları.
- Kuban, D. (1973) "Osmanlı Çağında Boğaziçi Yerleşmesi." Pamay, B. (der.) *İstanbul Boğazı ve Çevresi Sorunları Sempozyumu* içinde, 128-144, İstanbul: Çevre Koruma ve Yeşillendirme Derneği.
- Mantran, R. (1991) *16. ve 17.Yüzyılda İstanbul'da Gündelik Hayat*. İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Mantran, R. (1996) "17. ve 18. Yüzyıllarda İstanbul." Batur, A. (der.) *Dünya Kenti İstanbul* içinde, 38-47, İstanbul: Tarih Vakfı.
- "Osmanlı Toplum Yaşayışı ile İlgili Belgeler-Bilgiler: Kadın - 1." (1984) *Tarih ve Toplum*, 1/3, 33-40.
- Pardoe, J. (1997) *18.Yüzyılda İstanbul*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Sarıöz, P. (1996) *Bir Zamanlar İstanbul*. İstanbul: İdea.

İSTANBUL'DA SON DÖNEM SARAY YAPILARINDAN YILDIZ SARAYI VE BAHÇESİ'NDE DOĞU VE BATI KAYNAKLI TASARIM ÖGELERİNİN BİRLİKTE KULLANIMI ÖZLEM SALMAN GÜNALP

Osmanlı bahçe tasarımı, Türklerin Orta Asya'dan, Anadolu'ya ve sonrasında İstanbul'a kadar uzanan göçleri sırasında karşılaştıkları farklı kültürlerle, Doğu ve İslâm inancı arasında kurdukları ilişki ile biçimlenmiştir. Doğu'nun animizm temelli inancı ile İslâm dininin ödül mekânı *Cennet Bahçesi* idealinin sentezi durumunda ki Osmanlı bahçeleri, düzenleme prensipleri açısından 18 yüzyıla gelinceye kadar Doğulu bir kimliğe yakınlığı ile göze çarpmaktadır.

Orta Asya Türk mitolojisinden İslâm inancının kabulüne kadar çiçek, ağaç, toprak gibi doğal elemanların Türk toplumunun sosyal yaşamında insanla ne denli içiçe bir ilişki kurduğunu söylemek yanlış olmaz. İslâm inancındaki içe kapalı özel yaşam, bahçe mekânlarının seyirlik olmasından daha çok yaşanan ve yaşatılan mekânlar olması gerçeğini doğurmuştur. 18. yüzyılda Yirmisekiz Çelebi Mehmet Efendi'nin Fransa'yı ziyaretinden sonra özellikle bu tilke ile gelişen siyasî ve ticarî ilişkiler çerçevesinde, Avrupa'nın sosyal yaşam tarzı yanında, mimarî üslûp anlayışının etkileri ve bununla beraber bahçe düzenleme fikrinin de Osmanlı başkentinde uygulama alanı bulmaya başladığı görülmektedir. Bir döneme eğlenceleri ile adını veren Lâle Devri'nde, Osmanlı sosyal yaşamındaki gerek eğlence anlayışı gerekse de bahçe düzenlemelerinden oluşan farklılıklarla kendini gösteren Batı kökenli değişiklikler, ilk mesire düzenlemesi olarak bilinen Sadâbâd'da ve Çirâğın Sarayı bahçesinde düzenlenen çirâğın âlemleri, açık mekânlarda yaşanan şenlikler ve eğlenceler aracılığıyla somut olarak karşımıza çıkmaktadır. Tüm bu değişiklikler mimarî ile paralel olarak bahçe düzenlemelerinde eklektik yaklaşımın oluşmasına neden olmuştur. Kâğıthâne'deki Sadâbâd örneğinde ya da Yıldız Sarayı bahçesinin bir anlamda boğaz kıyısındaki bir uzantısı durumunda olan, Çirâğın Sarayı bahçesinde düzenlenen tüm şenlik, düğün kutlamaları gibi eğlencelerin yapıldığı bahçe mekânlarını, Avrupalı etkiler taşıyan, ama aynı zamanda da Doğu bahçesinin doğal alanlarının da korunduğu açık mekânlar olarak görmekteyiz.

18. yüzyılın ikici yarısından ve özellikle de 19. yüzyıldan itibaren İstanbul'a gelen Avrupalı mimarların inşa ettikleri saray ve kasır yapıları ile bahçe

tasarımcılarının düzenledikleri Batu etkili bahçeler, Osmanlı başkentinin silüetini değiştirirken, aynı dönemde Osmanlı bahçıvanlarının düzenlemeleri ise, bu açık yaşam alanlarının Doğulu kimliğini koruyan bir çaba içindeydi. Şenliklere, gösterişli kabul törenlerine sahne olan bu mekânların yakınlarında yer alan işlevsel bahçeler bu doğal anlayışın bir ifadesi durumundadır.

19. yüzyılda Osmanlı sivil mimarîsinin özelliklerini taşıyan Yıldız Sarayı ve çeşitli büyüklüklerdeki köşkleri, iç ve dış bahçelerle çevrelenmiştir. Bizans devrinde ormanlık bir arazi olan alan, 17. yüzyılda I. Ahmed döneminde, ilk kez *Koruyu Hümayun* olarak adlandırılmış ve aynı padişah döneminde ilk köşk yaptırılmıştır. III. Selim burada annesi Mihrîşah Sultan için bir kasır ile çeşme yaptırmıştır. III. Selim'den itibaren saray mensuplarının ilgisini çeken koru, II. Mahmud döneminde askerlerin talim yeri olarak kullanılmıştır. 1810-1813 tarihleri arasında sultan II. Mahmud tarafından yaptırılan köşke Yıldız adının verilmesi, sarayın bu isimle anılmasının başlangıcı olduğunu düşündürmektedir. Abdülhamîd'in tahta çıkmasıyla birlikte, Sultan tarafından yaptırılan köşk ve kasırlar ile saray bugünkü görünümünü almaya başlamıştır. Saray yapılarındaki farklı üslûp özellikleri, binaların yapımında farklı mimarların görev almasından kaynaklanmaktadır. Saray yapılarında ve bahçelerinin tanziminde görevli mimarlardan Sarkis Balyan, Agop Balyan, Vallaury ve Raimondo D'Arconco ile diğerleri, yapılar ve bahçe düzenlemelerine farklı yorumlar getirmişlerdir. Yıldız Sarayı'nın 19. yüzyıl Osmanlı sivil mimarîsinin özelliklerini taşıyan saray yapısı ve çeşitli büyüklüklerdeki köşkleri, iç ve dış bahçelerle çevrelenmiştir. Saray, II. Abdülhamîd döneminde yaptırılan Küçük Mâbeyn, Harem Binaları, Cariyeler Dairesi, Kızlarağası Köşkü, Cihân-nümâ Köşkü, Şale Köşkü, Yıldız (Hamidiye) Camii, Tiyatro, Marangozhâne, Eczane, Tamirhâne, Kilithâne, Çini Atölyesi, Kütüphâne ve Şehzadeler Köşkleri ile Yıldız Saray yapıları kompleksi durumuna gelmiş, bu işlevsel yapıların birlikte kullanılması ise Avrupa saray anlayışının İstanbul'daki ifadelerinden biri olmuştur. Yıldız Sarayı, Büyük Mabeyn, Çadır Köşkü, Malta Köşkü ve Şale köşklerinin yapımıyla birlikte Topkapı Sarayı'ndan sonra geniş arazi üzerine kurulan ikinci saray yapıları kompleksidir.

Yıldız Sarayı kompleksi içinde yer alan Çit Kasrı 1878 Türk-Rus savaşı ve 1897 Türk-Yunan savaşı sırasında savaşın yönetildiği karargâh olarak kullanılmıştır. 1889 yılında yapılan tiyatro, Dolmabahçe Sarayı'ndaki saray tiyatrosundan sonra ikinci örnektir. Tiyatronun iç dekorasyonunda yer alan manzara resimleri sarayın bahçe düzenlemesindeki çeşitliliği yansıtır niteliktedir. Yabancı tiyatro grupları tarafından oynanan Batılı oyunların ve opera temsillerinin yanında, Türk tiyatrosu-

nun dram ve orta oyunu temsillerinin de düzenlendiği yapı, son dönem Osmanlı sultanlarının, özellikle özel yaşamlarında Avrupalı beğenileri ne ölçüde günlük hayatlarına taşıdıklarını göstermektedir. Sarayın Hasbahçesi içinde kalan Ana Köşkü, Kameriye Köşkü, Cihân-nümâ Köşkü gibi yapılar da Avrupa etkili bir bahçede Osmanlı yaşamının Batılı beğenilerle sürdürülmeye çalışıldığı diğer kapalı mekânlardır.

Yıldız Sarayı'nın dış bahçesinin düzenlemesi boğaz tipolojisine bağlı kalınarak yapılmıştır. Malta ve Çadır köşkleri ile Sultan Abdülaziz tarafından dönemin baş mimarı Raimondo D'Aronco'ya yaptırılan Yıldız Çini Atölyesi, bu bahçe içine yaptırılmış önemli yapılardır. Sarayın dış bahçesindeki koruluk, hem gezinti parkı olması hem de sebze ve meyvaların yetiştirildiği alanların bulunması açısından, Osmanlı işlevsel bahçe geleneğinin devamlılığının göstergesi durumundadır. Kiler-i Hümayûn'da toplanan padişah bahçelerinin ürünleri arasında Yıldız bahçesinden gelenlerin de bulunduğu Dolmabahçe Sarayı Arşivi'ndeki H. 1296 tarihli defter kaydında rastlıyoruz. Koru içinde ilk olarak sultan Abdülaziz döneminde (1870-1876), çevre düzenlemeleri ve bitkilendirmelerin yapıldığı bilinmektedir. İç bahçelerin tasarımlarında Avrupalıların görevlendirilmesi ve tasarımda kullanılan çiçek ve ağaç fidanlarının yurt dışından getirilmesi ise, II. Abdülhamîd dönemine rastlamaktadır. Osmanlı toprakları içinde farklı yerlerde yetişen ağaç cinslerinin bu koruda da yetiştirildiğini kanıtlayan belgelere rastlamak mümkündür. 1910-1911 tarihleri arasında Avrupa'da yayımlanan *Journal of the Royal Horticultural Society* adlı bir dergide, Yıldız Sarayı ve parkı ile ilgili olarak yayımlanan bir makale, Avrupa'nın Osmanlı Saray bahçelerinin durumuna olan ilgisinin göstergelerinden biridir. Diğer İstanbul saraylarının bahçelerinde olduğu gibi, Yıldız Sarayı bahçesinde de kullanılan bitkiler ve saray bahçıvanlarıyla ilgili bilgilere arşiv kayıtlarında rastlamaktayız. Koruluk alan, ilk defa İngiltere'de görülen ve daha sonra tüm Avrupa'da etkisini göstermiş naturalist bahçe anlayışının tipik uygulamalarından biridir. Değişik ağaçların büyük gruplar hâlinde düzenlendiği alanlar, parke taş döşeli dar patikalar, çakıl taşı kullanılarak döşenen su olukları, Avrupa'daki örneklerle çok benzer. Parkın içinde bulunan büyük gezinti havuzu ile ağaçlık alanların arasında boşlukların bırakılmaması, havuzdan çok doğal bir gölet izlenimi yaratılması düşüncesinin bir ürünüdür. Havuz üzerindeki köprü karşıdan karşıya geçişi sağlamaktadır. Yıldız parkında kullanılan bahçe elemanları arasında, Avrupa etkili grotto'lar ile Osmanlı çeşmeleri dikkati çekmektedir. Parkın farklı yerlerine serpiştirilmiş şekilde dağıtılan çeşme ve genellikle saray duvarlarının kenarlarında küçük

doğal su kaynakları havasında düzenlenmiş grottolar, doğal atmosferin sağlanmasında önemli rol oynamışlardır. Osmanlı bahçelerinin vazgeçilmez su yapılarından olan çeşmelerin döneminin özelliklerini taşıyan kıvrak hatlı Rokoko ve geç Barok üslûpta ve mermerden yapıldıklarını görüyoruz. Osmanlı bakış açısı ile şekillenen su unsurunun dekoratif amaçlar dışında, kutsallık ve ihtiyaç yanının gözardı edilmeyecek şekilde farklı gezinti alanları üzerinde kullanımı, bu geleneğin devamlılığının sağlanması açısından önemlidir. Bu çeşmeler, Avrupa'daki örneklerinin aksine, yalnızca süsleme yanı ile düşünülmemiş, ihtiyaç hâlinde içilebilmesi amacıyla tasarlanmıştır. Genel hatları itibariyle İngiliz naturalist bahçe kavramının görüldüğü ve gölet, nimfeum, grotto ve kaskatların kullanımının yarattığı pitoresk bahçe özelliğinin öne çıktığı sarayın dış bahçesi, öte yandan su yapıları, meyve ve sebzelerin ekili olduğu alanlarıyla işlevsel bahçe bölümleri, av hayvanlarının yetiştirildiği kafesler, gölgelik "kuytu alan" hissi veren doğal orman dokusuyla Doğu ve Türk bahçesi kimliği de taşımaktadır. Arşiv kayıtlarından öğrendiğimiz Geyiklik olarak adlandırılan bölümün varlığı, zaman zaman bu büyük park alanı içinde avlanıldığını düşündürmektedir. Dış bahçe içinde yer alan bir diğer önemli yapı, iç bahçede de örnekleri görülen Limonluk yapısıdır. Limonluk, sera ve bazen de Avrupa'daki gibi Kış Bahçesi olarak kullanılmaktaydı.

Sarayın dış ve iç bahçelerinin ilişkisini sağlayan 5 adet kapı, aynı zamanda yaşayanların dış dünya ile kurdukları ilişkinin sağlandığı noktalar durumundaydı. İç bahçenin tasarım programı, park alanından farklı olarak yer yer formel düzenlenmiş alanlarla karşımıza çıkmaktadır. Ağaç gruplarının bulunduğu yeşil alanlar, dolaşımın sağlandığı yollardan kıvrak hatlı taş bordürlerle ayrılmıştır. Gölge veren ağaçların yarattığı, kuytuluk hissi veren küçük alan düzenlemeleri, yine Osmanlı bahçesinin ifadesidir. Bahçe dekorasyonunda kullanılan farklı üslûptaki çeşmeler, eklektik yaklaşımın göstergesidir. En önemli su yapılarından birini, Çit Kasrı'nın bitişiğinde yer alan Harem duvarında, benzer örneklerine Avrupa'da, özellikle de Fransa ve İtalya'da rastlanabilen eklektik üslûp özellikleri gösteren *selsebil* oluşturmaktadır. Bahçedeki bir diğer çeşme Raimondo D'Aronco tasarımıdır. İtalyan Baroğu'nun özelliklerini taşıyan bu su yapısı, anıtsal bir ifadeye sahiptir. Bu bahçe içinde yer alan yapılar arasındaki Limonluk, Rokoko bezemeleri olan Neo-Barok yapısıyla karşımıza çıkar. Yapı ve içindeki Art-Nouveau üslûbundaki çeşme düzenlemesi, yine D'Aronco imzasını taşımaktadır. İkinci avluya geçiş noktasında bulunan ve muhtemelen yine D'Aronco tarafından yaptırıldığı tahmin edilen Küçük Mabeyn Köşkü, sultanın şahsına ait günlük işlerini yaptığı özel ikametgâhı durumundadır.

Köşkün naturalist çiçek kompozisyonlu cam vitrayları, Paris'li sanatçı Bonet tarafından yapılmıştır. Topkapı Sarayı'ndaki çoğu bölümün camlarını süsleyen çini desenlerinden oluşan vitraylardan sonra, bu geleneğin 19. yüzyılda hâkim olan bezeme anlayışına uygun olarak devam ettirilmesi, sürekliliğin sağlanması anlamında önemlidir.

Yıldız Sarayı bahçeleri arasında Selâmlık bölümünde yer alan formel tasarımı bahçe ve duvarların dışında kalan koruluk alandan farklı tasarlandığı görülen Hasbahçe, içinde bulunan 12 m genişliğindeki büyük bir havuz etrafında kurgulanmıştır. Döneminin tasarım özelliklerinin görüldüğü Hasbahçe, yapay kurgunun doğal kimlikle yansıtılmasının güzel bir örneğini oluşturmaktadır. Hasbahçe, Dolmabahçe Sarayı'ndaki tasarım özelliklerinden çok, naturalist yaklaşımın izlerini taşımaktadır. Aynı dönemde İngiltere'de özellikle halka açık parkların düzenlenmesinde kullanılan bütün tasarım öğeleri, Hasbahçe'de daha küçük boyutlu olarak uygulanmıştır. Doğal bir göl etkisi veren ve içinde gezilebilecek büyüklükte bir havuz, Japon bahçelerinde görülen doğal görünümlü yapay ada; bu ada üzerine kurulmuş Ada Köşkü (Kebab Köşkü); havuzun iki yakasını birbirine bağlayan irili ufaklı köprüler, köprülerin kara ile bağlantı yerlerindeki nimfeum, grotto ve kaskadlar; durgun havuz suyunun yer yer hareketlenmesini sağlayan şelâlerin naturel bir yaklaşımla grottolardan oluşturulması; ya da havuz, bahçe ve diğer yol kenarlarının ağaç dallarından yapılmışçasına bir etki yaratan korkuluklarla çevrilmesi, İngiliz naturalist bahçe anlayışının Yıldız Sarayı Hasbahçesi'ndeki yansımalarıdır. Bu Avrupalı tasarımın ağırlığı yanında geleneksel su yapılarından olan çeşme ve fiskiyeli havuzlar da kullanılmıştır. Hasbahçe içinde yer alan küçük köşkler, mimarî özellikleri açısından farklılıklar göstermektedirler. Hasbahçe içindeki yapıların en önemlisi sayılabilecek olan Cihânnümâ Köşkü, bodrum üzerinde iki kat olacak şekilde Bağdadî tekniğiyle yapılmış tipik bir İstanbul evi görüntüsünü sergilerken, Ada Köşkü ve Kameriye Köşkü'nde uygulanan mimarî teknikler tümüyle farklılık göstermekte ve Art-Nouveau üslûp özellikleri taşımaktadırlar. Cihân-nümâ Köşkü'nün dış mimarî süsleme programında saçak altında simetrik şekilde görülen rûmî kompozisyonlar ve çatı pervazının hareketli süslemesi, 19. yüzyılda, İstanbul'daki bir çok Türk evinde görülebilen süsleme detaylarındandır. Cihân-nümâ Köşkü bu tasarım özelliklerinden dolayı, Neo-Ottoman üslûbunun erken örneklerinden biridir. Hasbahçe'nin diğer önemli yapısı Kameriye Köşkü'dür. Her mevsimde kullanılabilmesi için ısıtılmasında soba kullanımı düşünülmüş köşkün, hemen yanında yer alan yazlık kameriye ile kurduğu doğal ilişki dikkat çekicidir. Hasbahçe içinde-

ki tüm köşk ve bahçe süsleme detayları, yaratılmış pitoresk çevrenin günümüze kalmış öğeleridir.

Yıldız Sarayı Hasbahçesi içindeki önemli diğer yapılar çiçek seralarıdır. Değişik türde çiçeklerin yetiştirildiği sera, bahçe ile doğal ilişkinin kurulduğu bir yapıdır. Cam ve dökme demir kullanılarak yapılan sera İngiltere Kew Gardens'daki sera yapılarıyla aynı amaçla yapılmıştır. Yapının dışında yer alan grottodan oluşan şelâle, bir doğal oluşummuşçasına etki yaratmakta ve bahçenin ana kurgusu ile bütünlük sağlamaktadır. Hasbahçe içinde yer alan değişik türde, yerli ve yabancı kökenli, gölge veren ağaçların doğal görünümünün korunduğu bir plânlamaya gidilmemiştir. Dış bahçedeki çiçek tarhlarının görülmediği, yeşilin tonlarının hâkim olduğu bahçe içinde, farklı cinsten çiçek bitkileri kullanılmıştır.

Diğer Osmanlı saray bahçelerinde olduğu gibi, Yıldız Sarayı bahçelerinin de kullanımının kadın ve erkekler için ayrı ayrı düşünüldüğüne bazı arşiv belgelerinde rastlıyoruz (BOA/ŞİK).

Yıldız Parkı içinde yer alan köşk yapılardan biri olan Çadır Köşkü, adından da anlaşıldığı gibi Otağ-ı Hümayun'ların 19. yüzyıldaki ifade biçimi olan av ya da binış köşkü olarak tanımladığımız yapılardan biridir. Sultan Abdülaziz tarafından mimar Sarkis Balyan'a yaptırılan köşkün önünde parkın en büyük havuzlarından biri bulunmaktadır. Saray'ın Hasbahçesi'nde olduğu gibi burada da havuz çevresindeki ağaçların oluşturduğu doğal ifade, havuzdan daha çok doğal gölet fikrini güçlendirmektedir. Havuz içindeki kayıklara binmek için kullanılan doğal görünüm- lü ahşap çıkma, küçük bir ahşap iskele durumundadır. Havuzun iki tarafı, biri asma olarak yapılmış iki köprü ile bağlanmıştır. Havuz plâni, ağaçların gruplaşması, çiçek tarhları ve aydınlatma elemanlarına kadar tüm detaylar, naturalist bahçelerin düzenleme programlarına uygunluk göstermektedir. Park bahçe içinde yer alan diğer bir Sarkis Balyan yapısı olan Malta Köşkü, saray halkının koru içindeki gezintileri sırasında dinlenebilmeleri için yaptırılmıştır. Eğimli arazi üzerinde yer alan bahçe, düzenli çiçek tarhları ve gruplanmış ağaçların oluşturdukları bir kompozisyona sahiptir.

19. yüzyılın en önemli köşk yapılarından ve bahçe düzenlemelerinden biri olarak örneklenebilecek Şale Köşkü, birbirine bitişik nizâmlı farklı tarihlerde yapılan üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümün mimarı bilinmemekle birlikte, ikinci bölümü Sarkis Balyan, üçüncü ve son bölümü de D'Arconco tasarlamıştır. 1898 yılında Alman İmparatoru II. Wilhelm'in ikinci kez İstanbul'a gelişi ve ikametgâhi

olarak kullanılması için yaptırılmıştır. Köşk, tüm salonlarında uygulanmış olan tavan resimleriyle de ünlüdür. Çoğunlukla peyzajların oluşturduğu bu resimler, genellikle naturalist üslûp anlayışıyla yapılmışlardır. Naturalist yaklaşımın pitoresk öğelerle beslendiği bir düzenlemenin başarıyla uygulandığı bahçe, yine Hasbahçe'de görüldüğü gibi, yer yer daralan ve genişleyen bir havuz etrafında kurgulanmaktadır. Havuz üzerindeki köprülerin yapıya yakın olan kısımlarında kurgulanan formel alanların varlığına rağmen naturalist etki daha yoğundur. Şale Köşkü'nün bahçesinde de yapıdan uzaklaştıkça artan bir naturalist yaklaşım dikkat çeker. Bahçe içinde kullanılan bütün dekoratif elemanlar döneminin üslûp özelliklerini taşımaktadır. Genel düzenleme prensibi açısından sarayın diğer bahçeleri ile bir paralellik görülmektedir. Şale Köşkü'nün önemli bir bölümü de Limonluk (Sera) yapısıdır. İçinde değişik bitki ve çiçeklerin yetiştirildiği sera, döneminin güzel örneklerinden birini oluşturmaktadır.

Yıldız Saray bahçelerinin düzenlenmesinde çalışan bahçıvanlar ile ilgili olarak Dolmabahçe Sarayı Arşivi'ndeki kayıtlar önemli bilgiler içermektedir. Yıldız Sarayı bahçesinde görevli 83 adet bahçıvanın varlığı ve bunların çoğunun Osmanlı oluşu, yabancılardan elinde olan bahçe işlerinin yüzyılın sonuna doğru tersine bir ivme kazanarak, giderek yerli bahçıvanların eline geçtiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Yıldız Sarayı iç ve dış bahçesinde yer alan bütün irili ufaklı köşk yapılarının Osmanlıların geçmişten gelen Otağ-ı Hümayun geleneklerinin 19. yüzyılda ifade bulmuş şekli olduğu açıktır. Bahçelerin doğal kurgusu İngiliz naturalist bahçeleri ile paralellik gösterirken, yer yer görülen formel alanlar, 19. yüzyıl Osmanlı mimarisinde olduğu gibi bahçe düzenlemelerinde de eklektik anlatım dilinin ifadesi durumundadır. Genel olarak sarayın bütün bahçelerinde kullanılan bahçe süsleme elemanları (grottolar, kaskatlar, nimfeumlar) ile pitoresk bir atmosferin kurulmasına dikkat edilmiştir. Formel üslûpta düzenlenmiş bahçe alanlarının, abartıdan uzak, keskin bir eksen etrafında gelişmeyen yalın çizgileri, naturalist anlayışın hâkimiyetini göstermektedir. Bu üslûp özellikleri ile Batılı bir kimliği olan Yıldız Sarayı ve Parkı, aynı zamanda, bildirinin başında yer alan Hayvanat Bahçesi ve geyik gibi av hayvanlarının yetiştirildiği bölümler; sebze ve meyvelerin yetiştirildiği bostanlar; kuytu alanlar yaratan ağaç grupları; kullanım amaçlı yapılmış çeşmeler; yeşil yapraklı ağaçlar ve meyve ağaçlarının birlikte kullanıldığı formel çizgili bahçe alanlarıyla Doğu kimliği ve Türk bahçe anlayışının da izlerini taşımaktadır.

KAYNAKÇA:

Arşiv Belgeleri

MSA/DSA (Millî Saraylar Daire Başkanlığı, Dolmabahçe Sarayı Arşivi), 205 no'lu Evrak I; 4227 no'lu Defter; 1838 no'lu Defter; 850 no'lu Evrak I; 416 no'lu Evrak I; 27 no'lu Evrak I; 1025 no'lu Defter

BOA/ŞİK (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Şehremaneti İradeleri Kataloğu [1310- 1328]), 16 Za 1313.

BOA/CS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Cevdet Saray), No: 7102, 18 Ş 1151, (Buyrultu).

Kitap, Makale ve Bildiriler

Batur, A. (1993) "Mimar Raimondo D'Aronco ve Millî Saraylardaki Çalışmaları." *Millî Saraylar 1993*, T.B.M.M. Vakfı Yayınları, Ankara.

Bilgin, B. (1988) *Geçmişte Yıldız Sarayı*. Yıldız Sarayı Vakfı Yayın No: 3, İstanbul.

Evyapan, G. A. (1974) *Tarih İçinde Formel Bahçenin Gelişimi ve Türk Bahçelerine Etkileri*. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını.

Evyapan, G. A. (1994) "18. ve 19. Yüzyıllarda Türk Bahçe Sanatında İzlenen Batı Etkileri." *Sanat Dünyamız, Bahçe Kültürü* içinde, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.

Fish, D. S. (1910-11) "The Park and Gardens of Yıldız, Constantinople." *Journal of the Royal Horticultural Society*, XXXVI.

KATILIMCI ADRESLERİ

AYGÜL AĞIR

İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Taşkışla, Taksim-İstanbul.

PELİN AYKUT

Millî Saraylar Daire Başkanlığı, İhlamur Kasrı, Beşiktaş-İstanbul.

EMRE ERGÜL

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü, Çankaya-İzmir.

ZİYA GENÇEL

İzmir Yüksek Teknoloji Enstitüsü, Mimarlık Fakültesi, Çankaya-İzmir.

ÖZLEM SALMAN GÜNALP

GAÜ (Girne Amerikan Üniversitesi) Mimarlık ve Tasarım Fakültesi, Mersin 10 Girne-K.K.T.C.

EMEL KAYIN

Dokuz Eylül Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı, Alsancak-İzmir

ZEKÂİ METE

İkitelli Başak Şehir, 4. Etap 1. Kısım, L2 Blok D. 7, Küçükçekmece, İstanbul.

BURCU ÖZGÜVEN

Beykent Üniversitesi, İç Mimarlık Bölümü, Beylikdüzü, Büyükçekmece, İstanbul.

ÖZLEM ÖZTOKSOY

İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beyazıt-İstanbul.

YILDIZ SALMAN

İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, Restorasyon Anabilim Dalı, Taşkışla, Taksim-İstanbul.

SEZİM SEZER

Mimar Sinan Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Beşiktaş, İstanbul.

ALP SUNALP

Mimar Sinan Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Fındıklı-İstanbul.

BÜLENT TANJU

Yıldız Teknik Üniversitesi, Mimarlık Tarihi Anabilim Dalı, Barbaros Bulvarı-İstanbul.

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları

Examples from Cultural Heritage

METU Architectural Photogrammetry Centre (1997)

Endüstri Tasarımında Ürün-Kullanıcı İlişkileri

Mehmet Asatekin (1997)

Fakülte'de Eğitim

Aydan Balamir, Gülden Berkman, Canan Ünlü and Necdet Teymur,
(eds.) (1997)

State and the (Re)production of Urban Space

H. Çağatay Keskinok (1998)

Thracians and Phrygians: Problems of Parallelism

Numan Tuna, Zeynep Aktüre and Maggie Lynch (eds.) (1998)

ODTÜ'lü Plancılar 1963-1995

(1998)

Temel Tasarım / Temel Eğitim

Necdet Teymur and Tuğyan Aytaç Dural (eds.) (1998)

The Role of Product Design in Post-Industrial Society

Tevfik Balcıoğlu (ed.) (1998)

Sinema ve Tasarım (Cinema and Design)

Önder Şenyapılı (1998)

Urban Design is a Public Policy

Baykan Günay (1999)

Tarihi Çevre Kaygısı Cevat Erder (1999)

Learning from Disasters/Afetten Öğrenmek

Necdet Teymur (ed.) (1999)

International Documents Regarding the Preservation of Cultural and Natural Heritage

Emre Madran and Nimet Özgönül (eds.) (1999)

Old Turkish Gardens-Old İstanbul Gardens in Particular
Gönül A. Evyapan (1999)

On the Methods of Research / Araştırma Yöntemleri Üzerine
Bruce Archer (1999)

Property Relations and Urban Space
Baykan Günay (1999)

The Autonomy of Art and Aestheticism in Architecture
Nergis Öğüt (1999)

Çizgi Ötesinden Modern Üniversite: Sanat: Mimarlık
H. Ünal Nalbantoğlu (2000)

Development of Industry and Local Change
Melih Pınarcıoğlu (2000)

Landscape Design Lectures / Peyzaj Tasarımı Dersleri
Gönül Evyapan-Ayşegül Tokol (2000)

Nature As Space: (Re)understanding Nature and Natural Environments
Güven Arif Sargın (ed.) (2000)

Erken Cumhuriyet Dönemi Mimarisi
İnci Aslanoğlu (2001)

Mimarlık, Eğitim, Gelenek ve Yenilik
Emel Aközer, Rana Nergis Öğüt (2001)

Theatre - Architecture - Education: Theatre as a Paradigm for Introductory Design Education
Tuğyan Aytaç-Dural (2002)

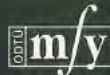
Baskıda

Yerel Sanayi Odakları: Yerel Kalkınmanın Yeniden Kavramlaştırılması
Ayda Eraydın

Bu kitap, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Mimarlık Bölümü, Mimarlık Tarihi Yüksek Lisans Programı'nın 11-12 Kasım 1999 tarihinde düzenlemiş olduğu "2000'den Kesitler I: Osmanlı'da Mekânlar/Zamanlar/İnsanlar, Doktora Araştırmaları Sempozyumu"na sunulan bildirilerin metinlerini içermektedir. Bir doktora araştırmasının ortaya koyduğu bulguların bilim dünyasına yeni bir katkı getirmesi beklenir. 2000'den Kesitler I, Doktora Araştırmaları Sempozyumu, yakın dönemde Osmanlı mimarîsi üzerine yapılmış doktora araştırmalarında ortaya çıkan özgün bilgi ve yorumların paylaşılmasını hedeflemiştir. Sempozyum, Türkiye'de 1999 yılı öncesindeki son üç yıl içinde, yapılan/yapılmakta olan doktora araştırmalarından bir seçkinin sergilenmesini sağlamıştır. Osmanlı mimarîsi üzerine Doktora yapan veya doktorasını yeni bitirmiş genç araştırmacıların katkısı, bu sempozyum aracılığıyla tanınmış ve değerlendirilmiştir. Bu açıdan, alanında yapılan bu ilk sempozyum ve ardından gelen bu kitap, çok önemli bir görevi yerine getirmiştir. Kitap, kısa metinlerin yer aldığı bir bildiri kitabı olmanın ötesinde, doktora çalışmalarının bulgularını özetleyen ve yorumlayan makalelerden oluşmaktadır. Metinlerin konu ve içerik çeşitliliği, Osmanlı mimarîsi tarihinin "mekân/zaman/insan" zenginliğinin bir yansımasıdır.

Derleyenin Notu

ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayını